

Milan Radanović

DIDA DE MAJO (1906-1964) BIOGRAFIJA

Apstrakt: Rad obrađuje biografske podatke o beogradskom slikaru – Jevrejini Davidu – Didi de Maju, pri čemu je težište stavljeno na njegovo političko angažovanje kao istaknutog levičara – komuniste. Kao takav de Majo je bio proganjan između dva svetska rata, za vreme rata učestvovao je u francuskom pokretu otpora, da bi nakon rata takođe bio zatvaran od strane svojih nekadašnjih političkih istomišljenika i saboraca.

Ključne reči: Glavnjača, Pijade, Đilas, Malro, Beograd, Pariz, Jugoslavija, Francuska.

Uvod

Kada potonji istraživači budu pokušali da rekonstruišu obim umetničkog rada beogradskog slikara Dide de Majo, da bi upotpunili i korigovali biografiju koja je pred čitaocima, suočiće se sa činjenicom da život nijednog beogradskog likovnog umetnika nije toliko obeležen paskom policijskog esnafa.

Dida je u nekoliko višegodišnjih navrata živeo u inostranstvu; u dva navrata, nakon povratka u rodni grad – usledilo je hapšenje. Hapšen je i zatvaran, kako pre, tako i posle Drugog svetskog rata. Beogradski zatvori, napose zloglasna Glavnjača – čvorište ili pupak „podzemne istorije“ Beograda, mesta su gde je Dida de Majo mučen i ponižavan (slikar kome su policajci lomili prste), gde je štrajkovao glađu i gde je pokušao samoubistvo. O njegovom robijanju u beogradskim zatvorima, kao i u *žici* i jednoj *rupi* na pustom, bezvodnom i *golom* jadranskom ostrvu, znamo tek po nešto.

Rad na biografiji (pogled na jednu anonimnost), započeo je prekasno – četrdeset godina nakon Didine smrti, i desetak godina nakon smrti osoba koje su dobro poznavale njegov život. Sem toga, Dida kao da se potrudio da o svom životu ostavi što manje podataka. (Ne znamo da li bi se on, da je doživio ibeovsku plimu sećanja tokom osamdesetih, prihvatio „arheološkog istraživanja vlastitog Mrtvog doma“). Ma kolika bila dragocenost otkrića svakog novog podatka, uvek neočekivanog i iznenađujućeg, tokom pisanja biografije stalno smo suočavani sa činjenicom da je nemoguće posve rekonstruisati ovaj „zatureni životopis“, i da će nam zauvek ostati nepoznati mnogi bitni događaji njegovog života.

Najveća mana ovog biografskog rada jeste nedovoljno osvetljen umetnički rad Dide de Majo. Vredi napomenuti da na našem jeziku o Didi kao umetniku nije gotovo ništa pisano. Njegovo ime nije prisutno na stranici *Likovne enciklopedije Jugoslavije*, niti u radovima istoričara moderne jugoslovenske umetnosti. Dida de Majo, učenik Andre Lota, prijatelj i savremenik pariskih avangardista, odlično je poznavao kanon moderne umetnosti, ali i pored toga on je ostao neostvaren umetnik, ostavši osujećen koliko istorijskim i političkim prilikama u kojima je živio, toliko i vlastitom nestalnošću. Ističemo da je ogromna većina njegovih likovnih radova (crteži, grafike, poneka slika na platnu) uništena ili zagubljena tokom vremena, kao i da je reprodukovano vrlo malo njegovih likovnih ostvarenja. Imaginarni katalog radova grafičara i slikara Dide de Majo sadržao bi i takve kuriozite kao što su: desetine besprekorno falsifikovanih pasoša namenjenih revolucionarnoj internacionali („tako da ih nije mogla otkriti ni jedna granična fašistička policija“); imaginarni Staljinovi brkovi („Staljinov nadrealistički portret“, u policijskoj interpretaciji) navodno naslikani u logoru na Golom otoku; zoomorfne figurine sačinjene od sažvakanog hleba u zatvorskoj samici, viđene na „privatnoj izložbi“ okom kažnjenika kroz jednu rupu na zidu susedne samice; Titov portret naslikan od boja načinjenih od trave i ciglene strugotine u logoru „Petrova rupa“ na Golom otoku („Banda De Majo nije dostojan ni da pogleda Titov portret, a kamoli da ga skrnavi.“).

U krnjim sećanjima koje su u pisanom obliku ostavili neki Didini savremenici i prijatelji, sačuvano je ponešto podataka o „neuporedivoj ličnosti Dide de Majo“. Izuzetno zanimljiva Didina ličnost, jedan izraziti unikum, bila je privlačna i nezaboravna svima koji su imali priliku da ga bolje upoznaju. Mnoga od ovih poznanstava ostvarena su u najtežim uslovima, u logoru na Golom otoku. Upravo sećanja njegovih drugova iz logora svedoče ponajviše o veličini Didine ljudskosti.

Biografija koja je pred čitaocima napisana je, pored ostalog, i da na simboličan način komemoriše stogodišnjicu Didinog rođenja.

Navešćemo jednu rečenicu Ljiljane Ševaljević, koja je kao sestra Didinog druga iz logora, uživala njegovu naklonost, rečenicu koja predstavlja odgovor na *naivnu* opservaciju autora biografije („Dida je naivno ušao u komunistički pokret...“): „Nije to bila naivnost, bio je to rulet.“

1.

„Porodica za njega nije znala nekoliko godina.“

David-Dida de Majo¹ rođen je u Beogradu 29. marta 1906. (16. marta 1906, po julijanskom kalendaru), kao četvrto, najmlađe dete, trgovca Solomona de Majo i njegove supruge, učiteljice Jelene-Lenke de Majo, rođene Alkalaj.

Solomon de Majo i njegova mlada braća, Šemaja i Maks, rođeni su u beogradskoj sefardskoj mahali, na dunavskoj Jaliji, u kući Moše de Majo, trgovca i uglednog člana beogradske sefardske zajednice (predsednika jevrejskog komunitarnog pogrebnog društva *Hevra kadiša*, vekovima najznačajnijeg udruženja među članovima jevrejske zajednice, koje se staralo o čuvanju specifičnih pogrebnih tradicija). Dom Moše de Majo (1837-1893), krajem devetnaestog stoleća, kada njegovi sinovi napuštaju mahalalu španskih Jevreja, i poslom se sele u središnji deo beogradske varoši, nalazio se u jalijskoj ulici (zapravo sokaku) Đerdap, u neposrednoj blizini nekadašnje Stare sinagoge.² Ovaj uski, bezimni sokak je i nakon prve urbanističke regulacije Beograda, sedamdesetih godina devetnaestog veka, ostao onakav kakav je bio u osamnaestom veku, pa su ga građani prozvali „Jevrejski Đerdap“, ili „Jevrejski Dardaneli“.³ Kuće u ovom sokaku, među

¹Koristimo predratnu transkripciju prezimena ove beogradske sefardske porodice; prezime pišemo onako kako su ga najčešće pisali članovi porodice. Nakon Drugog svetskog rata koristi se najčešće sledeća transkripcija: „Demajo“. Dida de Majo je najčešće koristio dve transkripcije prezimena: „De Majo“, ili ređe, „DeMajo“. Napominjemo da smo prilikom navođenja izvora iz literature ili arhivskih dokumenata, ostavljali onu transkripciju prezimena kakva je u originalu. Takođe, ističemo da je Dida vrlo retko koristio svoje pravo ime (David), tako da u svim njegovim posleratnim službenim dokumentima čitamo nadimak umesto imena. Nadimak je Dida sam sebi nadenuo, u detinjstvu.

²Solomon L. Mošić, „Stanovnici jevrejske mahale u Beogradu u 19. veku“; rukopis nastao u međuratnom periodu, objavljen u knjizi Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd, 2001, str. 391-395.

³Divna Đurić-Zamolo, „Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu“, *Jevrejski almanah za 1965-1967*, Beograd, 1968.

kojima i kuća Didinog dede Moše, kao i kuća u kojoj je rođen slikar Leon Koen, porušene su u prvoj deceniji dvadesetog veka. Kuća Moše de Majo nalazila se na današnjem uglu Jevrejske i Dušanove ulice. Na njenom mestu, oko 1910, podignuta je današnja kuća.⁴ (Napominjemo da se krajem devetnaestog veka nekadašnji ugao Jevrejske i Dušanove ulice nalazio na sredini kolovoza današnje Dušanove ulice, tj. da je Jevrejska ulica bila nešto duža nego danas).

Deca Solomona de Majo pripadala su poslednjoj generaciji beogradskih Jevreja koja je upamtila folklornu jalijsku mahalalu, iako su Dida, njegova starija braća i sestra odrasli, kazano u beogradskom ladino idiomu, kao *los de arriba* (*oni od gore*, tj. oni koji žive u varoši, na bregu), jer je njihov otac zasnovavši porodicu preselio, kao i mnogobrojni jalijski Jevreji njegovog pokolenja, „uz Zerek“, prema središtu varoši, započevši život na hrbatu beogradskog brega.

Porodica Solomona de Majo živela je, najkasnije od kraja prve decenije dvadesetog veka, na Terazijama 9. Kuća u kojoj su živeli (reprezentativna trospratna zgrada, poslovno-stambene namene, sagrađena 1902. u stilu poznog akademizma) pripadala je trgovcu i rentijeru, Joci Jovanoviću Šapčaninu. U ovoj kući, u kojoj verujemo da je rođen Dida de Majo, nalazila se trgovačko-tekstilna radnja Solomona de Majo i advokatska kancelarija njegovog brata Šemaje, koji je živeo na istoj adresi.⁵ (Šemaja de Majo će pred Prvi svetski rat privremeno preseliti u Beč). Kuća na Terazijama 9 srušena je u proleće 1944, prilikom američkog bombardovanja Beograda.

U porodici Didine sestre Vojke, zapravo u porodici njenog unuka Vojkana Maslačka, sačuvana je jedna fotografija porodice Solomona de Majo, nastala krajem prve decenije dvadesetog veka, verovatno 1908. Na slici vidimo Didinog oca i majku, kao i Didinu stariju braću, Samuila i Mošu, i sestru Vojku. Dida, dvogodišnji dečak duge kose, u rukama drži kolut, odeven kao devojčica u sestrinu haljinicu.

---

⁴Lokaciju kuće porodice De Majo, na Jaliji, potvrđuje porodično predanje koje nam je kazivala Vesna Demajo, kćerka Dide de Majo (Beograd, 12.11.2004).

⁵Aleksej Suvorin, *Ceo Beograd – adresno informaciona knjiga*, Beograd, 1922, str. 36. Suvorinova adresna knjiga daje podatke o vlasniku kuće na Terazijama 9, odn. na tadašnjem Prestolonaslednikovom trgu, kako su zvanično nazivane Terazije od 1913. do 1940. Krajem dvadesetih godina došlo je do izvesne izmene u numeraciji ulice (koja važi do danas), tako da adresa porodice De Majo glasi: Prestolonaslednikov trg 7 (Terazije 7); videti: Milutin Stevanović, *Potpun adresar javnih ustanova, trgovačkih radnji i preduzeća u Beogradu*, Beograd, 1932, str. 56.

Jevrejska mahala na Jaliji je već početkom dvadesetog veka polako gubila svoj devetnaestovekovni, poluorijentalni izgled, da bi početkom Prvog svetskog rata, 1914-1915, prilikom višemesečnog artiljerijskog bombardovanja Beograda od strane austrougarske vojske, bila gotovo posve razrušena. Generacija Solomona de Majo i njegove braće, preseleli su se u središnji deo grada, klasno se diferencirala od jalijskih „Jevreja bez novca“: veroučiteljnih pseudoortodoksa, ubogih pralja, buregdžija, piljara, samsara, pijačnih trgovaca, limara, krojačica, starinara i ostalih stanovnika mahale koji nisu svršili srpske škole, niti su postali „poslovni ljudi“, i koji su nastavili živeti kao *los de abajo* (oni od dole, tj. oni koji žive na obali, ispod beogradskog brega), kao i njihovi preci.⁶

Mnogi od onih koji su napustili mahalalu prestali bi da „praznuju subotu“ (jer su vlasti subotu proglasile „pazarnim danom“) i posećivali su Staru sinagogu na Jaliji samo o velikim praznicima (oni će početkom dvadesetog veka, na Dorćolu, van mahale, podići veliku sinagogu Bet Jisrael). Njihova deca bila su bilingvalna od rođenja, ali srpski jezik je u njihovim domovima polako potiskivao jezik španskih Jevreja. Dida, njegova braća i sestra, poznavali su ladino, ali su ga verovatno retko govorili. Porodica u kojoj je Dida odrastao nije imala izrazitih bigotnih tradicija, svetovna forma porodičnog života dodatno je laicizirana krajem devetnaestog veka odbacivanjem svake arhaizacije i uvođenjem srpskog jezika u kuću, na insistiranje njegove majke Jelene. Generacija beogradskih Jevreja kojoj su pripadali otac i stričevi Dide de Majo, usvojila je patos srpskog patriotizma i postala je jedan od oslonaca Narodne radikalne stranke, dajući istaknute aktiviste ovoj partiji. Mnogi pripadnici ovog pokolenja požrtvovano su branili zemlju u vreme austrougarske vojne agresije tokom Prvog svetskog rata, i mnogi će posle rata bolovati od klasičnog srpskog fetišizma (njihove firme nosiće imena po srpskim rojalističkim amblemima, a nekolicina ovih Dorćolaca nosiće srpske vojničke kape kao deo građanskog odela).

O detinjstvu Dide de Majo saznajemo ponešto iz jednog škrtog, ali dragocenog zapisa njegove sestre Vojke. Ovaj zapis sugeriše da je Didin život od najranijih godina bio ispunjen neobičnim iskustvom. „Odrasla sam u trgovačkoj kući dobrog imovnog stanja, između oca trgovca, strica

⁶Najbolji opis folklornog jevrejskog kvarta u Beogradu ostavio je Aron Alkalaj („Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali“, *Jevrejski almanah* za 1961-62, Beograd, 1963, str. 82-97). Ovaj rad spada među najbolje napise o urbanoj etnografiji na srpskom jeziku. Samuilo de Majo, stariji brat Dide de Majo, bio je jedan od onih koji su pisali o mahali („Sećanja na Jaliju“, *Jevrejski narodni kalendar* za 1938-39, Beograd, 1938, str. 49-55).

advokata i majke učiteljice. U kući se mnogo govorilo o politici, podržavala Radikalna stranka i centralizam. Pored tri brata, o meni, kao o ženskom detetu, niko nije vodio računa o tome šta mislim, pod stalnim naglašavanjem da ja imam samo da slušam. To je kod mene razvilo osećanje niže vrednosti, a kasnije samovolju, upornost i tvrdoglavost. Pošto sam u detinjstvu bila više bolesna nego zdrava, poslali su me roditelji 1914. sa mojim mlađim bratom [Didom] u Beč – kod strica [Šemaje], radi promene vazduha i odmora. U jednom selu kraj Beča zatiče nas objava rata [Srbiji]. Strica istog dana hapse, interniraju, a ja i brat ne želeći ni po koju cenu da ostanemo pod Švabama bežimo od [stričeve] kuće, sedamo na voz u nameri da se prebacimo u Srbiju (tu odlučnost nisam pokazala 1941). Na prvoj stanici vlasti nas skinu s voza i predadu rodbini. U Beču polazim u školu, ali me kao stranog državljanina posle kratkog vremena isključe iz škole. Bez ikakva nadzora skoro, brat i ja provodimo dane lutajući bečkim ulicama. Kako strina nije mogla da izađe na kraj s nama, odvede nas stricu u internaciju, zatim nas Austrijanci konfiniraju i najzad posle promene tri-četiri logora puste ponovo u Beč, jer nam je strina bila Austrijanka. Potom, 1917. dolazi majka iz Beograda i vraća nas u Srbiju.”⁷

Napominjemo da je Vojka 1914. imala jedanaest, a Dida osam godina. Međutim, iako deca, bili su svesni da ne žele „ni po koju cenu da ostanu pod Švabama“, što kazuje da se u domu u kome su odrasli zaista „mnogo govorilo o politici“.

O boravku Dide de Majo u Beču ostala je jedna apokrifna anegdota koju nam je kazivao Didin prijatelj Jovan Ševaljević, ističući da kazuje Didino sećanje. „Porodica za njega nije znala nekoliko godina. Majka ga je pronašla u Beču, u jednom hotelu, gde je Dida radio kao liftboj. Dida nije poznao svoju majku, pitao ju je začuđeno, na nemačkom, dok ga je grlila i plakala: 'Gospodo, šta hoćete, Vi?' Majka mu je odgovorila: 'Davide, zar me ne prepoznaješ, ja sam tvoja majka.' Dida je tada već počeo pomalo zaboravljati srpski jezik.”⁸ Ova anegdota podseća na neke mistifikacije vezane za detinjstvo pojedinih članova beogradskog nadrealističkog serkla, kojima je Dida bio bli-

⁷Arhiv Srbije, CK Saveza komunista Srbije, Partijska dosijea, OK Savski Venac, dosije Vojke de Majo, k. 2, r.br. 4, Vojka de Majo, Biografija, Beograd, 4.8.1946. U partijskom dosijeu Vojke de Majo sačuvan je autobiografski tekst na osam rukopisnih stranica, pod nazivom „Biografija“, nastao 4.8.1946. (u nastavku: AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija)

⁸Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.6.2005. Napominjemo da je Jovan Ševaljević tokom poslednje decenije života Dide de Majo (1954-1964) bio njegov intiman prijatelj. On je, kao i Dida, bio zatočenik u logoru na Golom otoku (1949-1953).

zak tridesetih godina; tako su npr. beogradski nadrealisti „izmislili“ (?) da je ulogu prestolonaslednika, odnosno lažnog kraljevskog novorođenčeta, sina kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage, trebao odigrati novorođeni Radojica Živanović Noe, vanbračni sin jedne siromašne pralje; isto tako, beogradski nadrealisti širili su mistifikovanu (?) povest o Đorđu Jovanoviću Jarcu, kao kumčetu bizarnog princa Đorđa Karadorđevića.

Ističemo, prema svedočenju Didine kćerke Vesne, da Dida nije mnogo kazivao supruzi i kćerki o detinjstvu i mladosti, tako da je Vesni ovaj deo očevoeg života ostao nepoznat.

Verujemo da je Didu i Vojku vezalo stranstvovanje u Austriji i upućenost mlađeg brata na sestru u odsustvu roditelja. Prema svedočenju Vojkinih potomaka, ona je veoma volela svog mlađeg brata. Kasnije, nakon Drugog svetskog rata, kada se Dida bude vratio u rodni grad, nakon ponovnog višegodišnjeg odsustva, u Beogradu je od preživelih članova brojne porodice zatekao samo sestru. Međutim, čini nam se da je Vojka u Didi uvek gledala, pre svega, *mlađeg* brata „koji od deset kombinacija uvek izabere najgoru“ (potonja aluzija Vojke de Majo).

Jelena de Majo je 1905. postala sekretarica Jevrejskog ženskog društva u Beogradu. Od 1920. ona će obavljati dužnost predsednice Društva. („Od 1905. prilaze Društvu mlađe, još savremenije žene, pune volje i gotovosti za posao. Prvi sekretar Društva, gđa Jelena de Majo, počinje voditi zapisnik na srpskom jeziku.“). Ona je presudno doprinela modernizaciji društva, zalažući se za emancipaciju beogradskih jevrejskih žena u patrijarhalnom društvenom okruženju. Njenim zalaganjem je na Jajiji 1919. osnovana Ženska zanatska škola (ili Radenička škola Jevrejskog ženskog društva, u Solunskoj 22), gde je bila nastavnica srpskog jezika (Jelena de Majo pripada prvoj generaciji jevrejskih devojaka koje su završile državnu Žensku višu školu; diplomirala je 1893). Nastavu u Zanatskoj školi držala je dragovoljno, bez nadoknade. Ovu školu pohađale su mahom siromašne jevrejske devojke sa Jajije, kojima je besplatno školovanje u Zanatskoj školi bila jedini način obrazovanja.⁹

⁹O društvenoj emancipaciji jevrejskih žena u Beogradu, na razmeđu dva stoleća: Jelena de Majo, „Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji“, *Jevrejsko žensko društvo u Beogradu, 1874-1924, na dan pedesetogodišnjice od osnivanja*, Beograd, 1924. O društvenoj delatnosti Jelene de Majo: Sofija Almuli, „Jelena Demajo“, *Jevrejski almanah za 1955-1956*, Beograd, 1957, str. 147-152; Jovanka Veselinović, „Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, (ur. Latinka Perović), Beograd, 1998, str. 485-496.

Svedočenje iz *Biografije* Vojke de Majo, usled nedostatka drugih svedočanstava, predstavlja jedini izvor koji nam pomaže da tek ponešto naslutimo o odnosima unutar porodice De Majo. „U vreme okupacije odlazim u kuću školske drugarice i daljne rodake Rakile Levi (dr Rakila Mičić, streljana na Banjici 1944), čija je sestra Sofija Levi bila sekretar Socijaldemokratske partije.¹⁰ Tamo upoznajem puno ljudi, radnika i intelektualaca (Pavle Pavlović, Dušan Popović, [Dragiša] Lapčević, Rista Jovanović). Prisustvujem njihovim razgovorima, slušam, gutam njihove reči i ne razumem ništa, ali osećam da me je stid što sam 'bogata', što mi je otac trgovac i vidim da na svetu postoje dve strane i da se čovek u životu mora opredeliti ili za jednu ili za drugu stranu. Po oslobođenju, 1919. godine, u Drugoj ženskoj gimnaziji, profesorka Ružica Stojanović, ulazi u učionicu i objavljuje da ko hoće može da čita molitvu, a ko neće, ne mora. Govori nam o socijalizmu i prilazi nam kao drug. Razred se deli na dva tabora. Posle podne žurimo na konferencije 'Đačkog veća' u bašti 'Takova', odakle me braća svakodnevno dovode kući, majka grdi i bije, a otac naziva 'Soci'. Po završenoj maturi uz veliko protivljenje majke, jer šta će meni dalje obarazovanje, kroz veliku borbu sa celom kućom, odlazim u Beč na Medicinski fakultet.“¹¹

Ugledni član beogradske Jevrejske veroispovedne opštine sefardskog obreda i varoški trgovac, pedesettrogodišnji Solomon de Majo, izvršio je samoubistvo 5. marta 1922. „Na jedan grozan način izvršio je sinoć samoubistvo poznati beogradski trgovac sa Terazija, Solomon M. Demajo. Sinoć oko osam časova otišao je on na željeznički nasip kod Senjaka i bacio se pod točkove brzog putničkog voza za Niš. Kada je voz naišao, Solomon je skinuo kaput i šešir – na kaputu je bio zakačio čiodom jednu ceduljicu na kojoj je bio napisao ove redove: 'U mom kaputu nalaze se moje legitimacije' – i legao na šine. Točkovi lokomotive presekli su mu odmah obe noge, više kolena, a trup koji je bio ostao između šina, vukla je lokomotiva nekoliko desetina metara. Strahovito unakažen leš otkrili su prvo čuvari pruge, koji

¹⁰Obe sestre Levi, Sofija i Rakila, udata Micić, streljane su kao logorašice logora Banjica. Prvo je stradala Sofija (rođ. 1887), tekstilna radnica i dugogodišnja aktivistkinja sindikalnog pokreta, koja je streljana 11. novembra 1942. na stratištu u Jajincima. Potom je stradala Rakila (rođ. 1900), lekarka u Krupnju, koja je streljana zajedno sa grupom banjičkih logoraša 11. septembra 1944. na Jevrejskom groblju u Beogradu. Među streljanima je bila i njena kćerčica Vera. (*Žene Srbije u NOB*, Beograd, 1975, str. 169, 173, 330). Prema podacima Jaše Romana, Rakila je Veru porodila u banjičkom logoru. (*J. Romano, Jevreji Jugoslavije, 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980, str. 432).

¹¹AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

su odmah obavestili policiju. Dolaskom policije odmah je utvrđen identitet leša. U kaputu su nađene isprave koje su glasile na ime Solomona M. Demajo. Osim toga, na jednom parčetu hartije samoubica je ispisao svojom rukom: 'Zovem se Solomon Demajo, trgovac sa Terazija. Obavestite o mojoj smrti moga brata – Šemaja Demajo, advokat iz Beograda, telefon: 901.' Inače, osim ovoga, policija nije našla ništa što bi pomoglo da utvrdi razloge koji su trgovca Demajo naveli na ovaj korak."¹²

Tragedija Solomona de Majo navela je ondašnju štampu da spekulise o razlogu njegovog samoubistva. „Ovo samoubistvo ostalo je donekle zavijeno plaštom misterije, jer samoubica nije za sobom ostavio nikakvo pismo u kome bi se mogli tačno prozreti njegovi uzroci. Ali kako smo od nekih prijatelja pok. Demaja doznali, on je nabavljao robu od jedne talijanske firme kojoj je ostao dužan, a plaćanje toga duga trebalo je da se izvrši pre izvesnog vremena. Pok. Demajo više puta je bio opominjan od poverilaca iste talijanske firme da svoje obaveze izmiri. Baš u to vreme došla je izjava ministra finansija u kojoj on garantuje da će se plaćanje dugova na strani odložiti i da se trgovci ne trebaju plašiti. Međutim, dinar je svakog dana išao dole, a pred dan samoubistva doznalo se da od ministarskog predloga neće biti ništa."¹³

Solomon de Majo je teško propatio za vreme austrougarske okupacije Beograda, kada je i materijalno upropašćen, nakon čega se nikad nije ekonomski oporavio. Jevrejska zajednica je prema ovom čoveku, iako je skončao vlastitom voljom, iskazala dostojno poštovanje. Sahranjen je na počasnom mestu na beogradskom Jevrejskom (sefardskom) groblju; u delu groblja namenjenom za sahranjivanje glavara Jevrejske veroispovedne opštine (on je bio potpredsednik Jevrejske opštine). Iznad njegovog grobnog mesta kasnije je podignuta lepa grobnica u pseudomavarskom stilu. (Po tada već napuštenoj tradiciji jevrejskih pogrebnih običaja, samoubica nije bio dostojan sahrane na groblju, već izvan ograde, ili na obodu groblja).

Brigu o njegovo dvoje mlađe dece, kćerki Vojki i sinu Didi, preuzela su pokojnikova braća: Šemaja, poznati beogradski advokat i potonji poslanik u skupštini Kraljevine Jugoslavije¹⁴, i Maks, koji je tim povodom

¹²*Politika*, Beograd, 6.3.1922.

¹³*Balkan*, Beograd, 9.3.1922.

¹⁴Šemaja de Majo (1877-1932) pripadao je generaciji beogradskih Jevreja koja je presudno doprinela integraciji sefardskih porodica sa Jalijske i Dorćola u srpsko građansko društvo. Ličnim primerom prednjačio je u tom procesu. Kao i svaki beogradski jevrejski *pater familias*, odlikovao se izraženim srpskim patriotizmom. Bio je učesnik Prvog balkanskog rata i internirac u austrijskim logorima za vreme Prvog svetskog rata. (Nakon

došao iz Beča, gde se ranije preselio.¹⁵ Stariji sinovi pok. Solomona de Majo, Samuilo i Moša, u vreme očeve smrti bili su okončali, ili privodili kraju školovanje; Moša na trgovačkoj akademiji u Lozani, a Samuilo na beogradskom Pravnom fakultetu.

Vojka je po očevoj smrti napustila studije u Beču i vratila se u Beograd. Nedostatak novca primorao je Didinu sestru da zauvek napusti rano opredelenje i verovatnu ljubav prema medicini. „Iza svoje smrti otac nije ništa ostavio i ja ne želeći da padnem na teret stričevima, stupam kao pisar u advokatsku kancelariju svoga strica [Šemaje] i u jesen 1922. upisujem se na [beogradski] Pravni fakultet. Na fakultetu se odmah pridružujem grupi marksista oko društva 'Progres'. Od svega ostalo mi je samo u sećanju da smo stalno agitovali za izbore oko Studentskog fonda, vazda larmali, držali zborove i, s vremena na vreme, po koje predavanje u 'Progresu'“¹⁶

Dida je u vreme očeve smrti pohađao beogradsku Realku. Peti razred gimnazije je počeo pohađati 1920.¹⁷ (Jovan Ševaljević navodi da mu je Dida pričao kako su ga po povratku u Beograd „roditelji odmah upisali u školu, iako nije dovoljno dobro vladao srpskim, tako da su ga

---

završetka Prvog balkanskog rata preselio se u Beč, gde je ranije studirao i diplomirao prava). Kao istaknuti aktivista Narodne radikalne stranke, 1922. postaje odbornik gradske skupštine, potom 1924. predsednik beogradskog odbora stranke, a 1927. poslanik u skupštini Kraljevine Jugoslavije, kao jedini jugoslovenski Jevrejin koji je obavljao tu dužnost. Nakon proglašenja diktature kralja Aleksandra i raspuštanja parlamenta, Šemaja de Majo postaje ličnost od kraljevog poverenja. Jedan je od inicijatora i osnivača Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (1919), čiji je potpredsednik do smrti. Kratko vreme (1930-1932), bio je predsednik beogradske Jevrejske opštine. Takođe, bio je jedan od osnivača beogradske lože Bene-berit (beneberitska jevrejska loža „Srbija“, osnovana 1911) i posleratni predsednik Srpsko-jevrejskog pevačkog društva. Šemaja de Majo nije imao učešća u cionističkim udruženjima, i važio je za umerenog protivnika cionizma. Ovaj ugledni advokat bio je omiljen među beogradskom buržoazijom, kao kozer i vrlo šarmantan čovek. Nekoliko poslednjih godina života „hrabro je podnosio tešku i neizlečivu bolest“. Niko od članova njegove porodice (supruga Sarina i troje dece) nije preživeo holokaust. Zanimljivo je da će 1964. u njegovoj grobnici na Jevrejskom groblju u Beogradu biti sahranjen Dida de Majo. (U istoj grobnici 1988. sahranjena je i Didina supruga Mira de Majo, rođena Šoten). O Šemaji de Majo videti: Bukić Pijade, „Šemaja Demajo“, *Godišnjak Benevolencije i Potpore*, Sarajevo-Beograd, 1933, str. 75-81.

¹⁵Razgovor Vesne Demajo sa autorom, Beograd 12.11.2004. Maks de Majo je Prvi svetski rat proveo u Švajcarskoj, u Lozani.

¹⁶AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

¹⁷Istorijski arhiv Beograda (IAB), Državna realka u Beogradu, knjiga upisnica redovnih učenika za šk. god. 1920/21.

vršnjaci nazivali *Švaba, Švapče...*). Kao učenik osmog, završnog, razreda gimnazije, on će po odluci profesorskog saveta Realke od 22. marta 1924. biti isključen iz škole, tri meseca pred maturu.¹⁸ Slučajan svedok ovog događaja bio je mladi gimnazijski profesor i pesnik, Dušan Matić (potonji prijatelj Dide de Majo), koji je o tome ostavio jednu kratku belešku. „Ministar Trifunović je potpisao moj premeštaj za Realku – ona stara, oniska, stilska žuta kuća [u Uzun Mirkovoj ulici], sa stubovima, koja još postoji. (...) U Realci, već prvog dana, prisustvujem, na prvom času, saopštenju o isključenju, tri meseca pred maturu, Dide Demaja i još jednog njegovog druga.“¹⁹ O razlogu isključenja iz gimnazije doznajemo iz jednog kratkog teksta koji je načinio Dida de Majo. „Kao gimnazista bio sam isključen iz VIII razreda gimnazije radi organizovanja štrajka solidarnosti sa demonstracijama studenata Beogradskog univerziteta (1923-24). Kao vanredan učenik 1924. maturirao sam u Beogradskoj realci.“²⁰ Pretpostavljamo da je na Didu kao gimnazistu uticala starija sestra „Soci“.

Dida de Majo je 1924, kao gimnazist stilizovao logotip i tehnički opremio naslovnu stranu prvog (februarskog) broja književnog mesečnika *Refleks mladih*. Ukupno su izašla tri broja ovog efemernog časopisa (naredna dva broja zadržala su grafičko rešenje korica prvog broja časopisa). Takođe, Dida je iste godine osmislio i tehničko rešenje naslovne strane zbirke pesama Desimira Blagojevića, *Šaputanja s mostova*, jednog od urednika časopisa *Refleks mladih*.

2.

„Svakako, Dida je bio najmisteriozniji u celom tom društvu, iako ga misterije i ezoterija nisu zanimale.“

Mladost Dide de Majo obeležiće služenje estetskom idealu. O vremenu u kome njegova estetska preokupacija i umetnička obuzetost još nisu ustupili primat revolucionarnom idealu, znamo najviše zahvaljujući nekoliko dokumenata koje je sačuvala njegova kćerka Vesna.

¹⁸IAB, Državna realka u Beogradu, knjiga upisnica redovnih učenika za šk. god. 1923/24.

¹⁹Dušan Matić, *Prošlost dugo traje*, Kragujevac, 1977, str. 39-40.

²⁰Dida DeMajo, *Kratka biografija*, Fabričkom komitetu SKJ Beogradskog grafičkog zavoda, 8.1.1959, predmet: prijem u članstvo SKJ. (dve stranice kucanog teksta; u nastavku: Dida DeMajo, *Kratka biografija*, 8.1.1959). Ovaj dokument, kao i druge do sada neobjavljene dokumente vezane za ličnost i život Dide de Majo, sačuvala je Vesna Demajo.

U drugoj polovini 1924. Dida odlazi na školovanje u Beč, gde u ateljeu profesora Požedajeva stiče znanja iz crtačke i grafičke veštine. „U Beču saraduje na izradi dekoracija i kostima za [predstavu] 'San letnje noći' u pozorištu Josefstadt Theater pod rukovodstvom reditelja [Maxa] Reinhardta, takođe umetnički radi na inscenaciji i kostimima [baletske trupe] 'Chauve-souris' Nikite Balijeva, kao i na celokupnom unutarnjem uređenju modne robne kuće Krupnik.“²¹ (Napominjemo da je Balijevljeva baletska trupa „Chauve-souris“ /1908-1936/, gostovala u Beču 1925).

Tokom 1925. Dida prelazi u Pariz, gde boravi do 1932. Po dolasku u Pariz, u jednom kosmopolitskom okruženju, on saraduje sa raznim umetnicima iz oblasti primenjenih umetnosti, teatra i filma, koji su se u ovom gradu obreli sa svih strana sveta. „U tom periodu je naročito intenzivna grafičko-likovna aktivnost Dide de Majo. Ona se prepliće i sa ostalim poljima primenjene umetnosti. Na početku radi kao kostimograf za čuveni 'Moulin Rouge' pod rukovodstvom slavne Mistinguett.“²² (Trebalo bi proveriti da li je Dida de Majo saradivao sa Šarlom Gazmarom (Charles Gasmar, 1900-1928), čuvenim dizajnerom kostima u Moulen Ružu, upravo za Mistanget. Pretpostavljamo da je Dida saradivao u izradi kostima za koreografije „Revue Mistinguett“ (1925) i „Ça c'est Paris“ (1926).

Prema svedočenju slikara Mirka Kujačića, koji je tokom dvadesetih takođe boravio u Parizu, Dida de Majo se školovao na nekoliko pariskih akademija. „Došao sam u Pariz na studije 11. januara 1925. Te iste godine,

²¹Pavle Popović Crni, Izjava o umetničkom stažu slikara Dide de Majo, Udruženju primenjenih umetnika SR Srbije, 25.9.1964, u cilju postavljanja zahteva republičkoj Komisiji za socijalno osiguranje da se pokojnom Didi de Majo posmrtno prizna status umetnika od aprila 1924, do smrti, jula 1964. Ovaj dragoceni dokument (četiri stranice kucanog teksta; u nastavku: Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964) kazuje da je Pavle Popović (1906-1997), književnik, revolucionar i višedecenijski prijatelj Dide de Majo, „tokom četrdeset godina sakupljao materijale i saznanja o Davidu-Didi de Majo, za jednu romansiranu biografiju ove naše značajne ličnosti kulturnog i političkog života“. Ovaj dokument je dragocen, tim pre, jer je čitava obimna rukopisna zaostavština Pavla Popovića uništena nakon njegove smrti. Zdenko Levntal, prijatelj Dide de Majo, profesor Medicinskog fakulteta i saradnik Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, kao autor do sada jedinog objavljenog rada o njegovom životu i stvaralaštvu, sažeto je koristio neobjavlvenu kratku biografiju Dide de Majo iz pera Pavla Popovića (Z. Levntal, „Dida Demajo, 1906-1964“, *Jevrejski almanah* za 1963-64, Beograd, 1965, str. 163-166). Kasnije je Vladimir Živančević reciklirao ovaj Levntalov nekrološki tekst u jednom divnom evociranju uspomene na Didu de Majo: V. Živančević, „Od vidinskog poljančeta do Helikona u 'Moskvi'“, *Beograd u sećanjima 1930-1941*, (ur. Andrej Mitrović), Beograd, 1982.

²²Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

ne sjećam se približnijeg datuma, susreo sam se na radu Akademije Grande Chaumiere sa Davidom-Didom De Majo, koga sam poznavao već iz Beograda kao mladog umjetnika slikara. (Akademija „Grande Chaumiere“ nalazila se u istoimenoj ulici br. 10; predavač na ovoj akademiji bio je čuveni Burdel, *prim. aut.*) Iako radeći svako na svojoj strani, susretali smo se često i drugovali, pa mi je poznato da je već tada, kao mlad slikar uporedo radio [da bi se izdržavao] i studirao u Akademiji Canson, i kasnije u Akademiji André Lotha, gdje smo izvjestan period jednovremeno radili...“²³

U drugoj polovini dvadesetih, polaznici škole vrhunskog slikarskog pedagoga Andre Lota (André Loth), u Rue d’Odessa 18, na Monparnasu, bili su i jugoslovenski slikari Sava Šumanović, Stojan Aralica, Milan Konjović, Zora Petrović, Ivan Lučev, i Didi de Majo generacijski bliži, mladi slikar Milenko Šerban, kasnije i mnogi drugi. Lotova akademija je među mlađim jugoslovenskim slikarima imala prestižan ugled, ali većina ovdašnjih polaznika Akademije, zbog nedostatka novca, uspevala je da se zadrži u Lotovoj školi tek nekoliko meseci, pojedinci tek nekoliko sedmica.

U Parizu, godinu dana po dolasku, Dida je grafički izradio diplomu Jevrejskog ženskog društva iz Beograda. Ova diploma, izuzetan umetnički rad, kao jedan od retkih sačuvanih umetničkih radova Dide de Majo (primerak diplome čuva se u beogradskom Jevrejskom istorijskom muzeju), svedoči o ranoj umetničkoj zrelosti i stečenoj veštini dvadesetogodišnjeg grafičara.²⁴

„Ubrzo je De Majo, kao profesionalni umjetnik, proširio svoj aktivitet i na dekoracije javnih lokala, kao što su uređenje tada čuvenih i poznatih lokala ‘Jockey’ i ‘Bateau ivre’, zatim na pozorište i izradu kostima, kao i na filmskoj scenografiji uz slavnog režisera Cavalcantija. De Majo je takođe radio i crteže za tekstil za pariske modne kuće; radio je i na uređenjima enterijera raznim licima.“²⁵

Govoreći o umetničkoj delatnosti Dide de Majo u Parizu u drugoj polovini dvadesetih godina, Pavle Popović Crni je nešto određeniji. „U saradnji

²³Zapisnik, predmet: saslušanje svjedoka Mirka Kujačića radi dokazivanja radnog staža za Davida De Majo, Mostar, 19.9.1964. Ovaj dokument (dve stranice kucanog teksta; u nastavku: Mirko Kujačić, Zapisnik, 19.9.1964) je takođe, kao i Izjava Pavla Popovića, nastao na molbu Mire de Majo, supruge pok. Dide, radi priznavanja umetničkog staža njenom suprugu (naime, u momentu smrti, Dida de Majo, kao bivši politički zatvorenik, imao je samo devet godina priznatog radnog staža).

²⁴Ovaj rad Dide de Majo publikovan je u katalogu izložbe *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb, 1988.

²⁵Mirko Kujačić, Zapisnik, 19.9.1964.

sa slikarom Mayoom radi dekoracije za kabare 'Jockey' na Montparnassu i za 'Bateau ivre'. Takođe radi zajednički i dekore za scensko delo Michel George Michela 'Les Montparnass', prvi put tada izvedeno.²⁶ Slikar Majo (Mayo) je zapravo Antoan Maliarakis (Antoine Malliarakis, 1905-1990), francuski slikar grčkog porekla, tokom tridesetih blizak nadrealističkom serklu. Napominjemo da u literaturi postoji izvesna zbrka oko slikara Majo i slikara Dide de Majo, zbog sličnih imena. Tako se slikar Majo (Mayo-Malliarakis) svrstava u serkl *Le Grand Jeu*, iako on nije bio pripadnik ove umetničke grupe, već Dida de Majo. Sem toga, Majo-Maliarakis i Dida de Majo su se bavili sličnim poslom, obojica su bili dizajneri kostima za pozorište i film, i takođe, bili su saradnici, prijatelji i generacijski bliski. Isto tako, kao početnici, obojica su izlagali u istoj galeriji, „Quatre Chemins“. Trebalo bi proveriti da li su neki radovi Dide de Majo pripisani slikaru Majou.

„Sa rediteljem Albertom Cavalcantijem radi na filmovima 'Yvette' i 'La petite Lilie', za koje je napravio i afišu. Takođe saraduje i sa Renoirrom. Simultano radi i na montaži i na izradi niza grafičko dekorativnih karata za film Comta de Warwika 'Parmi les Chiwaros' ('Među lovcima na ljudske glave Centralne Amerike'). Učestvuje i u snimanju nekih eksperimentalnih filmova sa Man Reyom i Buñuelom. Radi crteže za tekstil za neke pariske modne kuće, među kojima za modnu kuću 'Schiaparelli', za veliku robnu kuću 'Williams' u Denveru (Colorado, SAD) – otkupljuju mu i jednu sliku za muzej u Denveru. Aktivnost na polju primenjene umetnosti Dida de Majo manifestuje i na unutarnjim uređenjima mnogih pariskih stanova, npr. za poznatog antikvara Pardo, zatim zajedno sa Cavalcantijem na uređenju Cavalcantijevog letnjikovca u Sensu, na umetničkom preuređenju jedne romantične crkve iz 1830. u letnjikovac. Svu svoju ljubav prema primenjenoj umetnosti i talenat, pokazuje na umetničkom uređenju jednog velikog zamka u okolini Pariza. U beskrajnom nizu umetničkih aktivnosti takođe radi i na grafičkoj opremi iz oblasti štamparske struke. U tom periodu nastale su njegove mnogobrojne slike u raznim privatnim kolekcijama kod Victora Braunera, Claude Serneta, Man Reya, René Daumala, Roger Gilbert Lecomta, Marcel Lecomta, Arfauxa, reditelja Cavalcantija. Neke svoje slike je prodao preko galerije 'Quatre Chemins', druge opet preko galerije 'Carmin'.“²⁷

Alberto Kavalkanti (Alberto Cavalcanti): *Yvette* (1927), *Le Petite Lilie* (1927), *Žan Renoar* (Jean Renoir): *Charleston* (1927), *Men Rej* (Man

²⁶Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

²⁷Isto

Rey): *Emak Bakia* (1927), Luis Bunjuel (Louis Buñuel): *Un chien andalou* (1928). Može se pretpostaviti da je Dida de Majo saradivao u pomenu-tim filmovima, verovatno kao scenograf, ali ne kod Bunjuela, dok je kod Kavalkantija možda bio saradnik Erika Aesa (Eric Aaes), scenografa dan-skog porekla, koji je osmislio većinu scenografija za Kavalkantijeve filmo-ve nastale u Parizu, ili pak, kao autor plakata za neke pomenute filmove. Prema podacima Pavla Popovića Crnog, Dida de Majo je, dakle, najviše sa-radivao sa Kavalkantijem, koji nakon Prvog svetskog rata, kao sin bogatih brazilskih roditelja dolazi u Pariz. Napominjemo da je Žan Renoar glumio u *Le Petite Lilie*, kao i u nekim drugim Kavalkantijevim filmovima. Pretpo-stavljamo da je zahvaljujući posredovanju Dide de Majo, jedna ilustracija poznatog američkog avangardnog umetnika Men Reja publikovana u po-tonjem efemernom časopisu *Discontinuité* (Dida je bio jedan od osnivača ovog avangardnog časopisa; izašao je samo jedan broj časopisa).

Dida de Majo je u tom periodu, prema svedočenju Oskara Daviča, svoje slike potpisivao „ili slovima *Dix Doigts [deset prstiju]* ili šematskim crtežom svih deset prstiju na koenski, otvorenih i ispruženih dlanova“²⁸ (ispruženi dlanovi su simbol svešteničkog plemena Koen). Oskar Davičo dolazi krajem 1926. u Pariz na studije romanistike gde ostaje dve godine i gde upoznaje Didu de Majo.

Davičo je u svojoj „romansiranoj autobiografiji“ ostavio jedan kra-tak literarni portret svog prijatelja: „Dida je bio lepotan sa hladno svetlim ljubičastim očima, crnom sitno valovitom kosom, visokim čelom, harmo-nično svedenim odnosima između mršavih obraza mediteranški pravilnog, a mekog nosa i srednje punih i polunegroidno izbačenih usana. Vitak i vi-sok, delovao je neodoljivo na žene, ne samo lepotom nego i sigurnošću koju je emanirao, a nije bio neobrazovan niti glup.“ Davičo opisuje Didinu bibli-oteku, u njegovom pariskom stanu: „Sva bez beletristike, sa malo poezije, samo sa knjigama koje su se naučno bavile ljubavlju na tad savremen način, počev od Freuda do Oskara Brauna, od Malinowskog i Cunova do Casanove i marquis de Sadea, od von Sacher Masocha i sličnih autora do onih kakva je bila sv. Tereza, ili Thomas de Quincey, ili kakva je svojevremeno bila kores-podencija Abelarda i Heloise. To su pisci koje je on čitao pažljivo, s olovkom i sveskom u koju bi zabeležio njemu važne misli tih autora. Čitao je stojeći za visokim pultom. Na štafelaju kraj ogromnog prozora – zida, nalazila se jedna vidljiva slika okrenuta posetiocu. Bila je islikana na jednoj drvenoj

²⁸Oskar Davičo, *Po zanimanju samoubica. Romansirana autobiografija*, Sarajevo, 1987, str. 33.

ploči. No, u tom studiju su okrenute zidu, ležale i mnoge druge slike, mahom na razapetim platnima.“²⁹ (Treba unapred kazati da će te slike zauvek ostati „okrenute zidu“, jer nijedna slika Dide de Majo iz prvog pariskog perioda nije objavljena, i vrlo verovatno – niti sačuvana).

Nešto kasnije, 1928. godine, u Pariz je iz Beograda, posle završenih studija prava, stigao mladi beogradski nadrealistički pesnik Moni de Buli (Monny de Bouilly), zapravo Solomon-Moni Buli (1904-1968), koji će ubrzo po dolasku biti udaljen iz nadrealističke grupe okupljene oko Bretona, zbog „papine“ netrpeljivosti.

„U to vreme pada susret sa Didom de Majom koji je tobož studirao arhitekturu u Parizu. Njega sam znao iz Beograda. Bio je mladi od mene i u gimnaziji se nismo mnogo družili. Žan Kariv (Jean Cariv), Dida de Majo i ja stvorili smo jednu prijateljsku zajednicu s neodređenim planovima. Tada smo upoznali Artura Adamova. Naime, ja sam ga na Monparnasu prepoznao, jer sam ga dva-tri puta video u kafani Cirano gde je pokušao da se pridruži nadrealistima, ali bez uspeha. Breton ga nije trpeo. Adamov je bio ruskog porekla (zapravo jermenskog, *prim. aut.*). (...) Adamov je bio veoma mlad, borben, revolucionarno nastrojen, oduševljen nadrealizmom. On nije imao ničeg zajedničkog sa svojom porodicom, sem što je kod nje stanovao. Izbačeni nadrealisti i nepriznati Adamov brzo se združiše. Adamov nam predstavi pesnika Kloda Sernea (Claude Sernet), koji je i danas (1967) jedan od mojih prisnih prijatelja. I evo, stvorila se nova grupa. Ideja za jedan samostalni časopis rodila se sama od sebe. Klod Serne joj pronađe naziv, *Discontinuité*. I napred da sastavimo sadržaj! Da čak nađemo neku ideološku specifičnost kako bi se što oštrije, bar u teoriji, razlikovali od nadrealista. Tu je teoriju doneo na svet Klod Serne: apsolutna beznadežnost, najcrnji pesimizam koji tako duboko uokviruje Serneovu liriku do današnjih dana. *Discontinuité* je ličio na dodatak časopisa *La Révolution surréaliste*. Čak i grafički smo sve kopirali, bezazleno, nesvesno, toliko smo bili još vezani za naša srušena božanstva. Na jedvite jade smo sakupili novac za hartiju i štampariju. Redakcija je bila, čini mi se, u stanu Adamovljevih roditelja. U prvom (i poslednjem) broju časopisa *Discontinuité* nalazi se reprodukovana jedna od retkih slika Dide de Majo. U sadržaj je stavljena cela para-nadrealistička nova grupa, Adamov, Serne, Kariv, De Majo i ja. Bili su pozvani kao gosti: Žorž Neve (Georges Neveux),

²⁹Oskar Davičo, *n.d.*, str. 338-340. U Davičovom opisu fizionomije Dide de Majo sve je tačno sem „polunegroidnih usana“ i „ljubičastih očiju“; Dida je imao tanke usne i plave oči.

Benžamen Fondan (Benjamin Fondane), originalan filozof i proročanski inspirisan pesnik, deportiran i ubijen u gasnoj komori tokom okupacije, Žorž Malkin, slikar i boem koji nikad nije mogao da se potčini Bretonovim zabranama i odobrenjima (važna zabrana: lunjati po Monparnasu, gnezdju svih javnih i tajnih neprijatelja nadrealizma), Mišonz (Michonze), talentovan slikar kome nadrealizam nije poremetio strpljenje i tehničku savest flamanskih majstora XVII veka, i Viktor Brauner (Victor Brauner), jedini među nama koji je uspeo u američkom smislu: njegove slike (od neosporne kreativne vrednosti) vrede danas, u dolarima, basnoslovne sume. Prvi (i poslednji) broj *Discontinuité* pojavi se neočekivano za inat nadrealistima. *Discontinuité* je bio sasvim depolitiziran. Predgovor čiji je naslov bio L'AUBE N'EST PAS UNE ÉPÉE, napisao je i potpisao Klod Serne. Poslednja rečenica: Il ne nous reste plus rein (Ne preostaje nam više ništa) utapa našu ideologiju u beznadežnost, u temeljitiji nihilizam. Nadrealisti su taj stav prikazali kao izdajstvo. (...) Kariv, Dida i ja postali smo nerazdvojni. Članovi Grupe su se razilazili usled svakovrsnih kaprisa i sa-moopredelenja, ljubavnih avantura, slučajnih susreta – i beskrajnih danguba. Koliko meseci, koliko godina je to trajalo? (...) Kariv, Dida i ja ubijali smo sistematski astronomsko vreme. Diskutovali smo i briljantnom retorikom na sve strane razbacivali ideje i fantazije. Po svim kafanama u Latinskom kvartu i na Monparnasu bili smo poznati.“³⁰

Uskoro će članovi grupe okupljene oko časopisa *Discontinuité* stupiti u kontakt sa grupom *Le Grand Jeu*, sa mladim avangardnim pesnicima koji su do tada objavili jedan broj istoimenog časopisa.

„Naša je izolovanost prestala kad smo stupili u vezu sa grupom *Le Grand Jeu*. Nisu to više bili nadrealistički disidenti, već mladi ljudi naše generacije, još nepoznati, sa ogromnim znanjem, sa jednom za nas sasvim novom i primamljivom filozofijom, s jednom platformom koja ni po formi ni po sadržini nije ličila na *La Révolution surréaliste*. I ličnosti i napisi u časopisu *Le Grand Jeu* bili su snažni i kreativni. Glavni urednik i direktor bio je Rože Žilber Lekont (Roger Gilbert Lecomte). Jedna od najbolje ostvarenih inteligencija koju sam sreo u životu. (...) Najprisniji prijatelj i saradnik Rožeov bio je Rene Domal (René Daumal). Treći u grupi zvao se Rože Vajan (Rogé Vaillant). Lekont, Domal su umrli za vreme okupacije. Vajan je umro 1965. od raka na plućima, jedini koji je postao slavan iz čitavog našeg omladinskog pokreta. Pojava prvog broja časopisa *Le Grand Jeu* učinila je veliki utisak na ljubitelje avangardističke poezije. Literarni krugovi

³⁰Moni de Buli, *Zlatne bube*, Beograd, 1968, str. 140-161.

su bili iznenađeni, a poglavito Bretonova grupa, koja se od jednom našla pred nečim novim i borbenim, što može da dovede u pitanje hegemoniju nadrealizma. Činjenica da smo Kariv i ja prišli grupi *Le Grand Jeu*, da smo bili primljeni i u časopisu publikovani, ozlojedila je Bretona koji je već duže vremena pokušavao da postigne dvostruki cilj. Naime da čitavu grupu *Le Grand Jeu* privuče svojoj grupi, s tim da uslov tog jedinstva, *condicio sine qua non*, bude raskid sa Karivom, sa mnom i sa Didom de Majo, koji je stalno bio uz mene. Svi sastanci između Bretonove grupe i grupe *Le Grand Jeu* izjalovili su se. Do aneksije nije moglo da dođe, došao je samo dan kad su obe grupe počele da se međusobno ignorišu.³¹

Iz jednog pisma Monija de Bulija kolektivu *Le Grand Jeu* (31.8.1931) saznajemo da se Dida de Majo susretao sa nekim pripadnicima beogradske nadrealističke epigonije, koji su te godine boravili u Parizu. „Da li ste videli Dušana Matića? On je u Parizu. Dida može da vam ga dovede... Poznajete li malo bolje Oskara Daviča? Mislim da se i on vraća u Beograd ovih dana. Ukoliko [ga] ne [poznajete], mislim da ste mnogo izgubili.“³² (Reč je o Davičovom drugom boravku u Parizu, ovog puta dvomesečnom, za razliku od prethodnog dvogodišnjeg, 1926-28).

Grupa *Le Grand Jeu* je takođe bila efemerna. Deo grupe (Lekont, Domal) sve više zapada u toksikomaniju (kasnije će oni, poput Artoa, biti tumačeni kao nekakvi testamentarni ideolozi narkofilije), Henrik Kramer (Hendrik Cramer), holandski pesnik i pomorski kapetan, takođe jedan od članova grupe, odlazi u Ameriku, Domal nastavlja da živi sa Kramerovom ljubavnicom Verom Milanovom, Žan Kariv kao lektor francuskog jezika odlazi u Getingen, Rože Vajan raskida sa ostatkom grupe, a negde u to vreme Dida se vraća u Beograd. Moni de Buli se sa suprugom privremeno seli u Holandiju.

Sećajući se (1967) uspomene na tada pokojnog Didu de Majo, Moni de Buli navodi: „Neposredno pred moj odlazak u Holandiju mojoj tamo udatoj kćeri, došla je da me poseti Mira de Majo, udovica mog dragog prijatelja iz mladosti Dide de Maja. Putovala je u London, u posetu jednom rođaku. Zadržala se u Parizu samo da bi se videla sa mnom. Sa njom je došlo nekoliko njenih prijatelja, a u mom antikvarskom dućančiću bilo je publike (Moni de Buli posle rata postaje poznati pariski antikvar, „kralj pariskih buvljaka“, *prim. aut.*). Šta smo mogli u takvoj situaciji da govorimo o Didi? Ma koliko bili iskreno uzbuđeni i ožalošćeni, ipak smo izgova-

³¹Isto, str. 151.

³²Branko Aleksić, „Beogradski nadrealisti u Parizu“, *Politika*, Beograd, 20.7.1984.

rali samo obične površne reči o jednoj tako originalnoj ličnosti, o jednom tako čudnom karakteru kakav je bio Dida de Majo. Karakter i osetljivost, jednom reči ličnost strana do nastranosti, pa ipak tako privlačna, tako neuporediva. Godinama je Dida bio moj prisni prijatelj u Parizu. Godinama smo se, za duže vreme, gubili iz vida. Teško je bilo naći slikara koji je tako retko slikao kao Dida, teško je bilo naći književnika koji je tako retko pisao kao ja.³³ U toj jalovosti, ko je na koga uticao? Teško je na to odgovoriti. I nije ni važno. Mladost, ludost? Mudrost? Lenjost? Svesnost? Trema? Iluzija svemoći? Izlišna prestrogost prema sebi? Ili jednostavna slabost inspiracije kod jednog i kod drugog? Naše, takozvane najlepše godine života (Dida je bio dve-tri godine mlađi od mene) utrošili smo poglavito u kafanske diskusije s našim zajedničkim prijateljima, umetnicima i književnicima, i u međusobnim razgovorima u kojima smo jedan drugom poveravali naš donžuanizam, naš pakleni svet jalovosti. Živeli smo tobož burno, a u stvari bile su to bure u čaši vode. (...) Srećom nije sve bilo tako strašno i beznadežno u našoj dangubi. Humor je bio naš spas. Ipak smo bili naivni, ipak smo, kroz sva iskušenja i izlišna eksperimentisanja, zadržali netaknutu u nama jednu duboku veru u sve ljude zajedno i svakog pojedinačno, sačuvali smo jednu moralnu istinu. Istina? Iskrenost? Nije lako kod umetnika odvojiti pojam od osećaja. Bezobrazni, duhoviti, elegantni, paradoksalni, šarmantni, tajanstveni, mistifikatori i mistificirani dragovoljno, mitomanijaci (gde prestaje laž, gde počinje mitomanija), bili smo godinama, Dida i ja, u očima naših prijatelja i poznanika otelovljenje neke vrste anarhističke otmenosti i heroizma, na granici svih principa i kategorija. Dida više nije među nama. Hoću da bar deo njegovog života koji je proveo kraj mene, ostavi jednu zasluženu, svetlu uspomenu. Sva ta danguba, taj cinizam, ta tvrdoglava besposlenost, to kapriciozno rasparsčavanje u sto raznih protivrečnih pravaca, to *izbegavanje* našeg zanata, sve je to bilo samo maska i štit za našu izuzetno tananu osećajnost. *Par délicatesse j'ai perdu ma vie*. Taj stih Remboa u potpunosti važi za Didu, a verovatno u velikoj meri i za mene.³⁴

Romansirajući pariske uspomene s kraja dvadesetih godina i prisećajući se druženja sa Didom de Majo i nekim članovima serkla *Le Grand*

³³Retko u smislu: neredovno tj. nimalo učestalo, a ne: osobeno ili jedinstveno. Jovan Ševaljević se priseća da je Dida znao u šali pomenuti kako je on „bio slikar koji je najmanje slikao, dok je Moni de Buli bio pesnik koji je najmanje pisao“. Moni de Buli pominje malo dalje „to *izbegavanje* našeg zanata“.

³⁴Moni de Buli, *n.d.*, str. 160-161.

Jeu, Oskar Davičo kazuje: „Svakako, Dida je bio najmisteriozniji u celom tom društvu, iako ga misterije i ezoterija nisu zanimale.“³⁵ (Za razliku od ostalih članova serkla, naročito Domala i Aleksandra Salcmana /Alexander de Salzmann/, ruskog predoktobarskog emigranta u Francuskoj, bliskog Gurđijevu). Govoreći o jednom od susreta sa Didom de Majo u „Petit caféu“, Davičo napominje: „Je li to Dida postao komunist? Njihov je, komunistički, izraz: ‘radni ljudi i seljaci’, ne? Ali odmah odgovorih sebi da su komunisti dozvoljeni u Francuskoj, da imaju legalnu partiju i poslanike u Skupštini. Pa kakva je onda opasnost biti član legalne političke partije? Možda on i nije komunist. Nije li me nedavno upoznao sa nekim starim anarhistom, koji je odsedeo preko 40 godina po raznim robijama? Možda je Dida član neke tajne terorističke grupe? Ili... Ili je povezan s nekom službom. S ruskom?“³⁶

Prema Davičovoj aluziji, u romanu (zapravo paraautobiografskoj prozi) *Po zanimanju samoubica*, izgleda da je Dida de Majo činio izvesne usluge obaveštajnoj mreži Kominterne, odnosno delegatu Kominterne za balkanske partije, sovjetskom obaveštajcu Mustafi Golubiću. Davičo kazuje kako ga je Dida upoznao sa jednim tajanstvenim muškarcem sa „hercegovačkim naglaskom“, aludirajući da je neznamac bio „ruski čovek“. Dida de Majo u *Kratkoj biografiji* lakonski napominje: „Od 1929. saradujem sa našim naprednim ljudima u Francuskoj – Veselin Masleša, Pavle Bastajić. Učestvujem u pripremi prve građansko-demokratske revolucije u Kataloniji, 1930.“ Napominjemo da je Pavle Bastajić (1890-1941) bio najodaniji i najangažovaniji Golubićev saradnik tokom gotovo dve decenije, i da je nakon 1927, tj. nakon obaveštajnog kursa u Moskvi, krstario Evropom likvidirajući neprijatelje sovjetske vlasti. Bastajić je, jednako kao i Golubić, saradnike u Parizu birao među jugoslovenskim studentima; tako naprimer, Bastajićevi saradnici tokom tridesetih bili su Branko Radojević (potonji učesnik Španskog građanskog rata na strani anarhista, čovek misteriozne sudbine) i Slobodan Ivanović (potonji dugogodišnji emigrant i tzv. „ibeovac“, i takođe kao Radojević i Bastajić, misteriozna ličnost). Dida de Majo je uspostavio poznanstvo sa Veselinom Maslešom (1905-1943), frankfurtskim đakom, tada studentom u Parizu, i kasnije angažovanim marksističkim teoretičarem i višestruko hapšenim aktivistom KPJ, verovatno uz posredstvo sestre Vojke, koju je Masleša upoznao 1927, u Beogradu, tokom frankfurtskog ferija. Nažalost, nemamo detaljnijih podataka o saradnji Dide de Majo sa ovom dvojicom revolucionara.

³⁵Oskar Davičo, *n.d.*, str. 340.

³⁶Isto, str. 329.

U porodici Vojke de Majo sačuvano je jedno Didino pismo upućeno iz Pariza deci Šemaje de Majo, Veri i Moši (oboje su stradali tokom nacističkog genocida nad beogradskim Jevrejima, kao i njihov mlađi brat; Vera je rođena 1921, a Moša 1923). Pismo je nastalo krajem dvadesetih, jer u njemu se ne spominje Šemajin mlađi sin, rođen 1931. Dida je u pismu načinio jedan kratak šaljiv strip, *Tragična istorija jednog nevaljalog dečaka*. Stripu je pridodat crtež koji predstavlja Didin autoportret. Ovo pismo predstavlja pravi porodični relikv, jer je tokom holokausta u Beogradu porodična kuća Didinog strica u Ulici kneza Pavla 7, u kojoj su živele stričeva udovica Sarina sa decom i Didina majka Jelena, bila potpuno opljačkana (nakon oslobođenja Beograda u kući nije pronađena nijedna stvar), tako da je nepoznato kako je pismo sačuvano. Takođe, treba napomenuti da je u posedu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu sačuvan jedan Didin crtež na temu španske inkvizicije, nastao u Parizu 1931, koji predstavlja izuzetan likovni rad.

3.

„Sećam se da sam mu ja savetovala de ne uzme u Partiju moga brata Didu, jer je Dida bio večiti kombinator, koji je od deset kombinacija uvek izabrao najgoru.“

O razlogu Didinog povratka u Beograd 1932, ne postoje zabeleženi podaci. Možda je taj povratak trebao biti samo privremen, samo poset porodici i rodnom gradu. Boravak u Francuskoj je bilo njegovo drugo višegodišnje odsustvo van porodice i verovatno se u Beograd vratio na poziv majke; sem toga, iste godine je umro njegov stric Šemaja. Iz jednog pisma koje je zagrebački student u Parizu, Ivo Štajner, uputio u Frankfurt Koči Popoviću, 28. aprila 1932, doznajemo da se Dida de Majo namerava vratiti u Beograd, maja iste godine. „Odlaze iz Pariza [Zdenko] Reich, Dida de Mayo, [Milo] Milunović, [Dušan] Matić.“³⁷

³⁷IAB, Legat Koče Popovića, K-31, pismo Ive Štajnera Koči Popoviću, Pariz, 28.4.1932. Ivo Štajner je pripadao grupi jugoslovenskih studenata u Parizu (uz Zdenka Rajha i Vladu Habuneka) koji su uspeli približiti se Bretonovom stolu u kafeu „Cirano“, otud bliskost sa Kočom Popovićem. Znamo da je De Majo u Parizu, sem sa Monijem de Bulijem i Oskarom Davičom, drugovao i sa Kočom Popovićem i Dušanom Matićem, ali o tome nemamo konkretnih podataka. U obimnoj zaostavštini pedantnog Koče Popovića (korespondencija od nekoliko stotina sačuvanih pisama iz međuratnog razdoblja) ovo je jedini pomen imena Dide de Majo.

Dida se u Beograd vratio kao filokomunist. O njegovoj aktivnosti u zabranjenoj Komunističkoj partiji Jugoslavije, u vreme diktature u Kraljevini Jugoslaviji, znamo ponešto. On će u Beogradu postati blizak nekim filokomunističkim članovima beogradskog nadrealističkog serkla, prijateljima Oskara Daviča (koji tada izdržava petogodišnju robiju, zbog komunističke agitacije), napose književniku Đorđu Jovanoviću Jarcu. (Novi politički kurs pariskih nadrealista, članova KPF, nakon Aragonovog povratka iz Moskve, dospeo je do Beograda u vidu Tirionove (André Thirion) instrukcije mladim buržujima i beogradskim nadrealističkim pašama, Marku Ristiću i Aleksandru Vuču, prilikom Tirionovog balkanskog proputovanja, 1930: „Budite verni generalnoj liniji Kominterne. Svi koji nisu uz Partiju propustiće voz.“³⁸).

Vladimir Živančević, mladi prijatelj Đorđa Jovanovića (i kazano novinskim rečnikom tridesetih: „nadrealistički subjunior i navijač“) kazuje ponešto o svom poznanstvu sa Jovanovićem i Didom de Majo: „Od drugova iz *Crvene dunavske flotile* (nezvanično veslačko društvo sa kupališta „Dijana“ na dunavskoj obali, posadu „Crvene flotile“ činili su: V. Živančević, Đ. Jovanović, braća Baruh – Isa, Bora i Joži, Duško Simović, Jovan Popović i Dida de Majo; od njih osmorice samo su trojica preživela rat, *prim. aut.*) Đorđa Jovanovića je često posećivao njegov drug Dida de Majo, čovek prefinjene lepote, jedna originalna i neuporediva ličnost. S njim je ređe dolazio i njegov najstariji brat Moric (zapravo Moša, *prim. aut.*), takođe prefinjeni intelektualac. Navraćala je i njihova sestra Vojka, devojka bistra uma i načitana. Navraćala je sa svojom velikom ljubavi Petrom Popovićem, nadrealistom i profesorom hemije. Dida je dolazio zbog tehničkog uređivanja časopisa *Nadrealizam danas i ovde*, u čemu je bio pravi majstor.“³⁹ (Reč je o trećem, poslednjem broju ovog književnog časopisa, koji je štampan juna 1932, pod uredništvom Đorđa Jovanovića, u štampariji Isaka Karaoglanovića, gde je štampana i većina nadrealističkih izdanja).

Po povratku u Beograd Dida stanuje u jednoj sobi u stanu koji je iznajmljivala njegova sestra Vojka, advokatska pripravnica, u Kosovskoj 32. Zgrada u kojoj se nalazio Vojkin stan bila je vlasništvo univerzitet-skog profesora Veselina Čajkanovića. Didina i Vojkina majka Jelena imala

³⁸Branko Aleksić, *n.č.*, *Politika*, Beograd, 20.7.1984.

³⁹Vladimir Živančević, *Od vidinskog poljančeta do Helikona u „Moskvi“*, *Beograd u sećanjima 1930-1941*, (ur. Andrej Mitrović), Beograd, 1982, str. 129.

Dida de Majo, Beograd 1934. Fotografija se čuva u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

je stan u kući svoga nedavno preminulog devera Šemaje de Majo, u Ulici kneza Milete 7.⁴⁰

Prema „Izjavi“ Pavla Popovića Crnog, Dida nakon povratka u Beograd „odmah uzima učešće u naprednom pokretu na Univerzitetu i jezikom likovne agitacije i likovne propagande kao revolucionar radi na

⁴⁰Rekonstruisano prema podacima Vojke de Majo: IAB, MG-25, Milica Raičević, Razgovor sa Vojkom Demajo o naprednom pokretu u Beogradu 1934-1938, Beograd, 19.6.1958, str. 13. Ulica kneza Milete pred rat je promenila ime (Ulica kneza Pavla), da bi posle rata ponela naziv Ulica 29. novembra.

grafičko-likovnim priložima za napredne priredbe na Univerzitetu, zajedno sa [Đorđem Andrejevićem] Kunom, Mirkom Kujačićem, [Draganom] Bajom Berakovićem i [Radojicom] Živanovićem Noem." (Svi pomenuti slikari bili su članovi prokomunističke umetničke grupe „Život“, koja je zabranjena 1935).

Takođe, Dida de Majo je, prema podacima koje je devedesetih obelodanio Pavle Popović Crni, postao blizak beogradskoj obaveštajnoj mreži sovjetskog obaveštajca Mustafe Golubića. Ova aktivnost Dide de Majo, napominje Pavle Popović, nije bila poznata rukovodstvu KPJ (isto tako, rukovodstvo KPJ nije imalo saznanja o aktivnostima ostalih beogradskih saradnika Mustafe Golubića). Pavle Popović pominje Golubićevu beogradsku obaveštajnu mrežu pod nazivom *Crveni kamerni orkestar* (naziv je verovatno samo mistifikacija na popularnu temu *Rote Kapelle*). Dida de Majo je kao spoljni saradnik sarađivao isključivo sa Pavlom Popovićem Crnim (aktivnim članom Golubićeve obaveštajne mreže, od 1929), na falsifikovanju ličnih dokumenata.⁴¹

Stan Vojke de Majo bio je tokom 1934, nakon ilegalnog dolaska Blagoja Parovića (jednog od članova Centralnog komiteta KPJ, u emigraciji) u Beograd iz Sovjetskog Saveza, u više navrata korišćen za potrebe tajnih sastanaka partijskih aktivista koje je koordinisao Parović. U njenom stanu su održani tajni partijski sastanci na kojima je odlučeno o formiranju, zapravo obnovi mesnog, tj. gradskog komiteta SKOJ-a, i oblasnog, odn. pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. „Mnogi ljudi žive u uverenju da sam ja prisustvovala sastancima partijskih funkcionera u mom stanu. To nije tačno. Dok su se održavali ti sastanci – na kojima je u više mahova bio Blagoje Parović – ja sam obično sedela u kupatilu. Morala sam sedeti kod kuće u slučaju da neko naiđe, pa da se tu nađe domaćica. Ako bi naišla policija stvar bi bila predstavljena kao da se radi o slučajnoj poseti poznanika... Mnogi ljudi iz moje generacije koji su učestvovali u naprednom pokretu obično kažu: 'Vojka Demajo mnogo zna'. Međutim, istina je da sam ja mnoge te ljude znala, ali ne znam šta su oni radili. (...) Obnavljanjem partijske organizacije 1934. uglavnom je rukovodio Blagoje Parović. Sećam se da je sa mnom razgovarao o pojedinim ljudima. Sećam se da sam

---

⁴¹Slobodan Kljakić, *Kako je likvidiran Mustafa Golubić*, (feljton: prema kazivanju Pavla Popovića Crnog), *Politika*, Beograd, februar-mart 1993. Pavle Popović je prvi put progovorio o učešću u obaveštajnoj mreži Mustafe Golubića, 1990, u obimnom intervjuu (osam nastavaka) novinarki Veri Muškatego, (videti: Vera Muškatego, *Pavle Popović Crni. Intervju*, „Intervju“, Beograd, 11.5-17.8.1990).

mu ja savetovala da ne uzme u Partiju moga brata Didu, jer je Dida bio večiti kombinator, koji je od deset kombinacija uvek izabrao najgoru.“⁴²

Vojka de Majo bila je uhapšena početkom jula 1934, nakon hapšenja Slobodana Škerovića, koji je ispred Komunističke partije bio zadužen za organizovanje studenata i radničke omladine. Škerović je, naime, usled torture za vreme policijske istrage izjavio da je u više navrata boravio i noćivao u stanu Vojke de Majo. Policajci (zapravo, patološki tipovi i bati-naši Vujković i Kosmajac, potonji istaknuti saradnici okupacionog represivnog aparata) presreli su Vojku de Majo na uglu Kosovske i Pašićeve ulice i primorali je da sa njima pođe u njen stan, gde su obavili pretres. „Kad su Vujković i Kosmajac ušli u moj stan, oni su prvo otišli u kupatilo i pregledali posudu iz koje se vuče voda. Međutim, ja sam imala u stanu stonu lampu u kojoj su bile sakrivene partijske adrese iz inostranstva. Agenti to uopšte nisu proveravali. Dalje, na mom stolu ležala je knjiga, u čijim su koricama bile skrivene pare u stranoj valuti (reč je o partijskom novcu, koje je donela nepoznata kurirka, iz Beča, *prim. aut.*). Agent tu knjigu nije ni pipnuo. Pored toga otvarali su ormane i nisu tamo ništa našli, a u čarapama u ormanu bila je velika suma novca 'Crvene pomoći'. S druge strane, kad je obio fioku na radnom stolu mog brata i našao mali revolver sa sedefastom drškom i bokser, Vujković je bio oduševljen jer je smatrao da je pronašao komunističko oružje. A u tim fiokama bilo je još dosta ilegalnog materijala koji on nije našao.“⁴³ Čini se da je tada policija uhapsila i Didu de Majo, ali ga je ubrzo pustila. Škerović je u zatvoru poslao cedulju Vojki de Majo, preko jednog stražara za koga Vojka kaže da je bio „dobar čovek“. Škerović je „hteo da predstavi [Vujkoviću] da sam mu ja ljubavnica. Vujković je bio jako razočaran (...) Ja sam u to vreme vodila brakorazvodnu parnicu sa svojim mužem⁴⁴, koji je onda kao dokaz upotrebio moju izjavu pred policijom da sam bila Škerovićeva ljubavnica, mada to nije bila istina. U stvari, Škerović je meni samo dao neke svoje lične stvari da ih čuvam, ali nije došao kod mene da prenoći. (...) Iz zatvora sam puštena posle tri nedelje na intervenciju moga brata, advokata Samuila Demaja. Mislim da je moj brat i platio izvesnu sumu Vujkoviću. Sećam se da se Samuilo ljutio kod moje majke govoreći da mu je dosadilo

⁴²IAB, MG-25, *Razgovor sa Vojkom Demajo*, str. 22.

⁴³*Isto*, str. 10-11.

⁴⁴Reč je o Vojkinom suprugu Vasi Petkoviću, pravniku rodnom iz Prokuplja, ocu Vojkine kćerke Vesne.

da plaća za mene i moga brata Didu.“⁴⁵ (Vojka de Majo navodi da je njen stariji brat Samuilo bio „radikal i mason“⁴⁶).

Desetak godina kasnije (avgusta 1946) nalazeći se u (ne)prilici da opravdava odsustvo vlastitog učešća u partizanskoj borbi, i pasivizaciju u drugoj polovini tridesetih, Vojka je u kratkoj *Biografiji* napisala: „Kao simpatizer Komunističke partije nosila sam u sebi jedan veliki bol – niko od drugova nikad se nije potrudio da me malo i teoretski uzdigne, bliže poveže sa partijskim životom, tako da sam imala utisak da mi se drugovi obraćaju samo onda kada sam im neophodno potrebna. I jedino istinska privrženost ideji nije mi dozvolila da uvređene sujete odbijem posao koji mi je stavljen u zadatak i koji sam uvek, u dnu duše srećna što mi se opet nešto poverava, uspešno završavala.“⁴⁷

Dida de Majo je aktivno radio u tzv. „partijskoj tehnici“ tj. na tehničkom opremanju ilegalnih partijskih publikacija, štampanju letaka i izradi lažnih dokumenata. „Dida je bio majstor za izradu raznih legitimacija i drugih isprava. Za takve poslove angažovali su ga Parović i neki drugi drugovi. Umeo je majstorski da pravi kofere sa duplim dnom. (...) Parović je

⁴⁵IAB, MG-25, str. 9.

⁴⁶Samuilo-Mile de Majo (1897-1942), je zapravo, kao i njegov otac i stric, bio član jevrejske beneberitske lože, koja nije bila nikakvo tajno, niti ezoterijsko društvo, niti su je organizovani masoni priznavali kao deo masonerije. Za razliku od sestre Vojke i mlađeg brata Dide, bio je politički konzervativan (član Narodne radikalne stranke). O njegovom demokratskom uverenju svedoči činjenica da je 1932. na procesu protiv Dragoljuba Jovanovića i drugih aktivista „zemljoradničke levice“, bio advokat odbrane, verovatno uhapšenom Jaši Daviču, bratu pesnika Oskara Daviča (videti: *Politika*, Beograd, 25.9.1932). Samuilo je kao ugledni član advokatske komore i odbornik Gradske opštine Beogada, tokom tridesetih, bio jedan od potpredsednika Jevrejske verske opštine u Beogradu. U javnim glasilima, u drugoj polovini tridesetih, oštro je istupao protiv fašizma i rasizma. Bio je saradnik pravničkih časopisa: *Arhiv za pravne i društvene nauke*, *Branič*, *Pravosuđe*, naročito u oblasti građanskog i trgovačkog prava, takođe, bio je stručnjak za jevrejsko bračno pravo. On je, kao i njegov stariji brat Moša i sestra Vojka, kao mlad čovek učestvovao u radu nekoliko jevrejskih udruženja u Beogradu. Najpre u srednjoškolskom cionističkom udruženju „Gideon“, u čijem je radu učestvovao i Moša, a potom i Vojka (ona je 1919. bila jedna od osnivačica Jevrejskog devojačkog cionističkog društva „Karmel“), a potom u Mesnoj cionističkoj organizaciji, takođe zajedno sa bratom Mošom. Nije nam poznato da li su Samuilo i Moša i kasnije bili aktivani u cionističkim udruženjima. Moša de Majo (1897-1941) je tokom tridesetih bio jedan od osnivača nekoliko jevrejskih kreditnih društava i predsednik Jevrejskog sportskog društva „Mladost“. Moša je, prema kazivanjima njegove sestre, važio za političkog liberala. Najmlađi brat, Dida, nije imao učešća u građanskim, niti u konfesionalnim udruženjima.

⁴⁷ AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

uoči polaska [iz Beograda] tražio da mu zamenimo dokumenta. Stvar je uredila Vojka Demajo. Ona je uspela da dobije legitimaciju Dragana Živkovića, činovnika Hipotekarne banke. Dida je zamenio slike i majstorski podesio žig.”⁴⁸

Dida de Majo je uhapšen početkom aprila 1935. „Ako [partijski organizatori] vide nekog dobronamernog čoveka onda navale da naprave pasoše, i ovo i ono, i radiš po deset linija, što je bilo nepravilno. I onda, naravno, po jednoj liniji moraš da padneš. Ako ti držiš i stanove za ilegalce, ako držiš ilegalni materijal i prijem i odašiljanje [istog] i čuvanje letaka i povezivanje... To je sve bilo prilično komplikovano. Ljudi nije bilo. Provale su bile dosta česte. Mi smo bili prilično nevični tom radu. Nismo imali iskustva. Imali smo dobronamerne ljude, što kažu, – skoči u vodu – skačeš u vodu. Partija je to rekla – i to ćeš da uradiš.”⁴⁹ Policija je tokom maja 1935. uhapsila nekoliko desetina komunista u Beogradu. O ovim događajima ostavio je svedočanstvo Todor Vujasinović, koji je uhapšen nekoliko dana nakon Didinog hapšenja. „Provala je izbila iznenadno i glupo. Do nje nije došlo veštinom policije, već, kao i obično, zbog naših sopstvenih grešaka i propusta. Provala je počela od letka koji je policija uhvatila, a čiji je autor bio Vojin Kurtović (organizator SKOJ-a na Univerzitetu, *prim. aut.*). Želeći da pokaže da je on u stanju da napravi nešto više nego i sama Partija, Kurtović je pronašao i uspeo da angažuje Didu Demajo, koji je obećao da će letak štampati u jednoj legalnoj beogradskoj štampariji. On je to zaista i učinio. Dida je dobro poznao Isaka Karaoglanovića, vlasnika jedne osrednje beogradske štamparije. Poznao je i njegove štamparske radnike Josipa Kopčalina i Vladu Ilića. S njima je neke stvari ranije radio. Kopčalin je bio naš simpatizer, a Ilić religiozni fanatik subotar, inače smešna dobričina. Da bi letak izgledao što lepše, Dida je probao slova. Desilo se da je sa ovom istom štamparijom imao veze još jedan čovek koji je takođe iz izvesnih razloga zanimao policiju. Radilo se o nekom dru Teodosiću, čoveku veoma problematičnom. Taj čovek, ocenjujući konjukturu, počeo je na svoju ruku da izdaje neku *Marksističku biblioteku*. Izašlo je već bilo nekoliko knjiga u vrlo problematičnom prevodu i redakciji. Teodosić je bio interesantan policiji uglavnom kao problematična ličnost. Pratili su njegov rad i njegovu *Marksističku biblioteku* i kad su počeli da tragaju za ovim letkom, primetili su da je isti slog kao i u knjigama Teodosićeve bi-

⁴⁸Todor Vujasinović, *Mučne godine*, Sarajevo, 1965, str. 88. i 117.

⁴⁹AJ, MG-2240, Sava Kržavac, Razgovor sa Didom Demajom, Beograd, 8.1.1959, str. 2.

blioteke. Uhapsili su Teodosića i od njega saznali gde štampa svoje knjige. On je policiju uputio na Isaka Karaoglanovića. Uhapšeni su Karaoglanović, njegovi tipografi i šegrti. Već posle nekoliko šamara šegrti (dakle, ne Kopčalin i Ilić, *prim. aut.*) su priznali za koga je raden letak. Oni nisu znali ime Dide Demajo, ali su se setili kako je jednom prilikom pričao da je slikar i kako se pre nekoliko meseci vratio iz Pariza. Kad je prilikom Škerovićeve provale policija uhapsila Vojku Demajo, u njenom stanu našla je njenog brata Didu, koji je kod nje stanovao, saslušala ga i uzela podatke. Opis koji su dali šegrti i podaci koje je imala policija bili su dovoljni da se Vujković seti o kome se radi. Vujković je bio čovek sa vandrednim pamćenjem. On je pamtio čitave generacije komunista koje je hapsio i sretao po zatvorima. Iste noći policija je uhapsila Didu, a već sutradan i Vojina Kurtovića, i klupko je počelo da se odmotava.⁵⁰

Didu de Majo u „Kratkoj biografiji“ navodi da je bio strahovito mučen od strane policije. „Prvih deset dana sam se dobro držao. Onda sam pokušao da izvršim samoubistvo, a zatim sam u držanju nešto popustio“. U anonimnom izveštaju pod nazivom „Kako je policija postupala sa uhapšenim studentima“, koji je uz jedno propratno pismo ministar fizičkog vaspitanja naroda, Mirko Komnenović, uputio predsedniku Ministarskog saveta, Milanu Stojadinoviću, sačuvanog u dokumentima Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, nalazimo nekoliko pojedinsti o mučenju Dide de Majo i ostalih hapšenika.

„U noći 7. aprila upalo je sedam agenata Uprave grada Beograda kroz prozore i vrata sa uperenim revolverima u stan Davida Demaja. U autu, na putu do policije, odmah su ga vezanog počeli tući pesnicama i šamarima. Doveden je u tri sata ujutro u kancelariju [anti]komunističkog oteka odelenja Opšte policije, soba br. 9. Od časa dolaska, pa sve do osam časova ujutro, bez prestanka tučen je žilom po tabanima. Istog dana, od dva pa do sedam po podne i od devet do jedan u noći, tuča je nastavljena. Svog u krvi i umotanog lancima, odveli su ga u zatvor na mansardi. To se ponavljalo neprestano kroz 15 dana istrage. Kao specijalni postupci prema osumnjičenom Demaju primenjeni su: zabijanje igala pod nokte na nogama, lomljenje prstiju na rukama, tuča i zabijanje igala u mošnice. Satima je visio na šipki. U nameri da se spase od mučenja, Demajo je pokušao da izvrši samoubistvo. (...) Posle tri noći i dana, premlaćen, pod stalnom pretnjom ubistvom, vezan lancima, Demajo je dopuzao do jednog starog ormana u sobi [za isleđivanje], u nameri da nađe neki predmet

---

⁵⁰Todor Vujasinović, *n.d.*, str. 118-119.

kojim bi mogao prekratiti život i muke, našao je jednu sijalicu. Zubima je otkinuo mesingani grlić sijalice i slomio je pod leđima. Komadom stakla kidao je komad po komad kože, dok nije presekao vene. Prvi zavoj učinjen mu je bez lekara. Zbog krvarenja morao je biti pozvan policijski lekar, koji mu je u sobi zatvora ukazao pomoć. Demajo je u takvom stanju podvrgnut daljoj tuči. Mokrio je i pljuvao krv. Bez lekarskog pregleda, koji mu nije dat, iako je tražen, na Demaju se i danas, posle tri meseca vide tragovi [mučenja]; dva slomljena zuba, ožiljci od lomljenja prstiju, ožiljak na ruci, nateklina na nozi. (...) U toku istrage Vaso Prlja je suočavan sa drugim osumnjičenim licima, takođe pretučenima (Demajo, Vukica Mitrović, Mirko Sardelić). Suočavanje se obavlja tako da jedan visi na motki ili leži u lancima na podu, dok drugog unose i obojicu tuku istovremeno. (...) Milan Kažanegra, osamnaestogodišnji šegrt, tučom je prisiljen da tereti Demaja, kako mu je [ovaj], navodno, dao paket 'Komunista' pred štamparijom Polet, da nosi. Posle ovakvog terećenja Vujković je sa svojim 'pomoćnicima' stao da besomučno tuče Demaja. Agent koji je vodio Kažanegru u zatvor, primetio je, na jaukanje Demaja: 'Ovaj je gotov.' U očajanju što je, prisiljen, lažno teretio Demaja, otrgao se agentima [u nameri] da se baci niz stepenice, u čemu je sprečen u poslednjem momentu."⁵¹

Todor Vujasinović je u svojim uspomenu ostavio karakterističan opis ondašnje policijske agenture koja je hapsila i isledivala komuniste. „Kada su me uhapsili Vujković je smatrao za potrebno da mi se predstavi: 'Znaš, ja sam Vujković, čuo si sigurno za mene.' (...) O njemu se zaista mnogo pričalo. Spadao je među najiskusnije i najzverskije ljude kojima je raspolagala tadašnja policija. I on i agenti izgledali su bleđi i ispijeni od nespavanja. Videlo se da su tih dana imali pune ruke posla i da su bili aktivni i dan i noć. Uveli su me najpre u jednu kosu mansardnu sobicu. (...) Na mene se sruši pesnica ljudeskare, nenormalnog i pomalo kretenastog izgleda. Teško sam se održao na nogama. Kasnije sam ga previše dobro upoznao. Bio je to policijski agent Kosmajac. On i agent Todor Karamarković, takođe krupna i snažna zver, bavili su se sa mnom. Prvi mi je uvek govorio da me tuče zato što sam mu zemljak, a drugi zato što sam mu imenjak. (...) Povelili su me kroz hodnik prema drvenim vratima koja nam otvori žandar. Uvedoše me u prvu sobu, desno od vrata. Na podu su ležala tri čoveka. Probudila su se i digla čim smo ušli. Jedan od njih je bio Dida Demajo. Ostalu dvojicu nisam poznavao. Upalih očiju, ispijen, sav

⁵¹AJ, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, 14-24-60, Kako je policija postupala sa uhapšenim studentima, str. 2-3, 7-8.

zarastao u davno neobrijanu bradu, Dida me je gledao, nem i izgubljen. (...) Jedan od agenata uzeo mi je tek tad generalije. Zatim su me ponovo prebacili u zatvorski deo mansarde.“⁵²

Pavle Popović Crni navodi da je Dida „osmislio novi oblik kontakta“, u ćelijama beogradske Glavnjače. „Dida de Majo je bio naš prvi slikar-grafičar koji je uveo ilegalno dopisivanje na cigaret papiru i to tako da je na jednom cigaret papiru mogla da stane cela jedna kucana strana teksta. Tako je napisao članak o terorizmu u Glavnjači za naprednu svetsku javnost; taj članak, ispisan takvom grafičkom majstorijom proturen je u svet i objavljen je u francuskom časopisu 'Venredi' sa predgovorom Andre Žida, na osnovu koga je Žid mobilisao naprednu i demokratsku svetsku javnost za poboljšanje položaja političkih zatvorenika u Kraljevini Jugoslaviji. Na osnovu tog proturenog članka (...) napisao je jednu poemu tada čuveni holandski komunistički pesnik Jef Last i posvetio je borbi političkih zatvorenika predratne Jugoslavije.“⁵³ Dida de Majo je u razgovoru sa Savom Kržavcem (januara 1959) kratko opisao postupak ovakvog „dopisivanja“: „Piše se mastiljavom olovkom koja se jako zašilji, tvrdom mastiljavom olovkom, i može da stane otprilike jedna kucana stranica na mašini. Cigaret papiri se, zatim, umaotaju i napravi se sasvim mali zavežljaj, paketić. Taj mali zavežljaj se stavi u celofanski omot koji se zalepi tako da vlaga ne može da utiče na njega. Onda s tim filuješ slatko ili kocku šećera.“⁵⁴ Pomenuti članak sa Židovim predgovorom objavljen je u časopisu *Venredi*, 7.2.1936, pod nazivom „Dans les geoles Yougoslaves“ (U jugoslovenskim kazamatima); isti tekst objavljen je na srpskom jeziku u glasilu jugoslovenskih iseljenika u Kanadi, *Borba* (Toronto, 7.4.1936) „Autentičnost ovog prikaza“, piše Žid, „što ćete pročitati ne izgleda mi (avaj!) da se može u njega posumnjati. Tanki listovi cigaret papira na kojima je to napisano, svedoče o opreznosti koja je bila neophodna da bi ova tragična tužba mogla da izađe iz zatvora, uprkos predostrožnosti zatvorskih vlasti... Opis ovih tortura je na srpskom jeziku. Prevod koji ovde donosimo je tačan... Odbijam, da pružim ma kakav komentar. Andre Žid.“⁵⁵

⁵²Todor Vujasinović, *n.d.*, str. 122-123.

⁵³Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

⁵⁴AJ, MG-2240, str. 3.

⁵⁵Preuzeto iz knjige Slobodana Gavrilovića, *Živojin Pavlović. Između dogme i kritike. Biografija*, Beograd, 2001, str. 139. Gavrilović citira rogozbatni prevod iz kanadske *Borbe*.

Nakon mučenja i istrage, zatvorenici (njih dvadesetčetvoro) prebačeni su u zatvor Suda za zaštitu države, na Adi Ciganliji, gde su čekali početak suđenja, i odakle su stražarno sprovedeni do zgrade suda, tokom procesa. Slikar Mirko Kujačić, koji se tada takođe nalazio u zatvoru Suda za zaštitu države, seća se Dide de Majo u zatvoru na Adi Ciganliji, kao „glavnog organizatora sedmodnevnog štrajka glađu i pokretača izvanrednih ilustrovanih i šaljivih zatvorskih izdanja“, kojima se vedrio duh zatvorenika.⁵⁶ U zatvoru na Adi Ciganliji, Dida de Majo je započeo sa izdavanjem rukopisne edicije „Okovani boljševik“. „To je bila jedna mala edicija, u kojoj smo izdavali razne stvari: Marksa, Engelsa, tzv. 'Nacionalno pitanje'. To su bile male brošure da bi ljudi u zatvorima mogli da uče i da rade. Dobijali smo knjige i prevodili. (Sava Kržavac: Kako ste prepisivali?) Sve rukom. Postojao je jedan jedini primerak [prepisa].“⁵⁷

Sud za zaštitu države osudio je Didu de Majo i Vasu Prlju na dve godine robije, dok su ostali optuženici osuđeni na mesečne kazne. U obrazloženju presude navodi se da je Dida de Majo „kriv: a) što je, neustanovljeno kada postao član udruženja koje je imalo za svrhu propagandu komunizma. b) što je, u toku godine 1935, po upustvu drugih lica, u svrhu obnavljanja organizacije SKOJ nabavio pisaću mašinu, ciklostil, hartiju i drugi potrebni materijal za umnožavanje i štampanje komunističkog lista i komunističkih letaka. v) što je, u toku godine 1934. i 1935. u Beogradu, po uputima dobijenim od Prlje Vase, primao, razvrstavao, i u duplim kuferima predavao komunistički propagandni materijal licima iz unutrašnjosti zemlje... g) što je, neutvrđenog dana u mesecu januaru 1935. u Beogradu dao u štampu koncept letka pod naslovom 'Drugovi', a potpisom 'Živela Komunistička partija Srbije.'“⁵⁸ Didu je na sudu zastupao beogradski advokat David Alkalaj.

4.

„Jer ovde na robiji je koncentrisan i zatvoren stvarni dinamit naše revolucije.“

Dida de Majo je decembra 1935. dopremljen u mitrovačku robijašnicu. Taj period kažnjeničkog života u Kaznenom zavodu Sremska Mitrovica, odlikovao se izvesnim poboljšanjem uslova života političkih zatvorenika, za razliku od učestale torture nad zatvorenicima koja je trajala do 1934. (Nešto liberalniji tretman prema političkim kažnjenicima

⁵⁶Mirko Kujačić, Zapisnik, 19.9.1964.

⁵⁷AJ, MG-2240, str. 5.

⁵⁸AJ, DS 35/1935

u Mitrovici, sredinom tridesetih, ne treba poistovećivati sa zajedljivim pekićevskim *kompartmentom*). Bolji uslovi života u kaznionici izvojevani su štrajkovima glađu političkih kažnjenika. Politički kažnjenici uspešli su da se izbore da kaznu izdržavaju u zajedničkim prostorijama u tzv. „mladičkoj zgradi“, odvojeni od zatvorenika kriminalaca. Sem toga, bili su oslobođeni prinudnog rada i bilo im je dozvoljen izvesni „kulturni život“ (priredbe, obeležavanje pojedinih datuma iz istorije međunarodnog radničkog pokreta, unošenje literature koja nije bila ideološki „sumnjiva“, itd). Sredinom tridesetih, uprava zatvora bila je prinuđena da napusti dotadašnju praksu kažnjavanja političkih zatvorenika: postom, tvrdoležom, tamnim zatvorom, kratkim vezivanjem, okovom, duplim okovom, ludačkom košuljom itd. Najteži oblik kažnjavanja bio je višemesečni boravak u samotnom zatvoru (odn. samici), što će iskusiti i Dida de Majo. U to vreme nisu zabeleženi teži oblici torture nad mitrovačkim zatvorenicima, niti su zatvorski stražari sprovodili nasilje nad pojedincima (sve dok nije krvnički pretučen Leonardo Banker, komunista iz Tuzle, koji je umro od posledica batinanja, početkom 1937).

Paradoksalno, mitrovačka robija je omogućila brojnim jugoslovenskim komunistima iz različitih delova zemlje da se upoznaju, sklope snažna prijateljstva, razmene mnoga iskustva i da učvrste vlastito revolucionarno opredeljenje. Na robiji je među komunistima bilo brojnih sukoba na ličnoj i ideološko-puritanskoj osnovi, ali nikad na nacionalnoj i regionalnoj osnovi. (Tako npr. slovenački komunisti su od srpskih komunista preuzeli argo, tj. beogradski šatrovački govor, dok su se srpski komunisti u prisustvu slovenačkih zatvorenika suzdržavali psovki). Među zatvorenim komunistima postojala je izuzetna solidarnost. Tajni kaznionički komitet KPJ bio je na čelu najbrojnije i najuticajnije komunističke organizacije u čitavoj zemlji.

Predsednik kaznioničkog komiteta biran je tajnim glasanjem osuđenika komunista, što je bio kuriozitet u celokupnoj partijskoj organizaciji. Nekoliko uzastopnih godina predsednik kaznioničkog komiteta bio je kontroverzni Petko Miletić, stari crnogorski komunist i buntovnik, koji je nakon smene Milana Gorkića (u leto 1937), dotadašnjeg generalnog sekretara KPJ, važio za kandidata za novog generalnog sekretara partije jugoslovenskih komunista. Prema kazivanju Jovana Ševaljevića, Dida je bio „petkovac“, tj. zauzimao je stranu Petka Miletića u latentnom sukobu koji je tinjao u kaznionici između pristalica klasne borbe i u uslovima robije i tamnice, za šta se zalagala „ultraleva frakcija“ predvođena Petkom Miletićem

(rezultat ovog zalaganja bili su znatno poboljšani uslovi života političkih osuđenika, nakon 1934), i malobrojnijih pristalica Moše Pijade, koji je smatrao da se komunisti na robiji trebaju povinovati zatvorskim vlastima da bi sačuvali fizičko i duševno zdravlje za nastavak klasne borbe po izlasku na slobodu. (U pozadini sukoba je, zapravo, bila borba za pozicije u partijskom rukovodstvu). „Jer, dok klasni neprijatelj smatra da je robijom onemogućio i umrtvio najaktivnije kadrove partije, prava boljševička linija je da mi od robije napravimo školu klasne borbe, univerzitet komunizma u kome će se školovati i čeličiti najbolji kadrovi revolucije. Jer ovde, na robiji, koncentrisan je i zatvoren stvarni dinamit naše revolucije. (...) A Moša i likvidatorski oportunisti hoće, baš kako to naređuje klasni neprijatelj, da budemo robijaši koji će se držati 'kućnog reda'. Znači da budemo pasivno roblje! Pa to je ono zbog čega nas buržoazija i zatvara na robiju.“⁵⁹

Didu je na robiji posećivala Ela Almuli, nastavnica francuskog jezika i komunistkinja iz Beograda, devojka sa kojom će se venčati po izlasku sa robije. Ela je bila kćerka Sofije Almuli, potpredsednice Jevrejskog ženskog društva i prijateljice Jelene de Majo. „Moja sestra Ela ga je posećivala na robiji i stalno su se dopisivali. Sećam se da je originalni Dida pisma obično potpisivao sa *Dix Doigts*, što je igra reči, a ispod toga bi nacrtao brčić.“⁶⁰ Najviše podataka o dvogodišnjoj robiji Dide de Majo u Sremskoj Mitrovici nalazimo u „Razgovoru sa Didom Demajom“, koji je 1959. zabeležio publicista Sava Kržavac, za potrebe dvotomne publikacije o komunističkoj martiriji u zatvorima Kraljevine Jugoslavije (*Robija, I-II*, Beograd 1968), koju će Kržavac sa Ljubišom Ristovićem objaviti u narednoj deceniji. (Podaci Dide de Majo nisu uvršteni u ovu publikaciju).

U razgovoru sa Kržavcem, Dida govori o načinima na koji su zatvorenici komunicirali sa članovima KPJ na slobodi (pisanje tzv. nevidljivim mastilom, izrada kofera sa duplim dnom, pravljenje lažnih dopisnica), koje je osmišljavao upravo on. „Kad dođeš u robijašnicu kofer ostaviš u upravi. I on je stajao gore u mladićkoj zgradi na tavanu. Mi smo imali [duple] ključeve tih prostorija. I mi smo tamo upadali, 'dizali' te kofere i donosili u sobe. U sobama smo pravili sa raznim gumenim češljevima one 'škotske' hartije kojima su koferi postavljeni. Koferi imaju unutra uvek neku šaru.

⁵⁹Antun Kolendić, nekadašnji mitrovački zatvorenik, parafrazira Petka Miletića, videti: A. Kolendić, *Ko je bio Petko Miletić, Duga*, 404, Beograd, 19.8.1989, str. 92. O sukobu dve frakcije među zatvorenim komunistima u kaznionici, viditi: Slobodan Nešović, *Moša Pijade i njegovo vreme*, Beograd, 1968.

⁶⁰Jaša Almuli, pismo autoru, London, 26.1.2005.

(...) I onda pravili smo takve hartije i to za svaki kofer drugu, da se ne bi primetilo da koferi imaju istovetne hartije. Kada od uprave primiš kofer da staviš svoje civilne stvari, i šta ja znam, kad izlaziš, onda se unutra [u duplo dno] stavi [pisani] materijal koji treba poneti napolje.“⁶¹ Takođe, zatvorenici su u kaznionicu uspeli da unesu radioaparata u delovima; naravno, skala radioaparata bila je fiksirana na frekvenciji Radio Moskve. Dida je u kaznionici nastavio sa izdavanjem rukopisne edicije „Okovani boljševik“. Svaki zatvorenik komunista imao je dužnost da tokom dana prepíše određenu dužinu teksta za potrebe raznih ilegalnih kurseva. Sav pisani materijal skrivan je u podu kaznioničkih soba (da je ilegalni materijal kojim slučajem pronađen u nekoj od soba kaznionice, kažnjenici iz te sobe bi dobili po nekoliko godina dodatne robije). „Bilo je drugova koji nisu voleli da pišu i oni su govorili: ‘Slušaj, daj da umesto tebe operem sobu, a ti meni to da napišeš.’ Oni su voleli više da operu sobu nego da sednu i pišu. Za nekoga je to bilo teško. Sav taj materijal morao je da se prepíše, da bi ga kasnije umnožavali, jer smo došli do želatina, mastila. itd. To je bilo kasnije, dok smo, kako se to kaže mogli da ‘uvezemo’. U prvo vreme sve se to radilo rukom. (Sava Kržavac: ‘Crvene makaze’, jel’ se tako zvao list za humor [koji si izrađivao]?) Da. Novine su se tako zvale radi toga što obično neko na sastancima počne da davi, pa ga tupi, pa ga tupi, a mi mu onda sugerišemo da skрати – otuda naziv ‘Crvene makaze’. (...) Za skrivanje materijala bilo je vazda skrovišta. Skrovištima je rukovodio Aca Milošević, inače parketarski radnik iz Beograda. On je, dakle, bio parketar i on je prvi počeo da pravi te rupe u podu. To je bio jedan način. A drugi je bio u daskama ispod prozora, gde smo, takođe, pravili rupe.“⁶²

Dida je bio član „tehnikе“ mitrovačkog kaznioničkog komiteta KPJ. Članovi „tehnikе“ su radili na šifrovanju pisama koja su tajno upućivana iz kaznionice, kao i na dešifrovanju ilegalno pristiglih pisama. Ovaj rad je obavljan u umivaonicama u nekoj od soba kaznionice (naime, svaka soba je imala prostoriju koja je simulirala kupatilo; ta prostorija bila je odvojena zidom od ostatka zatvoreničke sobe, tako da su saradnici „tehnikе“ u slučaju iznenadnog upada stražara imali dovoljno vremena da sakriju kompromitujući materijal).

Slovenački komunista Milan Apih je u mitrovačkom zatvoru važio za prvorazrednog organizatora rasonode. Tzv. „priredbe“ organizovane su po

⁶¹AJ, MG-2240, str. 6.

⁶²Isto, str. 10-11. Nije sačuvan nijedan primerak ilegalnog humorističkog rukopisnog časopisa *Crvene makaze*, koji je uređivao i izrađivao Dida de Majo.

Apihovim zamislama najčešće nedeljom u vreme robijaških „šetnji“. „Imali smo jedno vreme 'cirkus'“, ističe Dida de Majo. „Cirkusom' je rukovodio Milan Apih. On je bio genije za te stvari, mada kad mu vidiš lice, izgledalo je sasvim neduhovito, mrtvo. Ali on je bio neverovatan za te stvari. On je obično svirao, bio je i konferensije. Obuče se u klovna i odjedanput u sred robijašnice pojavi se kao pravi klov; neku čarapu smo mu stavili, pa smo mu onda stavili neki cvet uz ono odelo belo robijaško, pa mu 'udarili' zelene tufne, i kad su ga videli stražari – oni da padnu u fras. (...) Nas je bilo oko četiristo komunista u zatvoru. To su bili ljudi svih mogućih profesija, svih mogućih znanja, i nije bilo tih stvari koje nismo mogli da napravimo. Na primer, mi smo od kuhinjskih noževa napravili rende, pa smo napravili čitav orkestar, pa smo napravili harmonijum, pa smo napravili bubanj. Kad se drugovi slože, nema te stvari koja ne može da se napravi.“⁶³

Zahvaljujući sačuvanom tekstu *Razgovora sa Didom Demajom*, koji je zabeležio Sava Kržavac, znamo za jednu inscenaciju Dide de Majo i Milana Apiha u improvizovanom „pozorištu“ mitrovačke robijašnice. „Za vreme rata u Abisiniji bila je jedna ovakva tačka na toj priredbi. Bila je napravljena bina od klupa... Tada je uprava dozvoljavala da se zatvorenici bave pozorišnim stvarima. (...) Odjedanput pojavi se jedna grupa 'Abisincica' namazana sasvim crno, sa crvenim usnama. Imali su svi crvene leptir mašne, bele robijaške pantalone i bele košulje. I napravili smo im žirade. I sada pita ih Apih: 'Odakle ste stigli?' 'Eto, mi smo Abisinci.' Tada je prisustvovala [predstavi] i uprava ili neko iz uprave. I ovaj nastavi: 'Mi smo Abisinci i tamo su nas bombardovali.' Ovaj ih pita: 'Šta ste po profesiji?' Oni kažu: 'Mi smo muzičari, ali uništili su nam sve instrumente.' Apih odgovori: 'Ništa, nabavićemo svima vama instrumente. Šta znate da svirate?' (Među 'Abisincima' bio je tada i [Otokar] Keršovani. I sada da imamo sliku Keršovanija ofarbanog sasvim u crno, to bi bilo jedinstveno...). Apih kaže: 'Zovite mi nekog iz tehničkog aparata. Nabavite im instrumente.' Stražari nisu znali šta to znači. I onda dođe jedan iz 'tehničkog aparata' sa malim koferčtom, i stavi ga pred publiku. A na tom koferčtu smo napravili sve moguće etikete hotela iz inostranstva. Sad ovaj [iz 'tehničkog aparata'] pita: 'Šta vam treba i u šta svirate?' Jedan odgovori: 'Ja sviram trubu.' Onda onaj izvadi trubu, veliku trubu, a malo koferče. Oni robijaši [iz publike] gledaju. I onda ih onaj dalje pita šta sviraju. Jedan odgovori – mandolinu. Onda onaj izvuče [mandolinu iz koferčeta], a ljudi se čude kako to izvlači. Taj kofer je u stvari bio napravljen ovako. Imao je tri strane

⁶³Isto, str. 12-13.

[umesto četiri]. Ovde je poklopac, ovde je bio prazan... Kada smo ga postavili na pod bine, uklonili smo klupu i umesto nje stavili jednu pokretnu dasku, a jedan drug se podvukao [ispod bine] i on im je dodavao [instrumente]. To je za ljude bilo zapanjujuće. Onda se ispostavilo da imamo više instrumenata nego što imamo svirača. Ovaj ih opet pita: 'Šta hoćete? Hoćete li jednog svirača?' Oni odgovore: 'Trebalo bi, jer sada nema ko da svira.' Ovaj kaže kako će 'tehnika' to da nabavi. Zavuče ruku u koferče i izvadi Vilhara. On je bio mali rastom. Onda uzme kofer i izađe napolje, a onaj ispod bine prethodno gurne dasku. I niko nije znao kako smo to izveli. Tamo na robiji je bilo ljudi koji godinama nisu videli nijednu predstavu i u opšte nisu znali za takve trikove."⁶⁴

Milan Apih je u kaznionici tajno fotografisao kažnjenike ilegalno unešenim fotoaparatom. Fotografisanje je obavljano najčešće za vreme tzv. zatvoreničke šetnje, u krugu kaznionice, ili u ćelijama, van domašaja stražara. Fotografije su potom izrađivane u umivaonici.

Prisustvo Dide de Majo zabeleženo je na dve sačuvane grupne fotografije iz mitrovačke kaznionice, koje su publikovane nekoliko puta, međutim, njegov lik, iz nama nepoznatih razloga, nije do sada bio identifikovan na valjan način. Na jednoj od njih (koju prilažemo u tekstu) zamenjen je sa zagrebačkim komunistom Marijanom Stilinovićem, dok na drugoj sačuvanoj grupnoj fotografiji iz mitrovačke robijašnice, najčešće nije ni identifikovan (sem u jednoj publikaciji Jevrejskog istorijskog muzeja), verovatno zbog prisustva njegovog imenjaka Davida-Dače de Majo (1908-1942), obučara i komuniste iz Beograda. Zanimljivo je da na ovoj drugoj fotografiji među mitrovačkim zatvorenicima možemo videti još jednog beogradskog komunistu koji je pripadao familiji De Majo; reč je o Neftaliju-Nidži de Majo (1905-1941), činovniku iz Beograda, koji će kao i Dača de Majo poginuti kao partizan u borbi protiv nacističkog okupatora, početkom ustanka.⁶⁵

U razgovoru sa Savom Kržavcem, Dida na lep način (*prefinjena osećajnost* Dide de Majo koju je pominjao Moni de Buli) evocira uspomenu na dvojicu mitrovačkih robijaša komunista, osuđenih na dvadesetogodišnju robiju. Reč je o Spasiju Stejiću, nesuđenom atentatoru na kralja Aleksandra Karađorđevića 1921, i o Lajošu Čakiju (Lajos Csaki), jednom o osuđenika na Vidovdanskom procesu 1921, na kome je osuđen kao navodni

⁶⁴Isto, str. 13-14. Napominjemo da „Razgovor sa Didom Demajom“ nije autorizovan i da je zabeležen uz obilje stenografskih grešaka. Čini se, takođe, da su pojedini delovi razgovora ispušteni iz teksta.

⁶⁵Fotografije se čuvaju u Arhivu Jugoslavije, u Fondu Moša Pijade (A), 513-42-1-7).

Zatvor u Sremskoj Mitrovici, 1936. S leva na desno: Dida de Majo, Otokar Franko, Vladimir Sečka, Milan Apih, Moša Pijade. Fotografija se čuva u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Dida je na ovoj fotografiji, koja je publikovana nekoliko puta, uvek greškom identifikovan kao Marijan Stilinović.

Stejićev pomagač. „Stejić me je impresionirao jer je imao noge dole tanke kao trkački konj. To je sve od okova. On je sedam godina nosio okove. Sa Stejićem je bilo dosta teško uspostaviti kontakt. Ja sam dosta proveo u samici, jer neko ko duže vremena provede u samici tiho govori. Izgubio si kontakt i ne razgovaraš sa ljudima. Navikao si da budeš sam. Stejić je navikao da živi svojim sopstvenim životom i bio je vrlo kratko vreme sa nama [u zajedničkim prostorijama] i nije mogao da se privikne. Kada je imao nešto sa sobom da razgovara, on onda često legne u krevet i ispod ćebeta nešto priča. Posle, kad je otišao, onda je s vremena na vreme, slao neke bukete cveća od hartije. To je stalno pravio i molio stražare da nam donesu.⁶⁶ (...) Čaki je bio malog rasta. Sed. Beo. Kao što deca zamišljaju boga. Otprilike, tako je izgledao Čaki. Imao je bele brkove. Suv. Mali. Imao je oči stare, tako sed izgledao je za nas kao bog i imao je neke svetlo plave

⁶⁶Jednu takvu ružu od hartije, koju je načinio Spasoje Stejić, Oskar Davičo je 1936. doneo sa robije i poklonio Marku Ristiću. Napominjemo da je Spasoje Stejić bio jedan od onih mitrovačkih zatvorenika koji su u početkom leta 1941. kroz prokopani tunel pobjegli na slobodu, i na taj način izbegli smrt. Međutim, smrt ga nije mimoišla na Sutjesci, dve godine kasnije.

oči kao dva nezaboravka. U svetlom licu svetleće plave oči, jako fine, plamene. I vidiš iznad svega, ne vezan ni za šta, ništa to ne može da slomije. Bio je tada već šlogiran. Mi smo ga povili. Bio je dugo na robiji. Desna ruka mu je visila. Govorio je loše srpski. Bio je Mađar. Kaže: 'Ja star čovek. Moja desna ruka ne može, ali leva pušku može da drži.' Dobar je bio Čaki. I Čaki je završio, otprilike ovako: za vreme kupanja, tako smo čuli, on tada nije bio sa nama, on se kupao u kadi. Da li se on okliznuo, da li su ga [stražari] gurnuli, tek Čaki se udavio u kadi..."⁶⁷

Mitrovačka robija je uticala na definitivno opredelenje Dide de Majo za komunistički pokret, što će presudno odrediti njegov potonji život.

5.

„Tada je naišla Mira Šoten i Dida joj nije odoleo.“

Dida de Majo je izašao sa dvogodišnje robije, aprila 1937. Nekoliko meseci po izlasku na slobodu venčao se sa Elom Almuli. Ela je bila saradnica protofeminističkog časopisa „Žena danas“, koji je tada izlazio pod uredništvom Olge Timotijević. Dida je sredinom 1937. načinio nov logotip časopisa, i po podacima Pavla Popovića, izradio nekoliko naslovnih strana časopisa „Žena danas“. Elina mlađa sestra, Rašela (Šeka) Almuli, bila je velika ljubav Đorđa Jovanovića. U to vreme Dida je „zamenik sekretara poluilegalnog Kulturno-prosvetnog odbora Beograda, čiji je sekretar bio Đorđe Jovanović Jarac.“ Dida u tom periodu „radi sa Radojicom Živanovićem Noem na inscenaciji pozorišnog dela Irwina Shawa 'Sahranite mrtve' koje je tada izvođeno u Radničkom domu.“⁶⁸

Nastavlja saradnju sa ilegalnom komunističkom organizacijom u Beogradu. Blizak je sa članovima partijske ćelije koju je organizovao književnik Đorđe Jovanović Jarac (članovi ćelije bili su slikar Đorđe Andrejević-Kun, književnik Jovan Popović, vajar Vladeta Piperski i slikar Mirko Kujačić). Vladimir Živančević se seća da je Dida de Majo u to vreme poklonio jednu sliku Đorđu Jovanoviću. „Zvala se 'Mesečina' i odisala je nekakvom kosmičkom mistikom i tišinom. Umesto mesečevih zraka preko platna su bile razapete žute strune neke stare violine. Majstorski izvedeno. Jedna njegova slika sa sličnom tematikom, nešto manjeg formata, nalazila se u posedu Dušana Matića.“ (Ističemo da se ovim slikama zagubio svaki trag). Takođe, Živančević pominje: „Dida je odlično poznavao, u ono

⁶⁷J, MG-2240, str. 24-25.

⁶⁸Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

vreme za nas nedostupnu, špansku poeziju. I danas čuvam knjigu koju mi je poklonio – zbirku Fray Louis de Leona.“⁶⁹

Dida je odlazio i u Smiljanićevu 15, u kuću književnika Ljubiše Jocića, pesnika i izrazitog individualca koji je 1929. odbio saradnju sa beogradskim epigonskim nadrealističkim serklom, odn. sa „beogradskom bretonovsko-papskom filijalom“, kako je govorio Jocić. „U kući Ljubiše Jocića je uvek bilo veoma živo, dolazili su i odlazili pisci, pesnici, izdavači i kritičari, slikari i muzičari, boemi i profesori, nezadovoljnici i srećnici. Od komunista su u tom društvu bili Branko Šotra, Đorđe Jovanović Jarac, Milovan Đilas sa Mitrom Mitrović, Radovan Zogović, Julka Mešterović, Dida de Majo i drugi. Đilas i Mitra su jedno vreme stanovali u Jocićevoj kući.“⁷⁰ Živančević napominje da je Đorđe Jovanović dolazio u sukob sa Đilasom oko pitanja nadrealizma i socijalne literature, i navodi da se Đilas po tom pitanju sukobio i sa Didom de Majo, Ljubišom Jocićem i Dragutinom Gutom Kostićem (višestruko hapšenim komunistom, advokatom i pesnikom, i takođe, nepriznatim nadrealistom, zapravo nadrealistom pre programskog okupljanja beogradskih nadrealista). O Đilasovom sukobu sa Didom de Majo nemamo konkretnih podataka. Verujemo da Didi de Majo nije imponovao Đilasov barbarogenij (Đilasa je Tito 1938, kao dvadesetsedmogodišnjaka, kooptirao u Politbiro KPJ), niti Đilasovo autoritarno ponašanje prema partijskim drugovima (privid Đilasovog autoriteta objašnjava se „mitrovačkom reputacijom“; napominjemo da su Dida de Majo i Milovan Đilas početkom 1936, nekoliko meseci bili jednovremeno na robiji, gde je De Majo mogao pobliže upoznati ovog mladića). Ponešto o sukobu Đilasa sa Oskarom Davičom svedočio je sam Davičo. Đilas je ovog pesnika marta 1939. javno nazvao „trockističkim prirepkom i policijskim plaćenikom“ i na taj način iznudio „bojkot“ nad Davičom od strane članova KPJ.⁷¹

⁶⁹Vladimir Živančević, *n.d.*, str. 182.

⁷⁰Vladimir Živančević, „Jedan čudan život u zemlji Srbiji“, (priredio Slobodan Kljakić), *Politika*, Beograd, 23.1.1997.

⁷¹Oskar Davičo, „Čorci 'levorukih' revolucionara. Pismo povodom jednog pisma“, *Svijet*, Sarajevo, 3.3.1981. Takođe, videti Davičovo apokrifno „Pismo Titu i objašnjenje“ (*Dalje*, II, 5-6/1983, Sarajevo 1983, str. 99-118). Davičovo „objašnjenje“ ovog pisma nije apokrifno (za razliku od navodnog „pisma Titu iz 1940.“) i predstavlja dragoceno svedočanstvo. O Đilasovom predratnom autoritarnom odnosu prema aktivistima KPJ, videti: Milka Žicina, *Sve, sve, sve*, Zagreb, 2002, str. 319-320, kao i „Pismo Zije Dizdarevića Miroslavu Krleži“ (*Sarajevske sveske*, III, 6-7/2004, Sarajevo, 2004). O Đilasovom autoritarnom odnosu prema članovima KPJ u redovima partizanskih ustanika (npr. prema Guti Kostiću), videti: Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991, str. 263-281; Vera Muškateo, „Pavle Popović Crni. Intervju“, *Intervju*, Beograd, 8.6.1990, str. 44.

U drugoj polovini 1937. Komunistička partija je angažovala Didu de Majo na izradi lažnih putnih isprava za jugoslovenske dobrovoljce koji su nameravali da se priključe španskoj republikanskoj vojsci (velik broj onih koji su nameravali da odu u Španiju bili su progonjeni od strane policije boraveći ilegalno u većim gradovima Jugoslavije i nisu smeli koristiti prava imena na ličnim dokumentima i putnim ispravama). On i nekolicina grafičkih radnika komunista, učestvovali su u falsifikovanju preko stotinu pasoša; rad na krivotvorenju putnih isprava ovakvog obima predstavlja jedinstven primer u istoriji KPJ. Ovo je redak period Didinog života o kome je on sam ostavio nešto više pojedinosti.

„Prvo smo pristupili vadenju pasoša od nekompromitovanih simpatizera, na kojima su menjane fotografije. Prikupljani su istekli pasoši na kojima smo sami obnavljali vize, koje smo crtali, pa prenosili preko smese ili gravirali na drvetu, ali sve je to bio dug i veoma komplikovan proces. Baš negde u to doba je izašao iz zatvora drug Čeda Kapor, grafički radnik. Mi smo se odmah po njegovom izlasku povezali. (...) Kao grafički radnik, poznao je niz drugova iz grafičke struke i imao razgranatu mrežu simpatizera i znanaca u gotovo svim grafičkim preduzećima i ustanovama. On me je povezo sa drugom [Borom] Pockovom, Srbom Andrejevićem, Mocom Ziraimovom i drugima. Sa Čedom i Pockom smo tada proanalizirali čitavu situaciju i mogućnosti na koji način da dođemo do pasoša i potrebnih pečata. Pristupili smo preko raznih kanala ispitivanju procesa proizvodnje pasoša u državnoj štampariji i kontroli te proizvodnje, jer je bilo neobično važno da se ne primeti nestanak veće količine putnih isprava, što bi moglo da dovede do izvesnih promena u načinu obeležavanja pasoša i time dovede u opasnost bezbednost drugova koji su se njima koristili. Proverom smo utvrdili da se proveravanje, brojanje i numerisanje putnih isprava vrši tek po njihovom završetku, tj. kada su one definitivno povezane, dok se nije vršila kontrola u vraku, tj. u fazama samog procesa proizvodnje. Prema tome, naš prvi deo plana bio je napravljen. Trebalo je 'dizati' iz štamparije unutarne štampane listove pasoša, štancovane korice za pasoše, platno za povez, celofan za perforaciju na naslovnoj strani pasoša, konac kojim su pasoši bili prošiveni. Prema tome, sav materijal bio je istovetan kao na originalnim pasošima. Uporedo sa tim poslom smo izvršili proveru numeracije putnih isprava i utvrdili brojeve namenjene pojedinim srezovima. Zatim smo pristupili nabavci otisaka pečata i potpisa pojedinih srezova. Drug Pockov, kao slovoslagač, pristupio je organizovanju nabavki potrebnih slova – koja su se morala 'dizati' iz velikog broja beogradskih štamparija – i slaganju samih pečata, dok je drug Čedo Kapor organizovao izradu

potrebnog kalupa za izliv gumenih otisaka. Takozvane suve pečate nam je radio nešto graver drug Radovanović, a nešto ja sam. Neke potrebne klišeje nam je napravio brat druga Andrejevića Kuna, Andra, koji je tad imao svoju cinkografiju. Mi smo tada na taj način uspeli da napravimo oko 150 pasoša, od kojih oko 60 latinicom, i sve potrebne pečate [za pasoše]. Sa tih 60 [latiničnih] komada i potrebnim pečatima smo snabdeli hrvatsku [komunističku] organizaciju. Usled hitnosti posla, nije se naravno mogla održati potrebna konspiracija. Morali smo da se sastajemo gotovo svakodnevno. Dobar deo drugova, koji su radili na tom poslu su se poznavali međusobno, a neki i stanovali zajedno. Ja sam odmah u samom početku obavestio predstavnika Partije o nemogućnosti održavanja potrebne konspiracije i dobio od njega saglasnost, da će svi drugovi koji su radili na tom poslu dobiti saglasnost da odu za Španiju, što je još više stimulisalo njihovo zalaganje. U prvo vreme smo radili u zajedničkom stanu druga Čede Kapor, koji je u jednoj sobi, koja se nalazila u Radničkoj ulici, stanovao sa još četiri-pet drugova. U toj sobi je bilo tako malo mesta da ako bi hteli da zasednu oko stola da rade ili obeduju, morali su uglavljenim čekrcima na plafonu da podignu krevete, a ako su hteli da legnu, to bi isto učinili sa stolom i klupama. Kad je stan u jednom trenutku postao malo nesiguran, onda smo privremeno, na dan-dva, bili prebacili materijal kod drugarice Nune [Drage Stanišić], slavne tetke Đorđa Jovanovića Jarca, koji se tada nalazio u zatvoru Suda za zaštitu države. Odande smo jedan deo materijala bili, takođe privremeno, sklonili kod druga Gleđe, firmopisca, koji je imao radionicu sa stanom na tavanu jedne zgrade pokraj Četvrte muške gimnazije. Tamo smo se zadržali vrlo malo, jer sam ja u međuvremenu bio našao dobro, nekompromitovano sklonište u ateljeu skulptora druga Piperskog, koji se nalazio u onoj staroj zgradi do Dositejeve škole u Jevremovoj ulici, a u kojoj su tada stanovali umetnici (reč je o zgradi u kojoj se danas nalazi Pozorišni muzej, *prim. aut.*). Tamo smo bili napravili jedno zgodno sklonište ispod samog krova, a kome smo pristupali preko lođe ateljea. Neki rezervni materijal je bio uzidan pogodno u nekim statuama.⁷²

⁷²Dida De Majo, *Bez naziva*, Beograd, 11.3.1955. Ovaj dosad neobjavljeni tekst (tri kucane strane) sačuvala je Vesna Demajo, i to je jedan od svega nekoliko sačuvanih kraćih tekstova, čiji je autor njen otac. Nepoznati su razlozi nastanka ovog teksta. Moguće je da je Čedo Kapor zamolio svog dobrog prijatelja da opiše period ilegalnog rada u „partijskoj tehnici“, jer Čeda Kapor je u to vreme pisao članak o ovom radu, namenjen zborniku *Jugosloveni u Španiji* (Sarajevo, 1959). Zanimljivo je da je Dida istog dana kada je napisao ova sećanja (11.3.1955), takođe napisao dva pisma (koja su sačuvana). jedno namenjeno upravo Čedi Kaporu, i drugo namenjeno Parižaninu po imenu Nando de Gègèvizky, čija nam ličnost ostaje nepoznata.

„Materijale i sve tragove prve ilegalne partijske tehnike za izradu pečata i pasoša sklonili smo na sigurna mjesta. Nešto je pohranjeno na mansardi škole 'Vojislav Ilić', gdje su imali svoja ateljea Đorđe Andrejević Kun i Mirko Kujačić. Mogla je, nesumljivo, iskrsnuti potreba za novim pečatima i novim ispravama. Dida de Majo predao je dalje pasoše, koji su bili namenjeni partijskim organizacijama u Beogradu i Valjevu. Na mene je pao izbor da zajedno sa Pockovom odnesem pasoše određene za Zagreb i Hrvatsku.“⁷³ (Deo materijala iz ove ilegalne radionice, jedinstvene u istoriji KPJ, čuva se u Vojnom muzeju u Beogradu).

Nakon okončanja izrade lažnih pasoša, krajem 1937. u stanu Sofije Almuli održan je sastanak desetak beogradskih komunista. Sastanak je kamufliran insceniranom svadbom Dide de Majo i Ele Almuli. „Između ostalih na venčanom ručku su prisustvovali, profesor Boža Kovačević, književnik Đorđe Jovanović Jarac, publicista Veselin Masleša, Mirko Dorović, Srba Andrejević, Ina Kušić, Nikola Todorović, Čedo Kapor, Boro Pockov i ja [Rade Kušić]. Tu je, takođe, bio i istaknuti revolucionar Mesud Mujkić. Na dnevnom redu je bilo pitanje odlaska u Španiju. (...) Međutim, na tom sastanku je odlučeno da iz Beograda u Španiju ide grupa mladih grafičkih radnika, Čedo Kapor, Bora Pockov, Maksim Milić i Srba Andrejević, a ostali kasnije.“⁷⁴

Brak sa Elom Almuli nije dugo trajao. Dida i Ela su se razdvojili ubrzo nakon venčanja. Jaša Almuli navodi da je njegova sestra Ela zbog toga patila. („Dida je bio izuzetno lep čovek. Imao je plave oči i crnu talasastu kosu. To je dopunjavao velikim ukusom, odnosno elegancijom u oblačenju.“) „Tada je naišla Mira Šoten i Dida joj nije odoleo.“⁷⁵ Bio je to početak velike ljubavi. Mlada studentkinja anglistike zaljubila se u lepog i neobičnog muškarca. Mira Šoten je bila, kako navodi Jaša Almuli, „Jevrejka

---

⁷³Čedo Kapor, *Jedan partijski zadatak, Jugosloveni u Španiji*, Sarajevo, 1959, str. 123.

⁷⁴Rade Kušić, „Beogradska omladina i borba u Španiji“, *Španija (1936-1939)*, I-V, Beograd, 1971, str. V/287-289.

⁷⁵Jaša Almuli, pismo autoru, London 26.1.2005. Napomena: Ela Almuli potom odlazi u Valjevo gde radi kao nastavnica francuskog jezika i gde će biti ranjena od strane žandarmerije u antirežimskim demonstracijama. Porodica Almuli je jedna od tek nekoliko beogradskih jevrejskih porodica koja je neokrnjena preživela holokaust. Ela je 1941. u italijanskom logoru Feramonti, gde je u internaciji boravilo nekoliko stotina jugoslovenskih Jevreja (kojima je internacija, zapravo, spasila živote), upoznala Zagrepčanina Alberta Flajšmana, za koga će se kasnije udati. Ela Almuli Flajšman (rod. 1912), umrla je 1972.

izuzetne i pomalo egzotične lepote“, misleći na njenu izrazito lepu mediteransku fizionomiju i zagasit ten, tipičan za levantijske žene (iako je Mira bila aškenaskog porekla). Rođena je 1916. u Slavonskom Brodu, odakle je njena porodica, početkom dvadesetih godina, doselila u Beograd. Mira je bila kćerka imućnih roditelja; njen otac, trgovac Bruno Šoten, bio je član predsedništva beogradske aškenaske Jevrejske veroispovedne opštine.

Lažnim putnim ispravama namenjenim jugoslovenskim dobrovoljcima u Internacionalnim brigadama, uspelo se koristiti svega nekoliko osoba: Čedo Kapor, Bora Pockov i Mesud Mujkić.⁷⁶ Čitava organizacija prebacivanja jugoslovenskih dobrovoljaca zaustavljena je nakon što je Ljudevit Trilnik, bivši zagrebački komunist, policiji odao pojedinosti o organizaciji. O Trilniku znamo da je nakon povratka sa studija iz Praga bio uhapšen i nakon mučenja pristao da radi za policiju, uz bogatu novčanu nadoknadu. Vojka de Majo napominje da je ovaj policijski provokator „bio poreklom iz Subotice, Jevrejin po narodnosti. Trilnik je bio na robiji u Mitrovici i tamo su ga zvali Bebica. Na Trilnika je pala sumnja da je policijski dostavljač zbog toga što je živeo na visokoj nozi. Moj brat mi je rekao da Trilnik ima luksuzan stan i da je video u njegovim ormanima dvadeset pari odela!“⁷⁷ Policija je od Trilnika početkom 1938. dobila podatke o Didinim aktivnostima. “Kada je policija ponovo došla da ga traži, Dida je iskočio iz svoje garsonjere u Kosovskoj ulici 32 kroz mali ovalni prozor na ulicu, dok su policajci lupali na vrata.“⁷⁸ Vest da je Dida zbrinut na sigurnom, trebala je do porodice De Majo dospeti na posredan način, preko Bože Rafajlovića, učenika Prve beogradske gimnazije. Naime, Božina baka po majci, Regina, koja je živela u kući Božinih roditelja, bila je Didina tetka, odnosno sestra Didinog oca Solomona. „Ja sam tada bio gimnazijalac i sećam se da sam od moje profesorke botanike Zagorke Vujaklije tada dobio ‘zadatak’ da prenesem mojoj majci samo to da je Dida zdrav i da je sve u redu.“⁷⁹ Boža Rafajlović se priseća da je Dida za njega bio „porodični mit“ i da je tada pitao baku „ko je, zapravo, taj čovek“. Baka Regina je odmah nula rukom i kazala da je Dida „crna ovca u familiji, jedna budala koja radi

⁷⁶ „Mujkić je pre toga (tj. pre ilegalnog povratka u Jugoslaviju 1937, *prim. aut.*) boravio u Sovjetskom Savezu. On mi se poverio da iz Sovjetskog Saveza šalju pojedine ljude u Španiju i da su ti ljudi u stvari osuđeni da u Španiji poginu. I za sebe je rekao da je vrlo verovatno da će poginuti u Španiji, što se i desilo. Nije mu se išlo, ali je ipak otišao.“ IAB, MG-25, Razgovor sa Vojkom Demajo

⁷⁷ IAB, MG-25, str. 19.

⁷⁸ Jaša Almulji, *Život i stradanje naših Jevreja*, Politika, Beograd, 14.5.1989.

⁷⁹ Jaša Almulji, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd, 2002, str. 413-414.

svašta...“⁸⁰ U porodici se o Didi zaista govorilo kao o crnoj ovci, tj. boemu i komunisti, pri čemu se očigledno mislilo na njegovu robiju, razvod braka i nesposobnost da nađe „ozbiljan posao“ kao njegova starija braća.

Dida de Majo je nakon pokušaja policije da ga uhapsi, prešao u ilegalnost. „Bio sam prvo nekoliko meseci u valjevskom okrugu. Pošto sam i tamo bio hapšen i pobjegao ispred žandara, došao sam ilegalno u Beograd. U Beogradu sam od predstavnika Partije dobio nalog da emigriram i ispitam mogućnost prebacivanja morskim putem za Francusku, Španiju, kao i korišćenje morskih puteva za partijske svrhe. Preko Splita, gde sam ilegalno boravio, prebacio sam se ilegalno za Alžir, a odande za Francusku.“⁸¹ Jovan Ševaljević se seća da mu je Dida pričao kako se „pre nego što je emigrirao krio u nekim selima. Zatim, bio je jednom u Vršcu; odseo je u nekom pansionu koji je držala jedna starija žena, ali ga je policija nanjušila. Vlasnica pansiona mu je kazala: ‘Savetujem vam da se sklonite. Tražili su vas neki ljudi koji su hapsili Žarka Zrenjanina.’“⁸²

Prilikom pokušaja hapšenja Dide de Majo, policija je isledivala i zastrašivala njegovu sestru. „Policija me je tri dana držala u kućnom pritvoru. Odmah uspostavljam vezu s bratom, skrivam ga po Beogradu i unutrašnjosti, držim vezu između njega i partije i najzad ga preko Splita prebacujemo za Francusku. U velikom strahu da nam je policija na tragu, da ću nešto odati, zatim stalna i dosadna zapitkivanja majke i braće što je sa bratom i gde je [on], većito prebacivanje da će zbog mene svi nastradati, da su bratu [Samuilu], advokatu, zbog mene zatvorena vrata u Upravi grada Beograda i Ministarstvu unutrašnjih poslova i da će mu uskoro zatvoriti vrata i na sudu, dovode me do takvog stanja da me lekari šalju u sanatorijum u Vršac, odakle bežim posle deset dana. Iscrpljena i fizički i psihički, pod fiks-idejom da me stalno prati policija, izjavljujem drugovima [aktivistima KPJ] da ne mogu više da radim, da sam se nahvatala straha i da me izvesno vreme ostave da dođem sebi.“⁸³

Ilegalnim odlaskom iz domovine, započinje nov period u životu Dide de Majo – sedam godina emigracije u Francuskoj, od toga pet godina pod nacističkom okupacijom. U Beogradu ostaju njegova majka i dvojica starije braće, koje više nikad neće videti, kao i njegova velika ljubav, Mira Šoten, kojoj je obećao da će se vratiti (oni jedno o drugom tokom rata neće čuti ni

⁸⁰Razgovor Bože Rafajlovića sa autorom, Beograd, 8.1.2005.

⁸¹Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

⁸²Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 22.6.2005.

⁸³AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

jednu vest; prema porodičnom predanju, Mira je 1938, ili naredne godine, posetila Didu u Parizu). Rat je uništio ne samo živote njegovih najmilijih, već i materijalne dokaze o umetničkom radu Dide de Majo u Beogradu, pre odlaska u Francusku, 1938. Nijedna njegova slika iz perioda koji prethodi drugom boravku u Francuskoj nije sačuvana; verujemo da je njegov pariski prtljag prilikom povratka u Beograd 1932. brojao i radove iz prvog pariškog perioda (1925-1932), koji su zajedno sa njegovim predratnim beogradskim likovnim radovima uništeni tokom okupacije Beograda. Takođe, rat je uništio i većinu Didinih pisama porodici u Beogradu (znamo samo za dva sačuvana pisma, tj. razglednice iz Francuske, upućene Vojkinoj kćerki), kao i sva pisma Miri Šoten.

6.

*„Šaljemo vam ga od strane Politbiroa CK KPJ,
ali je veoma sumnjiv.“*

Dida de Majo je emigrirao u Francusku prema sugestiji rukovodstva KPJ, sa zadatkom da se javi Lovri Kuharu, slovenačkom književniku i članu Centralnog komiteta KPJ u emigraciji, koji je koristio pseudonim Prežihov Voranc, u Komitetu za pomoć republikanskoj Španiji u Parizu, iako je, kako za sebe Dida de Majo navodi u *Kratkoj biografiji*, krajem 1937. isključen iz članstva KPJ, i sem toga, iako je, prema svedočenju Pavla Popovića Crnog, jedan od članova Politbiroa CK KPJ uputio u Pariz negativnu karakteristiku Dide de Majo.

„Kad je Dida stigao u Pariz, posebnim kanalima iz Beograda je za njim otposlata sledeća karakteristika: 'Šaljemo vam ga od strane Politbiroa CK KPJ, ali je veoma sumnjiv. Ima veze sa policijom'. Takvu karakteristiku poslao je za Demajom, Milovan Đilas. On je na isti način postupio i u slučaju Čede Kruševca, novinara 'Politike' koji je takođe pristigao u Pariz, da bi kao i Demajo, obavljao zadatke po nalogu Mustafe Golubića. Zanimljivo je da karakteristiku koju je Đilas poslao za Demajom, nije naišla na ozbiljan odjek, pogotovo ne u Komitetu. Ubrzo po dolasku Dide Demajo u Pariz, tamo je pristigao i novinar 'Politike' Vuk Dragović (takođe beogradski prijatelj Mustafe Golubića, *prim. aut.*). On se odmah sastao sa Prežihovom Vorancem i Didom Demajo, i u razgovoru sa njima saznao kakvu je karakteristiku poslao Đilas. Ni Voranc, ni [Boris] Kidrič takvoj oceni nisu pridali važnost jer su znali i od ranije kakvi su Didini kvaliteti (Kidrič i De Majo su se poznavali iz mitrovačke robijašnice, *prim. aut.*), njegova odanost i nezamenljivost u izradi falsifikovanih putnih isprava,

koje ni jedna granična policija nije mogla da otkrije. Posebno su se u to uverili u Parizu.”⁸⁴

Didi de Majo je svakako bio najveštiji falsifikator putnih isprava u celokupnom tehničkom aparatu KPJ; takvu veštinu jedino je posedovao malo poznati Hivzija Čatović iz Peći, ali on je krivotvorio daleko manji broj pasoša; napominjemo da su se njihovi životni putevi ukrstili na robiji u Mitrovici i verovatno su učili jedan od drugog (sem toga, obojica su bili „petkovci“; Čatović je krivotvorio, između ostalog, i pasoš kojim je Petko Miletić, početkom 1938, preko Turske, dospao u Sovjetski Savez, gde je likvidiran).

U drugoj polovini tridesetih u Parizu je živelo preko dve stotine hiljada stranaca. Odnos francuskih vlasti prema strancima, u odnosu na ostale evropske zemlje, bio je prilično liberalan. Svako od stranaca je mogao boraviti dva meseca u Parizu bez obaveze da za boravak traži odobrenje policije. Ovo je pogodovalo brojnim revolucionarima koji su u Francuskoj boravilo ilegalno, napose jugoslovenskim komunistima. Postojala je uhodana procedura: komunisti koji su ilegalno boravili u Parizu obično su svaka dva meseca menjali mesto boravka, i prema mogućnostima – pasoš.

U Parizu je u vreme Didinog dolaska bio u jeku sukob među predstavnicima KPJ u emigraciji. Bio je to odraz, nastavak, ali i novi tok ranijih sukoba unutar jugoslovenske komunističke emigracije u Moskvi, kao i odjek sukoba kaznioničkog komiteta KPJ u Mitrovici sa rukovodstvom partije. U glavnom gradu Francuske zaoštava se sukob među jugoslovenskim komunistima na više relacija. Najpre između Ive Marića i Labuda Kusovca sa jedne strane i Rodoljuba Čolakovića, Sretena Žujovića, Lovre Kuhara (Prežihova Voranca) i Josipa Broza Tita sa druge strane. Iz ovog sukoba će Tito izaći kao pobednik. Nejasno je još uvek pod kojim je okolnostima Tito krajem 1938. u Moskvi zadobio poverenje nekolicine najkrupnijih funkcionera Kominterne. (Takode, nejasno je zašto je početkom 1938. u Sovjetskom Savezu, odmah nakon dolaska iz Jugoslavije, uhapšen Petko Miletić, najozbiljniji kandidat za mesto generalnog sekretara KPJ). Izvesno je da Tito, kao jedan od rukovodilaca krnjeg Politbiroa KPJ, nije učinio ništa da zaštiti bilo koga od pripadnika jugoslovenske komunističke emigracije u Moskvi, koji su tada bili hapšeni i potom likvidirani u vreme terora nad unutarpartijskom opozicijom.

Jedan od kandidata za mesto generalnog sekretara KPJ, Blagoje Parović, ubijen je u Španiji, jula 1937, pod nerazjašnjenim okolnostima.

⁸⁴Slobodan Kljakić, „Kako je likvidiran Mustafa Golubić“, (podaci Pavla Popovića Crnog), *Politika*, Beograd, 3.3.1993.

Pavle Popović Crni navodi da je Dida de Majo uz Prežihova Voranca i Borisa Kidriča, kao saradnik Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji znao mnogo o delatnosti Titovih saradnika u Španiji. Josip Broz Tito je tokom 1938. uspeo da u Parizu izoluje Ivu Marića, starog dalmatinskog komunistu i dotadašnjeg člana Centralnog komiteta KPJ i njegovog prijatelja i odanog saradnika, beogradskog pravnika i starog crnogorskog komunistu, Labuda Kusovca, takođe člana KPJ od osnivanja partije. Kusovac je do sukoba sa Titom obavljao dužnost sekretara jugoslovenske sekcije Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji. Komitet je legalno organizovala i njime rukovodila Komunistička partija Francuske. Sovjetska obaveštajna služba nadzirala je rad Komiteta, i takođe, uz pomoć aktivističke mreže KPF, organizovala je ilegalno prebacivanje dobrovoljaca interbrigadista, preko španske granice. Jugoslovenska sekcija Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji osnovana je februara 1937. Nakon što je samozvano rukovodstvo KPJ u Parizu sredinom 1938. opozvalo Labuda Kusovca sa dužnosti sekretara Komiteta (Potom je Kuhar-Voranc, prema svedočenju Ive Marića, francuskoj policiji odao adrese Kusovca i Marića, koji su zatim proterani u Španiju). Titov kandidat za novog sekretara Komiteta bio je Karlo Mrazović. Međutim, ovu kandidaturu nije prihvatila Komunistička partija Francuske. Novi sekretar jugoslovenske sekcije Komiteta postaće Dida de Majo, koji će kratko vreme obavljati ovu dužnost (pretpostavljamo, uz saglasnost KP Francuske). Marić i Kusovac su, nakon što je Tito došao na čelo CK KPJ, i njihovog nelegalnog isključenja iz partije (oktobra 1938), održavali kontakt samo sa Mustafom Golubićem, koji je tokom tridesetih u više dužih navrata boravio u Parizu. Zapravo, upravo su Ivo Marić, Labud Kusovac i njegova supruga Krista Kusovac, preporučili Golubiću kao obaveštajne saradnike, jugoslovenskog studenta u Parizu Radivoja Uvalića (koji je potom u Golubićevu obaveštajnu mrežu uključio i svog školskog druga iz Beograda, Čedu Kruševca) i slikara (i dugogodišnjeg prijatelja Dide de Majo) Mirka Kujačića, koji takođe od 1938. boravi u Parizu.⁸⁵

Dida de Majo se u ovom unutarpartijskom sukobu držao po strani (još pre njegovog dolaska u Francusku, „frakcija“ Marić-Kusovac je bila izolovana i dezavuisana). Zapravo, aktivno je u Parizu sarađivao sa novom

---

⁸⁵AJ, MG-2231/7, Milka Petrović, Razgovor sa drugom Ivom Marićem, Split, 27.11.1963, str. 19-22. O odnosu partijske nomenklature prema Čedi Kruševcu (ubijen oktobra 1941. u partizanima) i prema Radivoju Uvaliću (koji je preživeo planiranu likvidaciju u partizanima): AJ, CK SKJ, 1944/583, *Izjava Radivoja Uvalića CK KPS*, Majdanpek, 15.10.1944.

političkom garniturom KPJ, iza koje je stajao Tito (Prežihov Voranc, Boris Kidrič i drugi), i sudeći prema svedočenju Pavla Popovića Crnog, tajno i bez znanja novog partijskog rukovodstva, imao je saradnju i sa Mustafom Golubićem (izrada falsifikovanih pasoša koje je od njega Golubić dobavljao preko svog saradnika Čede Kruševca). „Pošto je bilo malo kasno da produžim za Španiju, zadržan sam radi izvrasnog poznavanja francuskog jezika, na radu u Parizu. Radio sam prvo kao sekretar jugoslovenskog Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji, zatim u našoj novinarskoj komisiji (sa Kočom Popovićem), a potom pod rukovodstvom Kidriča, radim kao šef tehničkog aparata za izradu lažnih isprava, za povratak drugova u zemlju 1939-40.“⁸⁶ (Reč je o ilegalnom povratku u Jugoslaviju, interbrigadista koji su bežali iz francuskih logora za internaciju španskih boraca).

Prema podacima Pavla Popovića Crnog, Dida uporedo sa radom u jugoslovenskoj sekciji Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji, „radi istovremeno na likovnoj agitaciji na kulturnim priredbama u korist naših španskih boraca, na kojima učestvuje i niz istaknutih francuskih kulturnih radnika. Pored toga, likovno saraduje u časopisu narodnofrontovske orijentacije, 'Volontaires', radi neke propagandno-dekorativne panoje za narodnofrontovsku izdavačku kuću diskova 'Chant du Monde'. Grafički je opremio oko 60 ilegalnih pasoša za 60 ilegalnih imena drugova [interbrigadista] ne samo naših, već i drugova iz Grčke, Bugarske i Rumunije. Radio je na tom poslu, u bukvalnom smislu, danonoćno i svi su drugovi sa ilegalnim pasošima, izrađenim rukom Dide de Majo, stigli neotkriveni na razne tačke naše i susednih zemalja gde ih je partija uputila. Umetnička ruka slikara-grafičara Dide de Majo tako je uradila ilegalne pasoše da su svi toliki borci prešli sve najopasnije prepreke fašističkih i kvislinških policija kako bi se posle mogli staviti na čelo organizovane borbe za slobodu svojih naroda. Takav nesebičan i neumoran rad Dide de Majo sačuvao je tolike živote španskih boraca. Kolika je veličina ljudskog u umetniku Didi de Majo, govori i činjenica da je poslednji ilegalni pasoš, grafički perfektno opremljen, koji je izradio za sebe, po želji drugova u Parizu, ustupio Tomi Brejcu, koji je potom doputovao u našu zemlju. To je bio poslednji čas, jer [usled nacističke okupacije] više nisu postojale mogućnosti za prelaz preko granice. Dida de Majo je tada bio blokran u Francuskoj.“⁸⁷

Tzv. „tehnički aparat“ KPJ u Parizu se jedno vreme nalazio u stanu holandskog fizičara Roberta Valena (Robert Wallen), čija je supruga

⁸⁶Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

⁸⁷Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

Milena bila jugoslovenskog porekla. U tom stanu je nekoliko puta odseo i Tito, prilikom svojih učestalih ilegalnih poseta Parizu. Supružnici Valen bili su bliski sa Borisom i Zdenkom Kidrič, i sa fizičarem Pavlom Savićem i njegovom suprugom Brankom, koji su takođe radili u tehničkom aparatu KPJ u Parizu.⁸⁸

Boris Kidrič nije ostavio nikakve memoarske beleške o radu „tehničkog aparata“ KPJ u Parizu, dok je Pavle Savić u svojim krnjim uspomenama koje je kazivao Vladimiru Dedijeru prećutao presudno učešće Dide de Majo u izradi falsifikovanih pasoša za tehnički aparat KPJ u francuskoj emigraciji. Navešćemo nekoliko Dedijerovih rečenica: „Pavle Savić je pomogao u pripremanju 69 falsifikovanih pasoša, kojima su se poslužili mnogi naši revolucionari i revolucionari drugih zemalja, kako bi nesmetano mogli da napuste Francusku. Pored ostalog, Pavle Savić je, kako se seća, pripremio i jedan lažni kanadski pasoš kojim se poslužio i drug Tito. O tehnici koju je koristio za izradu ovih pasoša Pavle Savić nije želeo da govori: 'Možda se sličnom tehnikom služe revolucionari danas, pa zašto da provaljujemo ovu tehniku vladajućim krugovima', rekao je on obrazlažući svoje odbijanje.“⁸⁹ Verujemo da bi Pavle Savić vrlo rado progovorio o tehnici izrade ilegalnih pasoša da je o tome imao ozbiljnijih saznanja, ovako, on je prigrabio zasluge jednog drugog čoveka. (Sem toga, Vladimir Dedijer je morao znati ko je bio Dida de Majo i kakvim znanjima je raspolagao. Ističemo, prema *Izjavi* Pavla Popovića, da je Dida izradio jednu naslovnu stranu predratnog časopisa „Sedam dana“, koji je kao vlasnik uređivao upravo Dedijer). Ovo nije jedini primer Savićeve neiskrenosti.⁹⁰

⁸⁸Lazar Udovički, *Španija moje mladosti*, Beograd, 1997, str. 277, (podaci Anke Matić, koje citira autor).

⁸⁹Pavle Savić, *Nauka i društvo*, Beograd, 1978, str. 222 (ur. Milica Mužijević i Vladimir Dedijer)

⁹⁰Njegovo sećanje se, sem o Didu de Majo, ogrešilo o još jednog potonjeg stanovnika „Petrove rupe“ na Golom otoku. Reč je o Miši Brašiću, predratnom novinaru režimskog beogradskog „Vremena“ i sovjetskom obaveštajcu (van beogradske obaveštajne mreže Mustafe Golubića), kome je sovjetski ambasador u Beogradu, Lebedev, u proleće 1941. uručio radio stanicu sa šifrom „Pavlodar“. Ova radio stanica će se krajem 1941. naći u posedu Vrhovnog štaba partizanske vojske, gde je Pavle Savić obavljao posao šifrantu i telegrafiste. Pale Savić je, prema Brašićevom svedočenju njegove zasluge, takođe pripisao sebi; AJ, MG-2957, Miša Brašić, *Istina o „Džinu“* i sovjetskoj emisionu-prijemnoj radio stanici „Pavlodar“; takođe videti Brašićevo obimno pismo Dedijeru koje je ovaj publikovao u trećem tomu knjige *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* (Beograd, 1984). Saradnju i poznanstvo Dide de Majo i Pavla Savića, u Parizu, potvrđuje i *Izjava* Pavla Savića (Beograd, 5.11.1964, dokument u posedu Vesne Demajo). Kako napominje Savić, tehnički aparat KPJ u Francuskoj, prestao je sa radom decembra 1939.

Čini se da je Dida de Majo tokom dvogodišnjeg boravka u Parizu nastojao da bude što manje upadljiv. Znamo da je odlazio u pariski stan svog prijatelja, nekadašnjeg pripadnika serkla *Le Grand Jeu*, Osječanina Zdenka Rajha, koji je sa suprugom, holandskom novinarkom Tili Viser, živeo u Ulici Verne. (Luksuzni stan je, zapravo, bio vlasništvo Tili Viser, prebogate nasljednice. U ovom, kao i u prethodnom njihovom stanu na Monparnasu, u kome je održano nekoliko sednica krnjeg Politbiroa CK KPJ, Rajh je sem partijske blagajne čuvao i Meštrovićev skulptoralni portret Lenjina). Zdenko Rajh je sredinom tridesetih bio aktivan u francuskim organizacijama koje su brinule za prava političkih osuđenika, „Komitet za amnestiju“, „Jugoslovenski patronat“, i vrlo je izvesno da je upravo Rajh 1935. alarmirao deo francuske intelektualne javnosti povodom hapšenja Dide de Majo. O boravku Dide de Majo u Rajhovom stanu ostavio je jednu kratku belešku Rodoljub Čolaković, koji je tada (druga polovina 1938), kao nekadašnji saradnik Milana Gorkića, odlukom Kominterne bio opozvan sa svih partijskih dužnosti. Kako navodi Čolaković, Dida je bio „nasrtljiv“ u nastojanju da dozna zbog čega je rukovodstvo Komunističke internacionale odlučilo da izoluje Gorkićeve pariske saradnike, odnosno zbog čega je Čolaković bio „na ledu“. „Sjećam se kako je Dido Demajo, koji se poslije izdržane robije odnekud obreo u Parizu i sreo me kod Zdenka Rajha, uporno nastojao da dozna 'šta se to događa u Parizu'. Odgovorio sam mu da čita novine pa će doznati.“⁹¹ Čolaković je, svakako, morao znati, kako se to Dida de Majo „odnekud obreo u Parizu“, ali je to prećutao u svojim memoarima. Zdenko Rajh (1905-1990), nije objavio nikakve memoarske beleške o saradnji sa aktivistima KPJ, u Parizu tokom tridesetih.

Zadatak „tehničkog aparata“ KPJ u Parizu bio je da pribavi ili izradi što veći broj ilegalnih putnih isprava. Tako su svi dokumenti dobrovoljaca koji su odlazili u Španiju bili predati saradnicima ovog aparata, tako da su se njihovim prepravljenim putnim ispravama koristili saradnici sovjetske obaveštajne službe na zadacima po Evropi, kao i funkcioneri KPJ u emigraciji. „Prilikom svog ilegalnog odlaska iz Pariza, negde početkom 1940, drug Lovro Kuhar Lujo (Prežihov Voranc) predao mi je dva ili tri kufera raznovrsnog materijala. U jednom od tih kufera su bila sva dokumenta naših Španaca (pasoši, lična dokumenta, itd.). Kufer sa tim dokumentima sam ostavio u podrumu radnje antikvara Pardo. Postoji sva verovatnoća da je kufer sa tim dokumentima još tamo, jer je bio smešten u jednom ud-

---

⁹¹Rodoljub Čolaković, *Kazivanja o jednom pokoljenju*, I-III, Sarajevo, 1972, str. III/522.

bljenju u podrumu, koji se nalazi ispod same njegove radnje, a koji nema nikakvog drugog prilaza, sem direktno iz njegove radnje, preko jednog dela parketa koji se podizao, a koji je uvek bio pokriven tepisima, tako da je samo sklonište bilo nepristupačno s druge strane, a on se njime nije koristio. Kofer je bio smešten u jednom udubljenju i pokriven zemljom i prašinom. Ja sam o tome 1945. izvestio generala Ilića, ali mi nije poznato šta je on po tome preuzeo. Druga dva kofera, koja su sadržala dokumentaciju naše knjižare u Parizu i neka druga dokumenta o našoj emigraciji, bio sam ostavio u ateljeu slikara Mayoja, sa kojim može Pardo da vas poveže, jer nemam njegovu adresu."⁹² Sudeći prema poslednjoj rečenici Dida de Majo je imao pristup izgubljenju dokumentaciji pariskog punkta KPJ i to je, uz saznanja koja je imao kao sekretar jugoslovenske sekcije Komiteta za pomoć republikanskoj Španiji, potvrda tvrdnji Pavla Popovića da je „Dida bio vrlo obavešten svedok o zbivanjima u tom vremenu, [unutar KPJ] kako u Parizu, tako i u Španiji“.

Po završetku krivotvorenja pasoša, nakon nemačke okupacije Pariza, Dida je „radio na štampanju prvih brojeva ilegalnog 'Humanite-a' (glasilo Komunističke partije Francuske, *prim. aut.*) i još nekim ilegalnim crtežima i publikacijama.“⁹³ Nakon objave rata, septembra 1939, u Francuskoj je zabranjena Komunistička partija, i mnogobrojni stranci – članovi komunističkih partija (među njima mnogi jugoslovenski komunisti), bili su hapšeni ili proterivani van Francuske. Znamo da je Dida poslednji krivotvoreni pasoš, koga je sam načinio, ustupio Tomi Brejcu i da je to jedan od razloga zašto je ostao u Francuskoj. Sem toga, on se nije mogao bezbedno vratiti u zemlju u kojoj mu je pretilo hapšenje. Isto tako, bilo je

⁹²Dida De Majo, pismo Čedi Kaporu, Beograd, 11.3.1955. Napomene: „Kofere“ koje pominje Dida de Majo, marta 1939. su predstavnici KPJ (Prežihov Voranc, Tomo Brejc) primili od predstavnika KPF (o tome je načinjen zapisnik, kopija ovog dokumenta čuva se u Arhivu Jugoslavije – AJ, Šp, I-a/3). „Naša knjižara u Parizu“ je knjižara „Horizont“ koja se nalazila na Sen-Žermenu. Knjižara, koju je legalno otvorio Živojin Pavlović, imala je dve prostorije: u prvoj je prodavana razna marksistička literatura, a u drugoj, manjoj, zvanoj „Arkadija“, bio je smešten ilegalni pariski punkt KPJ. U ovoj prostoriji se nalazio i portret Lajoša Čakija, koji je izradio Moša Pijade u mitrovačkoj robijašnici. Knjižarom je nakon sukoba Živojina Pavlovića sa Titom i njegovim saradnicima i odlaska Pavlovića u Jugoslaviju, rukovodio Kuhar-Voranc. „General Ilić“ je Splitsanin Ljubo Ilić, tridesetih godina student arhitekture u Parizu, potom oficir (pukovnik) španske republikanske vojske, i početkom četrdesetih jedan od organizatora francuskog pokreta otpora; general Ilić je sredinom četrdesetih bio šef jugoslovenske vojne misije u Parizu, u kojoj je od oktobra 1944. do maja 1945. saradivao i Dida de Majo.

⁹³Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

vrlo rizično putovati do Jugoslavije, preko zemalja u kojima su gospodari-
li nacisti. Nakon ulaska Francuske u rat sa Nemačkom, tj. nakon pooštrenog režima prema komunistima, Dida de Majo u Parizu prelazi u „dublju“ ilegalu. Posle nastupanja Nemaca i okupacije severne Francuske, Dida se povlači u centralni deo Francuske, pod kontrolom višijevskih vlasti, gde će u regionu Koreze (Corrèze) provesti veći deo rata kao aktivni učesnik francuskog pokreta otpora, zapravo kao oficir makija („maquis“), koje je organizovala Komunistička partija Francuske.

7.

„Kako mi neki kažu, Mira je tada rekla da će se, ako se ponovo pojavi Dida, njena velika ljubav, ona njemu vratiti.“

Tokom čitavog rata Dida de Majo neće čuti ni jednu vest o porodici u Beogradu. Kako napominje na početku „Kratke biografije“, trideset i šest članova njegove porodice ubijeno je za vreme nacističke okupacije.

Iz jednog sačuvanog Didinog pisma devetogodišnjoj sestričini Vesni, kćerki njegove sestre Vojke (upućenog iz Briva, istorijskog datuma, 27. marta 1941), saznajemo da je Dida bio u neposrednom kontaktu sa porodicom, nakon emigriranja iz Jugoslavije. Ovo nežno pismo govori ponešto o Didi kao omiljenom ujaku. „U Beogradu puč, bombardovanje na pomolu, a Dida piše jedno nežno pismo devojčici. Jedan strašan raskorak između porodičnog i društvenog života.“⁹⁴ Kratko pismo na poledini razglednice glasi: „Draga moja ljubimice, tvoja karta me je ogromno obradovala i ona je zauzela mesto pored tvoje slike na mom stolu za rad. Ja sam dobro, ukoliko to mogu da budem daleko od vas. Mira mi redovno piše o tebi, kako rasteš i kako si dobra. Piši mi češće jer me to veoma raduje i pošalji mi fotografije da vidim kako si napredovala. Babu i mamu poljubi s moje strane, a tebe ogromno voli tvoj Dida.“ Iz pisma saznajemo da je Dida bio u redovnoj prepisci sa Mirom Šoten. Na žalost njihova korespondencija nam ostaje nepoznata, jer su sva pisma uništena tokom rata, kao i čitava porodična dokumentacija Didine majke i njegove braće.

⁹⁴Kazivanje Vojkana Maslača, sina Vesne Petković i unuka Vojke de Majo, zabeleženo u dokumentarnom serijalu „Dokument“, emitovanom na TV Studio B, aprila 2002. (režija: Radmila Perućica). Snimak ovog pisma prikazan je u emisiji. Vojkan Maslačak romantizuje ličnost Dide de Majo, brata njegove bake. Tako za njega kaže da je navodno bio „španski borac“, „anarhista“, i da je navodno istraživao prošlost porodice De Majo u dubrovačkom arhivu.

Nemačka okupaciona Operativna grupa policije bezbednosti, naredbom od 16. aprila 1941. počela je da sprovodi registraciju i obeležavanje svih beogradskih Jevreja, kao i popis njihove nepokretne imovine. Registracija je, pod pretnjom smrću onima koji se ne odazovu, sprovedena do početka jula. Nakon registrovanja, obeležavanja Jevreja i pljačke njihove imovine, oni su brojnim naredbama potpuno diskriminirani, isključeni iz javnog i privrednog života, a nametnuta im je i obaveza teškog fizičkog rada.⁹⁵ Ova registracija nije mimoišla ni porodicu Dide de Majo. Prema podacima iz registarskog spiska (jun 1941), Didina majka Jelena živel je u Ulici kneza Pavla 7 (prethodno Ulica kneza Milete 7; donedavno Ulica 29. novembra 7), dakle, u kući pok. Šemaje de Majo, gde su živeli i Šemajina supruga Sarina i njeno dvoje dece Vera i Moša (na spisku nema njenog najmlađeg deteta).⁹⁶ Najstariji sin Jelene de Majo, Samuilo, živeo je sa suprugom Ženi, u Molerovoj 53 (u spisku nisu navedena imena njihovo troje dece); mlađi sin, Moša, živeo je u Dobračinoj 22.⁹⁷ (U spisku nisu navedeni podaci o Mošinoj porodici; znamo da je Moša bio oženjen Mirjam Baruh, kćerkom poznatog beogradskog menjača, Marka Baruha, i da su imali kćerku).

Nemačke okupacione vlasti su opštile sa beogradskim Jevrejima preko Predstavništva jevrejske zajednice, koje su formirali umesto zabranjenih jevrejskih ustanova. Sekretar Predstavništva bio je brat Dide de Majo, advokat Samuilo de Majo, raniji potpredsednik Jevrejske verske opštine (kratko vreme od 18. marta 1942. do smrti, odn. do početka maja iste godine, on je, tada kao logoraš na Sajmištu, vršio dužnost predsednika Predstavništva).⁹⁸

⁹⁵Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992, str. 22-25.

⁹⁶Sarina de Majo potiče iz poznate sefardske porodice Ozer, iz Turn Severina u Rumuniji (moguće iz porodice poznatog turnseverinskog trgovca Jozefa Ozera, koji je u drugoj polovini devetnaestog veka imao razgranat posao u Beogradu). Kako saznajemo iz jednog dokumenta iz IAB (Prijave građana; prijava Šemaje de Majo sa porodicom od 15.3.1924), Sarina je rođena 1894. i bila je 17 godina mlađa od supruga Šemaje. Ovo nije jedini primer rodbinskih veza beogradske porodice De Majo sa porodicama turnseverinskih Sefarda. Naime, Šemajina sestra (Didina tetka, sestra njegovog oca Solomona), Regina de Majo, krajem devetnaestog veka bila je privremeno udata u Turn Severin, za izvesnog trgovca iz porodice Faro.

⁹⁷Jovanka Veselinović, *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini*, *Jevrejski istorijski muzej-Zbornik*, 6, Beograd 1992, str. 373-406.

⁹⁸ilan Koljanin, *n.d.*, str. 22-23.

U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, čuva se koncept pisma pisanog septembra 1941, koje sažeto govori o izuzetno teškom položaju jevrejske zajednice u Beogradu, prvih meseci okupacije. Ženi Lebl navodi da je dokument „sastavio neko iz Predstavništva jevrejske zajednice“. Prema njenom saznanju „advokat David Alkalaj je po jednoj kratkoj rukom pisanoj napomeni prepoznao rukopis Samuila-Mileta Demaja, te je ubeđen da je on autor izveštaja“. Pomenuti izveštaj glasi: „Predstavništvo jevrejske zajednice u Beogradu u ovim tako izuzetnim prilikama bori se sa velikim materijalnim teškoćama, jer je oduzeta sva imovina jevrejskih građana, svih jevrejskih dobrotvornih društava, Saveza jevrejskih veroispovednih opština. Privredna delatnost Jevreja koji danas žive u Beogradu gotovo je isključena. Trgovine Jevreja su uzapćene, delatnost zanatlija svedena je na najmanju meru. Jevreji činovnici otpušteni su [iz službe], delatnost slobodnih profesija svedena je na nulu. Kapitali Jevreja po bankama blokirani su; nepokretna imanja Jevreja postala su mrtva, jer im je zabranjeno da naplaćuju kirije. Radnici su ostali bez posla. Pojmljivo je da takvo stanje stvara veliki broj sirotinje, pa na PJZ leži veliki teret. Broj Jevreja koji su upućeni na dobrotvorne kuhinje raste iz dana u dan. Broj Jevreja koji nisu u stanju da plaćaju kirije veliki je, te se vodi briga da se provizornom opravkom jevrejskih [bombardovanjem] porušenih kuća, stvore stanovi za novu vrstu sirotinje. Jevreji u Beogradu podneli su već dva nameta Nemcima, i to: jedan od oko 6 miliona dinara koji je već predat nemačkim vlastima, i još jedan od oko 5 miliona; namet od milion dinara Beogradskoj opštini, i četvrti namet bio je u tome što su beogradski Jevreji podneli u četvoromesečnom besplatnom prinudnom radu.“⁹⁹

Prva grupa jevrejskih odraslih muškaraca iz Beograda, streljana je 27. jula 1941. Prvi logor za beogradske Jevreje, Topovske šupe, formiran je oko 20. avgusta 1941, nadomak beogradske Autokomande. Ubrzo potom počela su masovna hapšenja. U četiri velike racije (poslednja i najveća je bila 18. oktobra 1941) pohapšeni su svi jevrejski muškarci stariji od 14 godina. „Topovske šupe su predstavljale ljudski rezervoar iz kojega su izvođeni na streljanje u bilo koje doba dana i noći, kad god je okupatoru zatrebala kvota talaca za ubijanje – po ustaljenom ključu – za jednog ubijenog Nemca 100, a za jednog ranjenog 50 talaca. Iz logora Topovske šupe Jevreje taoce odvodili su na streljane u Jajince, Jabuku i na druga gubilišta. Grupe koje su svakodnevno izvođene na gubilište brojale su po 150 do

---

⁹⁹ Ženi Lebl, *n.d.*, str. 307-308.

400 ljudi.”¹⁰⁰ Izvestan broj jevrejskih muškaraca (stotinjak pojedinaca) Nemci nisu streljali zajedno sa većinom zatvorenika pomenutog logora (leto-jesen 1941, stratište pokraj banatskog sela Jabuka, gde je streljano nekoliko hiljada beogradskih i banatskih Jevreja), već su ih premestili u logor na Beogradskom sajmištu, na levoj obali Save, koji je bio predviđen za jevrejske žene i njihovu decu, gde su prisilno učestvovali u pripremi Sajmišta za logor. Verovatno je i Moša de Majo, drugi Didin brat, stradao pre raspuštanja ovog logora, dakle pre decembra 1941. Interniranje jevrejskih žena i njihove dece u logor na Sajmištu otpočelo je 8. decembra 1941.

Prema kazivanju Vojkana Maslačka, unuka Vojke de Majo, njegova baka je bila dovoljno pribrana i oprezna da odbije da ona i njena kćerka nose žutu traku. Vojka je, takođe, odbila da se evidentira kod okupacionih vlasti, što verujemo nije prošlo bez otpora njene majke i starijeg brata, zbog pretnje smrću onima koji se ne odazovu prisilnoj i ultimativnoj registraciji. Ova opreznost je Vojki i njenom detetu spasila život. One su se najpre skrivale u Beogradu, promenivši boravište, da bi potom, kada im se ukazala prva prilika, novembra 1941, prebegle u unutrašnjost Srbije, u Prokuplje, gde je živio njen bivši muž, i gde su preživele tri teške i gladne ratne godine.

Početakom 1942. u logor na Sajmištu je internirano nekoliko hiljada Jevrejki i njihove dece, iz Beograda i drugih gradova u Srbiji, nakon što su njihovi muškarci bili streljani do konca 1941. Strašna hladnoća, zarazne bolesti, stalna ponižavanja i maltretiranja od strane nemačkih stražara, ali pre svega užasna glad, upamćeni su prema svedočenju malobrojnih preživelih zatočenica, kao najveće pošasti ovog logora, od kojih su umirali i stradali logoraši. Marta 1942, nacističke okupacione vlasti su prema sugestiji iz samog nacističkog vrha u Berlinu, donele odluku o fizičkom uništenju preostalih Jevreja u Srbiji. Iz Berlina je, sredinom marta, upućen specijalni kamion „dušegupka“ sa posadom obučenom za likvidacije. Zadatak posade bio je da likvidira najpre bolesnike u Jevrejskoj bolnici na Dorćolu, a potom i sve zatočenike logora na Sajmištu. „Od 19. do 22. marta 1942. dva puta na dan, pred ulaz u bolnicu dolazio je veliki tamnosivi kamion. Vozilo je prilazilo zgradi unazad, a nemački policajci i stražari su direktno sa ulaza u bolnicu, uz viku i tuču, uterivali ili jednostavno ubacivali Jevreje u kamion. Kada bi se u vozilu našlo 80 do 85 osoba, stražari bi zatvorili vrata i kamion bi krenuo. Ubrzo posle udaljavanja od bolnice,

¹⁰⁰ Isto, str. 314.

kamion se zaustavljao, a jedan od vozača povezao bi izduvnu cev motora sa otvorom na dnu šasije u koju bi odmah, po stavljanju motora u pogon, počeo da ulazi otrovni izduvni gas, gušeći hermetički zatvorene žrtve. Kamion je odlazio put Jajinaca, deset kilometara od centra Beograda.“¹⁰¹ Žrtve su zakopavane na stratištu u Jajincima. Nakon likvidacije bolesnika iz Jevrejske bolnice na Dorćolu, nacisti su početkom aprila započeli na isti način likvidaciju zatočenika iz logora na Sajmištu. Poslednji transport smrti iz logora na Sajmištu, početkom maja 1942, činili su članovi tzv. jevrejske „samouprave“ logora i njihove porodice, među njima i Samuilo de Majo, njegova supruga, kao i njihovo troje male dece. (Na ovaj način stradali su i Jelena de Majo, njena snaha Mirjam, Mošina supruga, sa kćerkom, kao i Sarina de Majo i njeno dvoje mlađe dece).

Debora Ostojić, jedna od nekoliko žena koje su preživjele logor na Sajmištu, svedočeći o svom boravku logoru, ostavila je nekoliko rečenica o Samuilu de Majo: „Imali smo [u logoru] i malu kancelariju u kojoj je radio Mile Demajo, takođe logoraš. Pošto sam bila udata za Srbina rekli su mi da se sa njim posavetujem o mogućnosti da budem puštena. Kad je čuo da mi je muž na Banjici, rekao mi je da to nigde ne prijavljujem, da ćutim i čekam. Gospodin Demajo je bio veoma cenjen i na mene je ostavio izuzetno dobar utisak. Bio je pametan i plemenit čovek. Na žalost, i on je završio kao i ostali u tom logoru.“¹⁰²

U zaostavštini Vojke de Majo, sačuvana je mirnodopska porodična fotografija, nastala septembra 1940, koja opominje na jedno zlokobno predskazanje. Na fotografiji vidimo Samuila de Majo, njegovu suprugu Ženiku (rođ. Medina) i njihovo troje male dece, sinove Solomona i Isaka, kćerku Jелenu, kao i njihovu sestričinu Vesnu Petković, kćerku Vojke de Majo. U pozadini vidimo zgradu na kojoj su jasno istaknuti simboli „Trećeg Rajha“. Fotografija je nastala na Beogradskom sajmištu, ispred nemačkog paviljona. Samuilo de Majo se fotografisao sa porodicom na mestu na kome će kroz godinu dana nastati nacistički logor, u kome će biti zatočeni, na mestu gde će porodica biti potrpana u „dušegupku“, u poslednjem transportu ove pokretne gasne komore.

Navešćemo nekoliko svedočanstava o tome kako su Vojka de Majo i njena kćerka preživjele rat. Najpre navodimo Vojkin zapis. „Rat 1941. i kapitulacija zatiču me nepovezanu s drugovima [aktivistima KPJ]. Kao Jevrejka,

---

¹⁰¹Milan Koljanin, *n.d.*, str. 120-121.

¹⁰²*Mi smo preživeli. Jevreji o holokaustu*, I, (ur. Aleksandar Gaon), Beograd, 2001, str. 318.

Beogradsko sajmište, ispred nemačkog paviljona, septembar 1940. S leva na desno: Solomon de Majo, Vesna Petković, Jelena de Majo, Samuilo de Majo, Isak de Majo, Ženika de Majo.

sklanjam se odmah iz svoga stana, stanujem čas kod jednog, čas kod drugog [poznika]. Od drugova sam povezana samo sa porodicom Oljača i Olgom Jovanović koji stanuju u istom kraju u kome i ja. Viđam ponekad i druge drugove, ali nešto zbog stida što poslednjih godinu dana nisam bila aktivna, nešto iz tvrdoglavosti, a nešto i iz kukavičluka, ne prilazim sa otvoreno izraženom željom da im pomognem. Oktobra 1941. Vuja Oljača odlazi s jednom grupom na Kosmaj, a meni saopštava da mi drugovi savetuju da po svaku cenu odem iz Beograda. Novembra 1941. odlazim sa kćerkom u Prokuplje. Moj bivši muž Vasilije Petković odlazi sa dr Vojom Stojanovićem na Pasjaču [u partizanski odred], i kada se odande vratio saopštio mi je da su drugovi poručili da ostanem u Prokuplju, jer sa detetom ne mogu gore. Marta 1942. dolazi kod mene Milica Šuvaković iz Pasjačkog odreda. Krijem je u mojoj sobi oko nedelju dana, zatim je prebacujem u drugi stan. (...) Istog meseca, javlja mi tašta mog bivšeg muža, da će pokupiti sve Jevreje, da sam i ja sa detetom na spisku i da treba da bežim. Bez [partijske] veze, bez novca, bez ikakvih isprava, sa detetom, varoš sa sviju strana blokirana, ne znam kuda ću i svekrva me vodi kod sebe u stan i skriva me sa detetom. Posle mesec

dana vraćam se u svoju sobu. Nemam više nikakvu vezu, a uplašena ne trudim se dovoljno da je ponovo uspostavim. Oslobođenje 1. septembra 1944. dočekala sam u Prokuplju.“¹⁰³

O tri teške ratne godine koje su Vojka i njena kćerka provele u Prokuplju sačuvana su još dva kratka svedočanstva u dokumentaciji koju obuhvata Vojkin partijski dosije. Najpre navodimo svedočenje Nade Džuverović, iz Prokuplja: „Vojka je sa detetom živela vrlo bedno, dete je bilo vrlo slabo – sklono škrofulozi, i neishranjeno. Vojka je šila za seljake, i to na ruke, jer nije imala mašinu, plela je za građanke i tako se izdržavala. Od proleća do jeseni išla je sa devojčicom na reku i kupila drva koja je na sebi nosila u varoš. Ulica u kojoj je stanovala pazila ju je i krila kao Jevrejku. Žene su pričale da šije i plete za šumu, ali kolika je ta pomoć bila i preko koga je tekla – ne znam. U Prokuplju je živio i njen bivši muž Vasa Petković, advokat – sudeći po njihovom načinu života, izgleda da ih je slabo pomagao.“¹⁰⁴ Navodimo i deo izjave Vere Đurišić, takođe iz Prokuplja: „Vojka je živela u jednoj sobi, i izdržavala se pletenjem džempera i čarapa za namirnice. Živela je prilično teško i nikud nije izlazila. Kod nje je dolazila drugarica Dušana Kopač, koja je u to vreme važila kao dobar aktivista i koja mi je docnije pričala da je Vojka dobra žena i da se raduje uspesima partizana. Kada sam kazala drugarici Kopač da Vojku obuhvatim radom, ona mi je odgovorila da se Vojka ne može primiti nikakvog posla jer se mnogo boji. Smatrala je da je kompromitovana i imala je stalno osećaj da je neko progoni, tako da je jednom od straha da je ne uhapsu pokušala da se obesi, samo su je na vreme spasili.“¹⁰⁵

U Beogradu je pre rata živelo nešto više od jedanaest hiljada Jevreja, rat je preživelo manje od dve hiljade. Većina preživelih sačuvali su život van Beograda. Reč je najčešće o porodicama ili o delovima porodica čiji su

¹⁰³AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

Napomena: Olga Jovanović (rođ. 1911), činovnica iz Beograda, uhapšena je početkom 1942; u logoru Banjica bila je zatočena do 14. maja 1943, kada je streljana na Jajincima. Vukosava-Vuja Oljača (rođ. 1916), činovnica iz Beograda, streljana je 6. novembra 1941. na Ravnoj Gori od strane četnika, zajedno sa trideset troje boraca Kosmajskog odreda. Milica Šuvaković, studentkinja iz Zemuna, uhapšena je u proleće 1942. u Prokuplju, da bi potom bila sprovedena u logor Bujanj pokraj Niša, gde je rodila sina Želimira (Žilnika) i gde je streljana 15. decembra 1942. (*Žene Srbije u NOB*, Beograd, 1975, str. 117, 199, 720). Ove podatke navodimo kao ilustraciju koliko je antifašistima bilo teško preživeti u okupiranoj Srbiji.

¹⁰⁴Isto, Nada Džuverović, Izjava, Beograd, 14.10.1947.

¹⁰⁵Isto, Vera Đurišić, Izjava, Beograd, 20.10.1947.

mlađi članovi predosećajući predstojeće uništenje, početkom okupacije odlazili van grada, ponekad bez saglasnosti roditelja, najčešće na udaljeniju italijansku okupacionu teritoriju ili u unutrašnjost Srbije. U samom gradu rat je skrivajući se preživeo vrlo mali broj Jevreja. Jedna od njih bila je i Mira Šoten, buduća supruga Dide de Majo.

Mira Šoten je preživela rat i stradanje zahvaljujući hrabrosti jedne mlade žene, Zagorka Kišević, i ljubavi i hrabrosti jednog muškarca, Alekse Kurtovića. Ovo je bio primer građanske hrabrosti u okupiranom Beogradu. O tome je pisao Jaša Almuli 1989. u dragocenom feljtonu u „Politici“. (Godinu dana pre toga umrla je Mira de Majo, rođena Šoten. Ona na žalost nije ostavila nikakvu pisanu belešku o svom životu). „Mira Šoten je sigurno imala lepo detinjstvo i mladost. U školi je mnogo drugarica. Otac predstavnik jedne strane firme, stan u Knez Mihailovoj ulici (zapravo, u Brankovoj 21, *prim. aut.*). I zatim je nemačka okupacija donela obavezu nošenja žute trake, ograničenje kretanja, izbacivanje iz stana i seljenje na tadašnju periferiju, iznad Đerma, kod Cvetka, i na kraju najgore – odvođenje njenog oca i brata u logor za Jevreje, Topovske šupe, i odvođenje dede i babe u Jevrejsku bolnicu (Mirina majka je umrla nekoliko godina pred rat, *prim. aut.*) Ostale su same, Mira i njena snaha Erna, koja je bila u devetom mesecu trudnoće. I onda su početkom decembra Nemci pozvali i jevrejske žene da napuste svoje stanove i da sa decom dođu na svoja zborna mesta. Putevi snahe i zaove su se tada razdvojili, ali im je obema pomogla Mirina najbolja školska drugarica Zagorka Kišević. Erni, koja je pred porođaj odbijala pomisao da ide u logor, Zagorka je pomogla da odbrani sebe i svoj porod.¹⁰⁶ A Miri da se spase smrti idućeg proleća u logoru na Sajmištu. Kada je stigao poziv da se dođe na zborna mesto sa ključevima stana u rukama, Mira Šoten je počela da obilazi prijatelje i drugarice i da se oprašta. Tako je bila kod koleginice sa studija Vide Marković i drugih, ali je njena najbolja drugarica Zagorka Kišević preduzela akciju u sasvim drugom smeru. Znala je da njihov zajednički prijatelj Aleksa Kurtović gaji prema Miri osećanja koja premašuju prijateljstvo, otišla je k njemu i predložila mu da Miru oženi i time je spase odvođenja. Aleksa se saglasio sa Zagorkinom zamisli. Mira, takođe, ali je, kako mi neki kažu, ona tada rekla da će se, ako se ponovo pojavi Dida, njena ve-

¹⁰⁶Erna Šoten i njen tek rođeni sin Vladimir, veći deo rata preživeli su skrivajući se kod jedne srpske porodice u Požarevcu. Međutim, kada ih je 1944. neko odao nacistima, okupatorski vojnici su ih uhapsili i deportovali u konclogor Bergen-Belcen u Nemačkoj. Ipak, oboje su izbegli likvidaciju u logoru i posle rata su se vratili u Beograd; videti: Jaša Almuli, *Život i stradanje naših Jevreja*, Politika, Beograd, 17.5.1989.

lika ljubav, ona njemu vratiti. (...) Dozvolu za hitan brak Mire Šoten i Alekse Kurtovića, činovnika Ministarstva finansija, poreklom iz Mostara, otišao je da traži u Srpskoj patrijaršiji njegov rođak, takođe Mostarac, Voja Mandić. Otišao je kod vladike [Nektarija] Krulja i vladike Jovana Ilića i postigao dozvolu za brak, koji je hitno trebalo sklopiti. I umesto da 8. decembra 1941. pođe sa drugim ženama u logor na Sajmištu, Mira je pošla u Kraljevo, gde su živeli Aleksina majka i sestra udata za oficira. Posle izvesnog vremena prešla je kod Alekse u Beograd gde je sa njim kraj rata dočekala."¹⁰⁷

O teškim danima koje je Mira Šoten proživela tokom rata ostavila je svedočanstvo Mirina koleginica sa studija, profesorka anglistike i književnica Vida Marković (1916-2001), u jednoj od svojih memoarskih knjiga.

„Idem Bulevarom kralja Aleksandra. Izbegavam Tašmajdan. Tamo prozivaju Jevreje, svakog desetog odvajaju. (...) 'Vido!', preda mnom je Mira Šoten, bleđa, mršava, čini mi se da ne može ni koraka dalje. 'Miro, kuda si pošla? Vaša kuća u Brankovoj nije porušena?'

'Zar ne vidiš?', Mira ukaza na žutu traku na mišici. 'Gde mi Jevreji smemo da živimo u centru, izbacili su nas iz stana, dodelili nam nešto na vrhu Bulevara, više Cvetka. (...) Oca i brata odvođe svaki dan na rad, a kako izgledaju kada se uveče vrate!', zagrcnu se. 'Tata se nije vratio, dugo smo ga sinoć čekali, čuješ me, nije se sinoć vratio.'"¹⁰⁸

(Ubrzo nakon ovog susreta Vida je bila uhapšena, potom puštena iz zatvora na intervenciju porodičnih prijatelja, ali je izgubivši kontakt sa Mirom strahovala da je ona doživela sudbinu ostalih beogradskih Jevrejki koje su odvedene u logor na Sajmištu. Vida i Mira ponovo su se srele u Vidinom stanu nakon godinu dana).

„Do samog prozora sedi Mira Šoten, ugledala me je i neobičan, njoj svojstven smešak osvetlio je namah celo njeno lice. Da li sanjam? Mirina glava uokvirena aureolom zalazećeg sunca, lice zrači posebnim unutrašnjim sjajem i zasenjuje sablesednika.

'Miro, jesi li to ti, Miro'. Stojimo jedna prema drugoj bez reči. Mira ponovo među nama, čudo, čudo, zar i to može da se dogodi. Na moje nemo pitanje Mira diže desnu ruku i pokaza burmu. Sedimo, ćutimo, uživamo u susretu kome nismo smele da se nadamo. Mira se sa nama pozdravila

¹⁰⁷Jaša Almuli, n.n., *Politika*, Beograd, 14.5.1989. Napominjemo da su autoru feljtona „Život i stradanje naših Jevreja“, kao izvor za kazivanje o spašavanju Mire Šoten, poslužila svedočenja Zagorke Kišević i Vide Marković. Aleksa Kurtović u momentu pisanja feljtona nije bio u životu., kao ni Mira de Majo.

¹⁰⁸Vida E. Marković, *Festina lente*, Beograd, 1991, str. 35-36.

u decembru i nestala. Mislila sam da je otišla sa drugim Jevrejka i decom, koja mi poslednjih dana ne izlaze iz glave. Sada je tu pored mene, mogu da je dotaknem, ona je stvarna.

'Taj dobri čovek me je spasao, Vido. Da nije izbio rat verovatno bih se udala za Didu. Ovo sada je nešto sasvim drugo. Aleksa je prijatelj moga brata; otišla sam da se sa njim pozdravim i on me je zamolio da se za njega udam da bi me spasao od logora, od sigurne smrti, kako je on to kazao.' Slušam Mirin tihi, blagi glas, ona govori bez emocija, kao da se radi o nekom drugom. Kolika patnja ju je dovela do te rezignacije! Bolesna je, bolje izgleda, pre odlaska je izgledalo kao da su proradila njena pluća.

'Rekla sam Aleksu da volim Didu i da ću da ga ostavim, ako se on vrati i ako preživi rat', i onda doda tiše. 'I on je na to pristao. Odveo me je u Kraljevo kod svoje majke, antidatirao datum venčanja. Tamo sam bila sve do sada. Negovale su me njegove sestre, dobar neki svet, plemenit.'

'Miro, ljudi kao što je tvoj muž vraćaju nam veru u ljude.' Na reč muž, Mira se trгла. 'Ljudi kao tvoj Aleksa', izbegavam reč muž, 'veoma su retki.' Oni svetle kao baklje u tami u kojoj smo se našli, dodajem u sebi.

'Imaš pravo, Vido, i to mi teško pada. On je zaslužio da ima pravi brak, sada sam se ja tu isprečila...' 'Nemoj sebi da prebacuješ. Gledaj da ozdraviš, čuvaj se. Šta je sa tvojom snajom? Kada sam je poslednji put videla, bila je u drugom stanju.' 'Ona je pod tuđim imenom negde u Srbiji. Imala je smelosti. Ja nisam ništa mogla, razbolela sam se, klonula i pošla da se javim, s drugima.' 'Šta je sa onim ženama i decom, Miro, da li se nešto zna?' Pre nego što sam izgovorila ovo nepromišljeno pitanje osetila sam da sam pogrešila. Mira se ispravila, unezvereno me je pogledala. Iz njenih širom otvorenih očiju izbio je očaj.

Kako da je umirim, da odvratim njene misli od onoga što je muči i vraća u bolest. Treba da se oslobodi osećanja krivice što se ona spasla, a drugi stradali. Na Mirinim plavičastim beonjačama ističu se ljubičaste šarenice. *Mavarska lepotica*, naša Mira mora da ima mavarske krvi, govorili smo Sveto [Brkić] i ja, gledajući je. Rođena za drukčiji život. Krhka, nežna, osećajna. U njoj se naziru dubine možda i njoj samoj nepristupačne. U njih je verovatno prodro samo njen slikar iz Pariza. Zatvorena u sebe. Na izletu u Smederevo [tridesetih, pre rata], Sveto sa Zdenkom, ja sa svojim pesnikom, Radomirom Prodanovićem, ona sa Rudijem Čajevcem. Nas četvoro se ne odvajamo, Mira sa Rudijem uvek podalje od nas, izdvojena. Voleli smo je, osećali njenu dobrotu, privlačila nas je njena posebna osećajnost. Na plesu u Britanskom klubu, u večernjoj haljini boje

slonovače, leđima okrenuta prema kaminu, njen lik odražen u ogledalu iza nje. (...) U takvom ambijentu Mirina lepota, njena crna kosa, tamnija put i neobične oči naročito su dolazili do izražaja. Rođena da bude voljena, negovana, zaštićena, okružena pažnjom u smirenoj porodici. Šta život čini od nas? Jedna njena osobina, reklo bi se u neskladu sa njenim bićem, jeste nesposobnost da se brani. Zato ju je valjda privukao njen kontrast, levičar aktivista, Rudi. On bi nam, na brodu, s vremena na vreme, dobacio poneku šalu, zadirkivajući nas nedovoljno angažovane studente. A Mira? Ona bi ćutala. Smešak se ne bi skidao s njenih usana. Svojom pasivnošću, svojim mirom nadahnjivala je muškarce. Kao čuvene lepe žene iz istorije i mitova! U poslednjem času njena unutrašnja lepota odnela je pobeđu. Zasenila je muškarca i on ju je spasao.“¹⁰⁹

Ovo je sve što znamo o tragediji porodica De Majo i Šoten, u kontekstu holokausta u Beogradu. Mira je izbegavala da kćerki Vesni kazuje o teškim godinama svoje mladosti.

8.

*„Ja, potpisani Andre Malro (pukovnik Berger)...
svedočim da je kapetan Dida de Majo
lično imao najviše udela u mom sopstvenom spasavanju.“*

Aktivnost Dide de Majo u francuskom pokretu otpora („la résistance“) je malo poznat period njegovog života. On je o svom učešću u pokretu otpora ostavio svega nekoliko kratkih rečenica. „Po prodoru Nemaca ka Parizu, povukao sam se u južnu zonu Francuske, gde sam od prvih dana aktivno učestvovao u pokretu otpora, u kome sam bio na raznim dužnostima. Negde 1944. došao je da me obiđe Vlajko Begović i prebacio me na rad u Jugoslovensko vojno predstavništvo u Francuskoj.“¹¹⁰

Iz citiranog pisma Dide de Majo sestričini Vesni (27. mart 1941), saznajemo da je Dida već od početka 1941. boravio u Brivu (Brive-la-Gaillard), u južnom delu centralne Francuske, u regionu Koreze. U ovom gradu i njegovoj okolini on će provesti veći deo rata. Činjenica da je Dida u Brivu boravio pod pravim imenom i da se njegovo ime pominje u ondašnjoj štampi nekoliko puta (najčešće kao Dani de Mayo, i uvek u kontekstu neke kolektivne izložbe umetničkih radova), svedoči da je Dida imao odlične krivotvorene dokumente i da je uspeo da kamuflira identitet u momentu kada su francuske kvislinške vlasti hapsile sve strance bez važećih

---

¹⁰⁹Isto, str. 111-113.

¹¹⁰Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

dokumenata, pogotovo one za koje su posumnjali da su bliski komunistima, ili one za koje su verovali da su jevrejskog porekla.

Dida de Majo je „preko Crvenog krsta organizovao, a i sam slao pakete sa hranom svakom našem drugu za koga je saznao da se nalazi u logorima [na jugu Francuske], među njima i mnogim našim španskim borcima.“¹¹¹

Pavle Popović Crni je ostavio nekoliko podataka o prve dve godine Didinog boravka u južnoj, tada neokupiranoj Francuskoj: „Posle nastupanja Nemaca Dida de Majo se povlači u centralnu Francusku (Corrèze). Pored rada na organizovanju francuskog pokreta otpora zajedno sa Francuzima, aktivno i intenzivno radi na neokupiranoj francuskoj teritoriji u udruženju likovnih umetnika. Izlaže na nizu izložbi. U to vreme njegovog aktivnog političkog i umetničkog rada otkupljuje mu grafiku muzej u Brive-la-Gaillard. Istovremeno radi ilustracije za štampu; takođe ilustracije za neke knjige. Daje crteže za litografije, ambalaže i panoe za izložbe. Isto tako radi neke crteže za Aragona i Elsu Triole. Kao plod njegovog istovremenog umetničkog rada tokom rata, pored ilegalnog političkog i organizacionog rada, javlja se čitav niz tačno usmerenih bibliofilskih knjižica sa ispisanim tekstovima i njegovim ilustracijama.“¹¹² Znamo da je Dida ilustrovao knjigu Marsela Travea (Marcel Travers, *Le Marchand de Réves*, Tulle 1942). Sačuvana fotografija čuvenog francuskog slikara Anrija Matisa sa posvetom Didi de Majo, svedoči o širokom krugu ličnosti u kome se Dida kretao (Matis se nakon okupacije Pariza takođe povukao u južnu, neokupiranu zonu Francuske).

Tokom letnjih meseci 1942, Dida je saradivao u časopisu *La Corrèze Républicaine*, koji je izlazio u Brivu, kao ilustrator redovne nedeljne rubrike „A travers le Pays Corrèzien“. Ilustracije su rađene u tehnici linoreza, i neke od njih odaju solidnu umetničku veštinu.

Učestvovao je na nekoliko kolektivnih izložbi likovnog udruženja „Société des Beaux-Arts du Bas-Limousin“, osnovanog 1940. Pored ostalih, na izložbama ovog udruženja, izlagao je i Marcel Slodki (1892-1943), umetnik jevrejskog porekla, rođen u Lođu, jedan od zaboravljenih DADA statista iz ciriškog „Cabaret Voltair“, koji će stradati u logoru Aušvic. Zanimljivo je da je Slodki samo nekoliko meseci pred smrt izlagao na trećem salonu „du Bas-Limousin“ (Briv, 9-23.1.1943). Didina kćerka Vesna je sačuvala katalog

¹¹¹Dimitrije Stanisavljević, Izjava, Beograd, 3.8.1964. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

¹¹²Pavle Popović Crni, Izjava, 25.9.1964.

ove izložbe, kao deo očevog **ratnog francuskog prtljaga**. Na naslovnoj strani kataloga reprodukovan je **linorez Dide de Majo** (Dadi de Mayo, kako se navodi u napomeni na zadnjoj **korici kataloga**), kao jedini likovni rad osamdeset dvoje učesnika izložbe koji je reprodukovan u katalogu.

Komunistička partija Francuske, za razliku od francuskih buržoaskih partija, zalagala se za **aktivnu oružanu borbu protiv nemačkog okupatora**. U tu svrhu je od **svojih članova i simpatizera**, kao i od drugih građana koji su prihvatili takvu **konceptiju otpora**, obrazovala posebne borbene odrede, FTPF (Franc tireurs et partisans français = Slobodni strelci i partizani Francuske). Odredima FTPF priključili su se mnogobrojni stranci koji su živeli u Francuskoj. Oni su organizovani u posebne jedinice sa zasebnom komandom, u koordinaciji sa francuskim odredima i KPF. Ovi odredi nazivani su FTPF-MOI (od „Main d’Oeure Immigrée“). Pretpostavljamo da je Dida de Majo, kao **antifašista i komunista** sa odličnim vezama sa organizacijom KPF, nakon **nemačke okupacije južnog dela Francuske**, počevši od 1943, **aktivno učestvovao u FTPF-MOI**. (Sudeći prema pominjanoj dokumentaciji iz francuske štampe, početkom 1943. prestaje njegova javna delatnost).

Početkom okupacije Dida je uspeo da dobije potvrdu višijevskih vlasti da „nije Jevrejin“. Avgusta 1942. prvi Jevreji deportovani su iz višijevskog dela Francuske, **pod upravom kvislinških francuskih vlasti**, u nacističke logore smrti. Nemci su u jesen iste godine okupirali i južni deo Francuske. Verujemo da Dida tada ponovo prelazi u „dublju“ ilegalu i da se povezuje sa formacijama **pokreta otpora** u regionu Koreze.

Dimitrije Stanisavljević Krka, dugogodišnji jugoslovenski komunistički emigrant u Sovjetskom Savezu i, potom, u vreme Španskog građanskog rata, borac Internacionalnih brigada, oslobođen je iz logora za internirane borce Španske republikanske armije na jugu Francuske, februara 1944, u jednoj akciji francuskih partizana. Aprila 1944. poslat je u region Koreze, gde je u okolini Briva upoznao Didu de Majo. „Čim sam došao u Korezu situacija je bila takva, da smo bez teškoća organizovali naš odred koji je služio kao privlačna snaga i ostalim nacionalnostima, naročito Špancima i Rusima, pa je iz našeg odreda formirana u Francuskoj prva partizanska brigada. Nalazeći se u Korezi, tek tada sam čuo za Didu de Maja. On se nalazio u mestu Briv i najaktivnije je radio u francuskom pokretu otpora. To je jedan naš čovek, Jevrejin, koji je pred rat emigrirao u Francusku. Perfektno je govorio francuski. Kada sam se nalazio u Beogradu 1927. upoznao sam se sa njegovom sestrom, starija je bila od

njega, i ona je bila član partije i dobar je bila drug. I kako sam za ovoga čuo dobre vesti, ja sam se sa njim odmah u Korezi povezao i dobro sam učinio. U to vreme bio je stacioniran u Brivu jedan bataljon Rusa (tzv. „vlasovci“, sovjetski zarobljenici koji su prihvatili da obuku nemačke uniforme u zamenu za slobodu, *prim. aut.*), a Dido de Majo je bio jedan od glavnih partizanskih organizatora u tom kraju i već se bio povezao sa tim Rusima. (...) Dugo vremena sam se nalazio u gradiću Perigije. On je nedaleko od grada Briva koga sam već spomenuo i u kom se nalazio onaj bataljon tzv. vlasovaca, koji je posredstvom druga Dide de Majo i uz njegovu pomoć, nešto kasnije nama u celini pristupio. Kod njih smo ostavili komandni sastav onakav kakav su imali i pri nemačkoj armiji, jer iz razgovora sa običnim ljudima došao sam do zaključka da je to ipak najcelishodnije. Prosto da bi spasili svoju glavu, eto pošli su nama i učestvovali u nekoliko operacija i pokazali veliku hrabrost. Nemci su znali slabost tih ljudi i pre nego što bi ih bacili u borbu, napijali su ih do besvesti i tako pijani oni su činili nekada i velike zločine. I radi toga nikakvo čudo nije što je svaki od njih osećao strahovitu grižu savesti i potrebu da na svaki način, ako ne spere onda makar umanji sa sebe tu ljagu, tu sramotu.“¹¹³

Kapetan Dida de Majo je učestvovao u spašavanju francuskog književnika, tada pukovnika pokreta otpora, Andrea Malroa (André Malraux), iz gestapovskog zatvora u Tuluzu. Malro aktivno učestvuje u pokretu otpora tek od marta 1944, ali za svega nekoliko meseci on će postati jedan od onih koji su najviše doprineli uspešnom organizovanju pokreta u centralnoj i južnoj Francuskoj, gde je otpor okupatoru bio najizraženiji, organizujući slabo naoružani gerilski pokret „iz makije“ u respektabilnu oružanu snagu. Od tad on sebe naziva „pukovnik Berger“, po imenu svog junaka iz *Altenburških oraha*. Malro je zarobljen krajem jula 1944. Zarobljenik je premešten u gestapovski zatvor „Saint-Michel“ u Tuluzu. Njegovi partizanski saradnici su uspeli da na nekoliko sedmica odlože streljanje svog komandanta, tako što su ucenili neprijatelja (komandant nemačkog garnizona Briv dobio je obavest da će ukoliko Berger-Malro bude streljan biti likvidirano pedesetak nemačkih zarobljenika). Kako dramatski kazuje Davičo, odred („četa Rusa“) kojim je komandovao Dida de Majo, spasao je Malroa sigurne smrti, u poslednjem trenutku (Malro je već bio „postavljen ispred desetine za streljanje“).¹¹⁴ Zatvor „Saint-Mi-

¹¹³AJ, MG-2254/9, Milka Petrović, Razgovor sa Dimitrijem Stanisavljevićem Krom, Beograd, 5.8.1966, str. 369-370, 384-385.

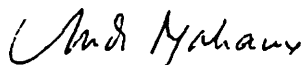
¹¹⁴Oskar Davičo, *n.d.*, str. 367.

chael" oslobođen je 19. avgusta, ostatak Tuluza sutradan; SS divizija „Das Reich“ bila je proterana iz Briva nešto ranije, 15. avgusta 1944. Ne znamo da li je Malro „već bio postavljen ispred desetine za streljanje“, ali njemu i ostalim zatvorenicima svakako je preti smrt. Prethodnog dana je Hoze Ester Boras, poznati katalonski anarhistički borac i antifašista, transportovan iz ovog zatvora u logor Mauthausen, gde je potom ubijen.

Le Ministre d'État
chargé des Affaires Culturelles

3, rue de Valois Paris 1er

Je soussigné, André MALRAUX, Ministre
d'État, compagnon de la Libération,
(colonel BERGER) certifie que le capitaine
DIDA de MAYO a assumé une responsabilité
importante dans les organisations de
Résistance F.T.P. de Corrèze, et a person-
nellement pris une part capitale à ma
propre évasion.

Fait à Paris le 20 Août 1964

Pismo Andrea Malroa iz 1964, kojim pisac svedoči o učešću Dide de Majo u njegovom spašavanju iz gestapovskog zatvora.

Vesna Demajo je sačuvala koncept jednog posleratnog očevog pisma Andreu Malrou, kao i dva Malroova pisma njenoj porodici (znamo prema svedočenju Pavla Popovića Crnog da je Malro krajem pedesetih poslao još najmanje dva pisma, koje je Dida spalio). Najpre spominjemo kratko pismo koje je na molbu Mire de Majo načinio Andre Malro (Pariz, 20. avgust 1964), nepunih mesec dana nakon Didine smrti. „Ja, potpisa-

ni Andre Malro, državni ministar, član pokreta za oslobođenje (pukovnik Berger), svedočim da je kapetan Dida de Majo bio nosilac vrlo odgovornih dužnosti u organizacijama otpora F.T.P. u Korezi i da je lično imao najviše udela u mom sopstvenom spašavanju.¹¹⁵ Činjenica da je Dida de Majo „imao najviše udela“ u spašavanju Malroa ostala je malo poznata (spominju je samo Levntal 1965, Živančević 1982. i Davičo 1987). Andre Malro ne spominje Didu de Majo u *Antimemoarima* (niti kad govori o oslobođenju zatvora „Saint-Michel“). Takođe, Malroovi biografi ne spominju učešće Dide de Majo u njegovom spašavanju iz gestapovskog zatvora. Međutim, Andre Malro je kasnije, posle rata, u nekoliko navrata pokazao zanimanje za zlu sudbinu Dide de Majo i nudio je pomoć njegovoj porodici.

Sačuvani koncept pisma Dide de Majo Andreu Malrou nastao je svakako pre kraja 1957, jer je Malroov odgovor na Didino pismo datiran 8. januara 1958. Dida podseća Malroa na koji način je učestvovao u njegovom prebacivanju iz okupiranog dela Francuske u južnu, višijevsku zonu. „Tom prilikom me nisi video, jer te je sproveo brat jednog od mojih drugova iz Varea. Pri tvom dolasku u Briv, dočekao sam te na stanici. Mislio si da sam jedan od Mirejinih slugu, što je meni sasvim odgovaralo; kasnije smo se objasnili.“ Zatim kazuje o tome kako je Malro, pri jednom susretu u Tuli, pohvalio jedan njegov pejsaž, koji je video u knjižari madam Pradel (verovatno je reč o jednoj od pariskih knjižara). Dida piše da se u momentu Malroovog hapšenja nalazio u Brivu, i da ga je potom jedan prijatelj obavestio o ovom događaju, nakon čega se sklonio kod prijatelja iz porodice Rodas, za koje navodi da su „jedna čestita familija stolara i komunista iz Briva“. Potom navodi da je nakon saznanja da je Malro transportovan u Tuluz, organizovao bataljon bivših sovjetskih vojnika, pod zapovedništvom Saše Melagorova, s namerom da Malroa izbave iz zarobljenništva. Dida kazuje da je na dan pogibije Malroove supruge, pomogao njegovom tastu da prebaci Malroovu decu do Pariza (Malro je, naime, u vreme nesrećnog događaja koji je odneo njegovu suprugu, bio odsutan iz Briva). Zatim spominje da mu je žao što se posle ovog događaja više nisu videli. „Otišao sam u Pariz početkom 1945, u misiju koja je trajala pet dana. U Rue des Pyramides kazali su mi da se nalaziš na Ardenima. Žao mi je što se tada nismo videli.“¹¹⁶

¹¹⁵Andre Malro, pismo Miri de Majo, Pariz, 20.8.1964. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

¹¹⁶Koncept pisma Dide de Majo Andreu Malrou, Beograd, 1957. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

Malroov odgovor je bio kratak. „Sećam se vrlo dobro stanice u Brivu i malog pejzaža koji sam video kod madam Pradel.“ Potom Malro daje kratke odgovore na neka Didina pitanja o sudbini zajedničkih prijatelja, bračnog para Berl (Emmanuel i Mireille Berl), kao i sudbini dvojice Malroove mlađe polubraće, Kloda i Rolana (Claude i Roland Malraux). („Evo odgovora na pitanja: 1/ Mirej – bez promena; 2/ Berl – na radiju, sa knjigama; 3/ Klod – zarobljen u pokretu otpora kao i Rolan, i isto kao i on umro u Nemačkoj.“¹¹⁷). Emaniël Berl, pisac i kritičar, urednik predratnog pariskog časopisa „Marianne“, i njegova supruga Mirej, Malroovi dugogodišnji prijatelji, obreli su se nakon nacističke okupacije Pariza, takođe u južnom delu Francuske, i nastanili se prema granici Koreze, u relativnoj blizini imanja na kome je tokom rata živeo Malro sa porodicom. Rolan, srednji od braće Malro, predratni novinar i član KP Francuske (saradnik Aragonovog lista „Ce soir“ – poznato nam je da je Dida de Majo tokom rata imao kontakt sa Aragonom), organizator pokreta otpora u regionu Briva od sredine 1943, zarobljen je od strane Gestapoa, marta 1944. (Rolan je nastradao aprila 1945, kao nemački zarobljenik, u poznatoj tragediji broda „Cap Arcona“, u Libeku). Pretpostavljamo da je Dida kao aktivan učesnik pokreta otpora u istom regionu saradivao sa Rolanom i da je uz njegovo posredovanje upoznao i njegovog polubrata Andrea. Najmlađi brat, Klod, koga je Dida, kako se vidi iz pisma, takođe poznao, uhapšen je od strane nacističkog okupatora samo desetak dana pre Rolana (nepoznat je datum njegovog pogubljenja). Posle rata, Andre Malro, kome je u ratu nastradala i supruga Žozet, oženiće Rolanovu udovicu Madlen, o čemu obaveštava svog prijatelja Didu de Majo: („žena – moja – čiju sliku si video pored klavira, Rolanova je udovica“).¹¹⁸

Nakon oslobođenja južne Francuske, borbe protiv Nemaca pojačane su u istočnom delu zemlje, u pravcu nastupanja brigade FTPF-a „Alzas-Lotaringija“, kojom komanduje pukovnik Malro. Septembra 1944, slobodni su sva naselja u centralnoj i južnoj Francuskoj; saveznici su prethodno, krajem avgusta, umarširali u Pariz. Dida de Majo, kao „vojnica partije“ (dakle, ne samo rezistent), ostaje u regionu Koreze (oslobođenje istočne Francuske nije stvar komunističke revolucije, a brigada „Alzas-Lotaringija“ nema makijevski karakter), gde uspostavlja vezu sa obnovljenom organizacijom Komunističke partije Jugoslavije u Francuskoj.

¹¹⁷Andre Malro, pismo Didi de Majo, Pariz, 8.1.1958. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

¹¹⁸Isto

Oktoobra 1944. Dida prelazi na dužnost u Jugoslovensku vojnu misiju u Francuskoj. „Druga Dida De Maja susreo sam u Francuskoj, septembra ili oktobra 1944. godine, u mestu Brive. Štab Južne zone francuskog pokreta otpora javio nam je da u Brive-u u pokretu otpora aktivno radi jedan Jugosloven. Kad sam po zadatku naše vojne misije, u reonu Bordeaux-Brive-Tulle, sakupljao naše borce pokreta otpora i naše zarobljenike da ih šaljemo u Jugoslaviju, uključio sam u taj posao druga De Maja i vezao ga sa našim konzulatom u Marseilles-u (drug Lazo Latinović), preko koga je organizovan transport za Napulj i Bari. Do svog povratka u zemlju, početkom 1945. godine, De Majo je na tom poslu radio aktivno.“¹¹⁹

9.

„Na kraju trećeg meseca puštaju me bez saslušanja uz komentar – tako je moralo biti.“

Dida de Majo je napustio Francusku krajem aprila 1945, u društvu Dimitrija Stanisavljevića, u konvoju britanske ratne mornarice koji je isplovio iz Marseja. „Koncem aprila 1945, jednim engleskim konvojem, sa Didom de Majo, došli smo do Barija. U Bariju, u Italiji, povezali smo se sa našom vojnom misijom. Tu smo se zadržali nekoliko dana i tu nas je zatekla i kapitulacija Nemačke. Odmah jedan ili dva dana posle kapitulacije Nemačke, opet sa jednim engleskim brodom prebačeni smo u Split. U Splitu sam bio svega par dana i odatle smo Dida de Majo i ja prebačeni avionom za Beograd.“¹²⁰

Dida de Majo i Dimitrije Stanisavljević prispeli su na zemunski aerodrom krajem maja 1945. O onome šta se potom dešavalo sa Didom, početkom devedesetih svedočio je Pavle Popović. „Milovan Đilas je bio obavešten ko od Jugoslovena dolazi iz Francuske, i uz pomoć Ozne legiti mišu obojicu. Oficir islednik Ozne pušta Dimitrija Stanisavljevića Krku, a Demaja odvodi u zatvor. Smestili su ga u Glavnjaču. Kasnije kad sam se sa Didom sastao, rekao mi je: 'Prvih mesec dana bio sam veoma raspoložen misleći da narodna vlast hoće da proveri šta sam radio za vreme rata. Međutim, niko me nije saslušavao. Drugog meseca boravka u ćeliji počinjem da sumnjam da je to nečiji lični obračun. Trećeg meseca štrajkujem glađu kao protest što me ne saslušavaju. Na kraju trećeg meseca puštaju me

¹¹⁹Vlajko Begović, Izjava, Beograd, 26.8.1964. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

¹²⁰AJ-MG, 2254/9, str. 390. (Dimitrije Stanisavljević ne kazuje šta se dogodilo sa Didom de Majo nakon dolaska na zemunski aerodrom).

bez saslušanja uz komentar – tako je moralo biti. Posle toga odlazim kući kao oficir francuskog otpora.' Pitanje (Vera Muškateo): Čiji je to bio lični obračun i da li je Dido Demajo saznao zbog čega je 'tako moralo biti'? Odgovor (Pavle Popović Crni): Da, Dida je saznao sve i detaljno mi je pričao o tome. Mesec dana posle puštanja iz zatvora Dida se sreo, ispred [današnjeg] Jugoslovenskog dramskog pozorišta, sa Momom Markovićem, koji je tada bio ministar unutrašnjih poslova NR Srbije. Pošto su se još od pre rata poznavali, srdačno su se pozdravili, a zatim ga je Dida pitao: 'Šta bi sa mnom, Momo, i zašto?' Moma mu je odgovorio: 'Ma, pusti, Milovanova (Đilasova) posla!' Bilo mu je sve jasno, radilo se o predratnom ličnom Đilasovom obračunu, zbog koga je Dido kasnije dospao i na Goli otok. Sa njim je [na Goli otok] poslat i Dimitrije Stanisavljević Krka, prvi delegat KPJ pri Kominterni. Naravno, obojica nevini."¹²¹

U prilog tvrdnjama Pavla Popovića svedoči sledeća činjenica; na zemunskom aerodromu uhapšen je samo De Majo, dakle, ne i Stanisavljević, iako su prethodnih meseci saradnici jugoslovenske političke policije poslali nekoliko izveštaja u kojima se o Stanisavljeviću govori vrlo negativno. (Pri tome se ličnost Dide de Majo ne pominje, pogotovo ne u sličnom kontekstu, niti se vezuje za Stanisavljevića). Tako na primer, navodimo nekoliko rečenica iz poverljivog izveštaja koji je Vlajko Begović (konspir. „Stefanović“) uputio Aleksandru Rankoviću, 27. januara 1945: „Pitanje naših starih“, zatim navodi nekoliko imena, među njima i ime Dimitrija Stanisavljevića (konspir. „Furman“), „koji su se loše držali u Španiji (odn. nisu priznali promenu u rukovodstvu CK KPJ, *prim. aut.*) i kampu (tj. u logorima za internirce u južnoj Francuskoj, *prim. aut.*) i zato isključeni iz Partije. Oni su dosljedno produžili svoje držanje. Svi su pokušali da se prošvercuju u Sovjetski Savez. Mendez (Nikola Kovačević, *prim. aut.*) otkazuje da pođe u Jugoslaviju, Furman (Dimitrije Stanisavljević, *prim. aut.*) isto izbjegava odlazak u zemlju.“¹²² Dimitrije Stanisavljević je uhapšen nekoliko meseci nakon povratka u Jugoslaviju. „Pre toga, kada sam bio u Parizu, rekli su mi, i mogao sam odmah da idem u Sovjetski Savez. Međutim, ja sam stajao na stanovištu, iako sam se i onda formalno vodio

¹²¹Vera Muškateo, *Pavle Popović Crni. Intervju, Intervju*, Beograd, 11.5.1990, str. 52.

¹²²AJ, 507-1945/22. Ovaj dokument je samo nastavak prepiske iz Španije, iz 1938: „Nikita [Nikola Kovačević], Đorđević [Svetislav Đorđević] i Furman [Dimitrije Stanisavljević] govore da je naš sadašnji familijarni savet (krnji CK KPJ, *prim. aut.*) poslao ovde (u Španiju, *prim. aut.*) najbolje sinove naše familije (tj. partije, *prim. aut.*) da se satru na radu, da bi ostali zdravi u životu pokvarenjaci i produžili svoj nevaljali rad“, AJ, Šp-I-b/3, Božo [Božidar Maslarić] – Otu [Josipu Brozu Titu], Španija, Albasete, 5.3.1938.

kao sovjetski državljanin, da kao Jugosloven treba da što pre da dođem u zemlju. Došao sam u zemlju i šta se dogodilo? Ono što je retko ko preživljavao od starih prekaljenih revolucionara. Ja koji sam ceo svoj život posvetio partiji, pokretu radničke klase, ovde, ubrzo posle svoga dolaska (a nešto određeno mi nikad ništa nije rečeno), ne samo da sam isključen iz partije, nego sam bačen i u tamnicu; što je najgore bilo, gde sam se nalazio sa raznim gestapovcima, raznim četnicima i ustašama. Prošlo je bilo pet ili šest meseci, kako sam se tu nalazio, onda sam tek pozvan na neko saslušanje i dao sam tamo izjavu. O onome što sam samo naslućivao, jer niko mi ništa nije rekao konkretno, samo sam naslućivao za šta mogu da me sumnjiče i okrivljuju. Posle toga sam pušten.“¹²³

Mnogobrojni jugoslovenski komunisti sa dugogodišnjim revolucionarnim stažom, koji su kao emigranti u Sovjetskom Savezu preživeli staljinističke čistke, potom i rat protiv nacista, i takođe oni jugoslovenski revolucionari i interbrigadisti, koji su preživeli rat u Španiji i logore za internirce u Francuskoj, obreli su se 1944-45. u Jugoslaviji, najviše u Beogradu. Mnogi jugoslovenski povratnici iz Sovjetskog Saveza, koji nisu blagonaklono gledali na dolazak Josipa Broza Tita i njegovih saradnika na čelo KPJ, bili su po povratku u zemlju stavljeni pod nadzor jugoslovenske političke policije (Adolf Štumpf, Silvio Furlan, Dragotin Gustinčić, Mita Despotović, Ivan Korda, Ante Zorić, Branka Marković, Vidak Arsenijević). Takođe, nepoverenje novih vlasti, odn. surevnjivih pojedinaca iz vrha partijskog i policijskog aparata, osetili su i mnogi preživeli interbrigadisti (Oskar Juranić, Dimitrije Stanisavljević, Milovan Četković, Trajko Miškovski, Nikola Kovačević, Robert Rinaldo, kasnije Milan Kalafatić, Mirko Marković, Ljuba Maksimović i Marko Spahić). Isti tretman doživeli su i pripadnici unutarpartijske opozicije, koji su rat preživeli u italijanskom zarobljeništvu (Blažo Raičević, Mirko Košir, Labud Kusovac, Ante Činoti, Ivo Marić), ili pak, oni koji su preživeli banjički logor (Ljubomir Živković, Ljuba Radovanović). Skoro sve pomenute ličnosti biće hapšene 1948-1949, i svi će zatim biti deportovani u logore namenjene pripadnicima unutarpartijske opozicije. Većina njih su, poput Dide de Majo, postali zatočenici „Petrove rupe“ (R-101), specijalnog logora na Golom otoku.

Beograd, kakvog je pamtio Dida de Majo, i pored jezivog terora predratne policije (svi agenti predratne političke policije postaće tokom okupacije saradnici Gestapoa i kao kolaboracionisti učestvovaće u zloči-

¹²³AJ, MG-2254/9, str. 391. (Dimitrije Stanisavljević Krka je ponovo uhapšen septembra 1948. Potom će nekoliko godina provesti kao logoraš na Golom otoku).

nu nad vlastitim narodom) i očiglednih nepravdi tipičnih za klasno društvo, bio je „grad dobrih ljudi“. U okupiranom Beogradu nacisti su pobili blizu deset hiljada pripadnika jevrejske zajednice (jevrejska zajednica je vekovima bila „so Beograda“). Ono najbolje i najprogresivnije što je imao slobodarski Beograd, desetkovano je tokom rata (od nekadašnjih devet hiljada beogradskih studenata, rat je preživelo njih oko tri hiljade; Beograd je za vreme okupacije preživeo bombardovanja, brojne racije, javne egzekucije, streljanja talaca prema onoj strašnoj srazmeri, 100:1).

U razrušenom i izmučenom gradu nije bilo više nikoga od mnogobrojne Didine porodice, sem sestre i njene kćeri. Mnogi njegovi prijatelji iz predratnog revolucionarnog pokreta bili su mrtvi. Veselin Masleša je nestao negde „u maglama Sutjeske“; Đorđe Jovanović je poginuo kao komesar Kosmajskog partizanskog odreda, u leto 1943; Radojica Živanović Noe je stradao na dan oslobođenja grada, 20. oktobra 1944. U Beogradu je početkom jula 1941. likvidiran jugoslovenski revolucionar i sovjetski obaveštajac, Mustafa Golubić. Mesto u nekadašnjoj Dvorskoj bašti, naspram parlamenta, gde su nacisti streljali izmučenog Golubića (bio je vezan za stolicu, jer su mu noge bile polomljene), ostalo je do danas neobeleženo.

Nekoliko meseci nakon Didinog izlaska iz zatvora, Mira Šoten će se razvesti od Alekse Kurtovića, i započeće zajednički život sa muškarcem koji je bio njena ljubav. „I Mira je pošla k njemu. Kažu da je tu bilo teških časova i velikih dilema, ali na koncu ona se vratila svojoj predratnoj ljubavi.“¹²⁴

Mira Šoten i Dida de Majo venčali su se 16. januara 1946. Na sačuvanoj fotografiji, snimljenoj na dan venčanja, vidimo Didu i Miru kako u društvu Oskara Daviča (koji je bio venčani kum) i Bogdana Pešića, korčaju Terazijama koje su prekrivene snežnom belinom. U pozadini primećujemo prazninu na mestu gde je stajala kuća u kojoj je Dida odrastao (kuća na Terazijama uništena je bombom iz američkog bombardera, aprila 1944). Dida se smeje dok grize cigaretu. Na Mirinom licu istovremeno uočavamo sreću i zabrinutost.

Bračni par De Majo živeo je najpre u Ulici Strahinjića Bana 29, potom u Francuskoj ulici 22. Mira je aprila 1947. rodila kćerku Vesnu.

Krajem 1945. Dida se zaposlio kao tehnički urednik u časopisu „Ošišani jež“, „čiji ga je tadašnji glavni urednik, Bogdan Pešić, izuzetno

---

¹²⁴Jaša Almulji, *n.n.*, „Politika“, Beograd, 14.5.1989.

Terazije, 16. januar 1946. S leva na desno: Oskar Davičo, Dida de Majo, Mira Šoten, Bogdan Pešić. Fotografija je nastala na dan Didinog i Mirinog venčanja.

cenio i voleo. Dida nije dobio mesto u društvu koje mu je kao starom komunisti i političkom robijašu pripadalo.¹²⁵

U „Kratkoj biografiji“ Dida kazuje: „Radio sam prvo kao v.d. direktor Novinsko– izdavačkog preduzeća Saveza udruženja novinara FNRJ i bio potpredsednik Zemaljskog veća Saveza sindikata NR Srbije. Zatim, 1947/48 radio sam u Grafičkoj direkciji NR Srbije kao savetnik i v.d. direktora pogona na problematici nacionalizacije i reorganizacije grafičke industrije. Potom sam, 1948, prešao na poziv u Komitet za autosaoobraćaj pri Vladi FNRJ.“¹²⁶ Napominjemo da je tadašnji ministar saobraćaja u Vladi FNRJ bio Todor Vujasinović, dok je šef Komiteta za autosaoobraćaj bio Čedo Kapor; reč je, dakle, o Didinim drugovima iz predratnog revolucionarnog pokreta u Beogradu. Svakako da je Dida na njihovu intervenciju bio premešten na novu dužnost, iako su sasvim sigurno znali da njihov prijatelj nije u milosti partijske nomenklature. Vredi napomenuti da Dida

¹²⁵Jaša Almuli, pismo autoru, London, 26.1.2005.

¹²⁶Dida DeMajo, Kratka biografija, 8.1.1959.

u momentu stupanja na dužnost u Komitetu za autosaoobraćaj pri vladi FNRJ nije bio član KPJ, već *bivši* član partije, što je nosilo vrlo bitnu konotaciju. Vujasinović će u vreme najintezivnijeg progona jugoslovenskih komunista-internacionalista, početkom pedesetih, pokazati ličnu hrabrost pokušavši da zaštiti inženjera Branka Putnika, koji je nakon hapšenja bio osumnjičen kao „sovjetski špijun“. Putnik je na montiranom „procesu mostograditeljima“ bio osuđen na smrt, nakon čega je upućen na Goli otok, dok je Vujasinović degradiran.¹²⁷

10.

„...deklarisao se za Staljina i proveo pet godina na Otoku“

Sredinom 1948. dolazi do razlaza i potom do sukoba između jugoslovenske i sovjetske partijske nomenklature. Vrh jugoslovenske političke i policijske nomenklature odlučio je da policija započne stihijsko hapšenje svih komunista koji nisu podržavali „novi kurs“ jugoslovenskog partijskog rukovodstva (kao i onih članova KPJ koji su osuđivali npr. operetsku raskoš „poslednjeg Habsburga“, birokratizaciju KPJ i aristokratizaciju partijskog, vojnog i policijskog vrha), iako nije postojao nikakav organizovani otpor nezadovoljnika. Potom je osmišljeno formiranje logora za unutarpartijsku opoziciju. Teško je razmotriti zašto je partijski i policijski vrh odlučio da se na tako brutalan način obračuna sa opozicijom unutar KPJ, pre svega zbog odsustva naučnog (istoriografskog) razmatranja ovog pitanja, što je svakako uzrokovano nedostupnošću izvorne arhivske građe koja se odnosi na ovaj, po mnogo čemu, ključni period istorije KPJ. Razlozi brutalnog obračuna sa neistomišljenicima ostaće još izvesno vreme u domenu konstrukcije.

Policija je započela prva hapšenja jula 1948. Dida de Majo je uhapšen krajem septembra; masovna hapšenja će uslediti naredne godine u vreme osnivanja prvih logora, a ciljana hapšenja će potrajati sve do početka 1952. „Prvo je Dida doživeo torturu u Glavnjači, gde je u samici s pacovima proveo nekoliko meseci, a onda je poslat na Goli otok.“¹²⁸ Dida u „Kratkoj biografiji“ navodi: „Septembra 1948. sam po liniji Informbiroa lišen slobode. Nisam bio osuđivan, već sam administrativno kažnjen. Bio sam se složio sa navodima Rezolucije [Informbiroa], ali nisam imao neki konkretan neprijateljski rad.“

¹²⁷O „procesu mostograditeljima“, videti: Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, II, Beograd, 1995.

¹²⁸Slobodan Kljakić, *n.n.*, *Politika*, Beograd, 5.3.1993.

Slučajan svedok hapšenja Dide de Majo bio je Aleksandar Mišić, tadašnji službenik Ministarstva inostranih poslova, koji je o ovom događaju ostavio jedno kratko pisano svedočanstvo: „Bio sam svedok, sticajem okolnosti, hapšenja Dide de Majo. To se dogodilo septembra ili oktobra 1948. Policija mu je stavila lisice na ruke u njegovom stanu u Francuskoj ulici 22, treći međusprat. Banula je na naše opšte iznenađenje, oko 23 sata. Počeli su da viču i naredili su Didi da smesta pođe sa njima. Iskusni revolucionar, naviknut na ovakve susrete s policijom još pre rata, Dida je hladnokrvno primio hapšenje. Dok je ustajao (a to sam gledao svojim očima) vešto je s ruke i prsta skinuo sat i prsten. U tren oka sakrio ih je pod jastuk fotelje. Da se taj nakit nađe pri ruci njegovoj supruzi Miri koja je bez sredstava za život, ostala sama sa jednogodišnjom kćerčicom Vesnom. Sa mnom su, tom činu, prisustvovali moja supruga Ibojka-Buba Mišić i njeni roditelji, Didini prijatelji iz predratnog revolucionarnog pokreta (poočim Ibojke Mišić, Rudolf Hok, Subotičanin mađarskog porekla, jedan od predratnih organizatora KPJ u Vojvodini, bio je Didin prijatelj sa robije u Sremskoj Mitrovici; dok je njena majka, Eržebet Hok u vreme robijanja njenog muža u Mitrovici, pomagala brojnim mitrovačkim zatvorenicima komunistima, *prim. aut.*). U stanu smo ostali dve noći i dva dana. Sa nama je ostao i jedan policajac. Bio je veoma strog. Meni nije dozvolio čak ni da se javim Ministarstvu inostranih poslova, u kojem sam tada radio, da bih opravdao odsustvo. (...) Dida mi je lično govorio da ga Milovan Đilas ne trpi još od pre rata. To je bio razlog što je po dolasku iz Pariza u Jugoslaviju 1945. sa aerodroma oteran pravo u zatvor. Ni po izlasku iz zatvora nije dobio zaposlenje koje bi odgovaralo njegovim kreativnim sposobnostima, znanju i revolucionarnom doprinosu.“¹²⁹ (Rudolf Hok je uhapšen krajem 1948, dok su sledeće godine uhapšeni njegova počerka Ibojka i njen suprug. Rudolf Hok i Aleksandar Mišić će postati logoraši na Golom otoku, a Ibojka Mišić logorašica u ženskom logoru Ramski rit).

Mira de Majo i njena kćerka su nakon Didinog hapšenja izbačene iz stana. Ovu sudbinu su doživele skoro sve supruge „ibeovaca“.

Mira je bila prinuđena da ponovo godinama čeka Didin povratak. Navodimo nekoliko rečenica Jaše Almulija o „postojanosti ženske ljubavi i o plemenitosti koju može da pokaže muškarac“. „I Mira ga je ponovo čekala. I kada su je tada izbacili iz stana sa jednogodišnjim detetom i kada se našla u trošnoj kući na Đermu, Aleksa [Kurtović] ju je obilazio, nabavljao

¹²⁹Aleksandar Mišić, *Hapšenje Dida Demaja, Politika*, Beograd, 15.3.1993.

prevode da bi se prehranila i donosio je lutke njenoj kćeri. Aleksa je tada bio u svome drugom, mnogo sretnijem braku.¹³⁰

Vida Marković, Mirina prijateljica sa studija, ostavila je u jednoj od svojih memoarskih knjiga, svedočenje o poseti Miri i njenoj kćerki, u njihovom novom boravištu („zemljani pod, dvorišni stanovi...“).

„Miri Šoten, mučenici Jevrejki, koleginci sa studija, vratio se proces na plućima. Izbačena je iz skromnog stana u centru, nakon što je uhapšen njen muž Dida Demajo, protivnik Staljina i staljinizma, koji je nekome zasmetao, jer se za nekog nevinog zauzeo. Mirina mala Vesna igra se u krevetu s lutkom. Mira leži, bleđa, apatična, uvela. 'Da sam zdrava optirala bih za Izrael; samo od Jointa („Joint Distribution Committee“ – humanitarna organizacija američkih Jevreja, *prim. aut.*) dobijam pomoć, pakete.' Tišina. Osluškujem Vesnin glasić upućen lutki. 'Znaš ko me još pomaže?'

Aleksa, Samarićanin, ko bi drugi, neka mi to Mira kaže. Neka mu bar na taj način uzvрати za nepovratni dug. 'Aleksa me posećuje, čudan neki čovek,' ona se zamisli. 'Nije me zaboravio, lutku je on doneo Vesni.' Mira govori tiho, zamara je svaka reč, bolest se razbuktala.

Čudan neki čovek. Je li to sve što ima da kaže za Aleksu? Saginjem se da bih je poljubila u čelo, obrazi su joj vlažni, iz očiju kaplju suze.¹³¹

Napominjemo da je Mira kazivala Jovanu Ševaljeviću, pominjući Aleksu: „On je bio najsvetlija ličnost u mom životu.“

Vojka de Majo se nakon hapšenja brata, distancirala od njegove porodice. Prema rečima Didine kćerke Vesne, Vojka je tada izjavila: „Ne želim da hranim porodicu jednog ibeovca.“ Ovo je svedočanstvo o strahu koji se tih godina uvukao u jugoslovenske građane. Pretpostavljamo da Vojka, kao skorašnja članica Komunističke partije („Član partije postala sam februara 1945. – datuma se ne sećam, nisam ga zapisala, jer sam verovala da taj dan neću nikad zaboraviti.“¹³²), želela da opravda poverenje političkih vlasti. Posleratne vlasti su joj ukazale veliko poverenje; iako nije bila učesnica partizanskog rata (što se od nje očekivalo kao od antifašistkinje i predratne simpatizerke komunističkog pokreta), postala je članica partije, najpre na birokratskoj dužnosti u Ministarstvu unutrašnjih poslova (početkom 1945, neposredno pre no što je uhapšen njen brat, maja iste godine), potom, sledeće godine, kao sudija Vrhovnog suda bila je sekretar partijske organizacije u toj ustanovi.

¹³⁰ Jaša Almulji, *n.č.*, *Politika*, Beograd, 14.5.1989.

¹³¹ Vida E. Marković, *Između dva sveta*, Beograd, 1994, str. 114-115.

¹³² AS, CK SKS, PD, OK Savski Venac, Vojka de Majo, Biografija

Vojka je kasnije ublažila svoj oštar stav. Mira de Majo je tokom 1952, gotovo godinu dana, boravila u Sloveniji, u sanatorijumu za plućne bolesnike na Golniku, gde se lečila od tuberkuloze (posledica mladalačkog obolenja koje se razbukvalo usled prinudnog boravka u lošim stambenim uslovima). Vesna Demajo je za vreme majčinog lečenja boravila kod tetke Vojke.¹³³

(Kasnije, kada je Vojka 1958. saradnicima Istorijskog arhiva Beograda kazivala svoja sećanja na predratni revolucionarni pokret, oprezno je pomenula brata: „Dida je znao mnogo stvari. U Francuskoj je ostao za vreme rata, pa je učestvovao u francuskom pokretu otpora i vratio se u Beograd posle rata. Kad je objavljena Rezolucija Informbiroa, on se deklarisoao za Staljina i proveo pet godina na Otoku.“¹³⁴).

11.

„Imao je jako lepe plave oči, tad mu lice nisam video...“

Pokušaćemo, uz relativno mali broj podataka, da rekonstruišemo petogodišnji boravak Dide de Majo u istražnom zatvoru i logoru. Ovih pet godina svakako spadaju u njegovo najteže životno iskustvo.

O njegovom višemesečnom boravku u samici u Glavnjači i torturi kroz koju je prošao prilikom isleđivanja, ne znamo gotovo ništa (podsećamo da je ovo treći Didin boravak u ovom zatvoru). U Beogradu su u periodu od 1948. do 1952. kao zatvori za uhapšene komuniste (pretežno učesnike partizanskog rata) korišćeni i drugi zatvori u kojima su za vreme predratnog, monarhističkog režima i tokom nacističke okupacije, takođe mučeni i ubijani komunisti (zatvor Specijalne policije na Obilićevom vencu, gestapovski zatvor u Đušinoj ulici, vojni zatvor na Banjici na mestu ranijeg fašističkog logora, i zatvor na Adi Ciganliji). Pretpostavljamo da je Dida početkom 1949. iz Glavnjače prebačen u etapni zatvor na Adi Ciganliji, gde je boravio više meseci, pre nego što je krajem godine transportovan sa tzv. trećom grupom zatvorenika, na Goli otok.

Tokom četrnaestomesečnog boravka u beogradskim zatvorima, njemu nije suđeno, već mu je poput većine tadašnjih kažnjenika (tzv. administrativni kažnjenici) kazna određena prema nahodjenju policijskih islednika. Pretpostavljamo da je policija teretila Didu de Majo za navodnu špijunažu (verujemo u korist Francuske i/ili Sovjetskog Saveza). Nagoveštaj ovakve policijske konstrukcije nalazimo u jednom nepotpisanom

¹³³ Razgovor Vesne Demajo sa autorom, Beograd, 15.5.2005.

¹³⁴ IAB, MG-25, str. 23.

tekstu u dnevnom listu *Borba*. U ovom pogromaškom tekstu, uz obilje neistina, navode se imena mnogih tada uhapšenih revolucionara i dugogodišnjih komunista, koji će većinom, kao i Dida, postati zatočenici „Petrove rupe“, logora na Golom otoku za odabrane „informbirovce“. „Zato je razumljivo što je među licima koja su se izjasnila za rezoluciju Informbiroa nalaze stari oportunisti, likvidatori i kukavice kao profesor Ljuba Radovanović, Blažo Raičević, Aleksa Ćufka, antipartijski elementi kao Labud Kusovac, Vlado Dapčević – do Rezolucije Informbiroa dvaput isključivan iz Partije zbog frakcionaškog rada, trockizeri kao Dragutin Fodor (Teodor Balk), ljudi koji su se nekoliko puta držali izdajnički pred klasnim neprijateljem, beskičmenjaci željni udobnog života poput Radonje Golubovića, avanturisti i karijeristi, oficiri i podoficiri iz bivše jugoslovenske vojske, kao Arso Jovanović i Pero Popivoda, koji nikad nisu bili srasli sa našom Partijom, inostrani špijuni kao Dido Demajo i razni drugi tipovi.“¹³⁵

O višemesečnom boravku Dide de Majo u etapnom zatvoru na Adi Ciganliji (gde je tretman prema uhapšenima bio podnošljiviji nego u Glavnjači), znamo ponešto, pre svega zahvaljujući svedočenju Jovana Ševaljevića. Pre njegovog svedočenja, pomenućemo deo sećanja Branka Stanojlovića. „U zatvoru na Adi Ciganliji bilo nas je u jednoj sobi šest [bivših, sada uhapšenih] oficira Udbe. Pokušali su nam „namestiti“ bekstvo sa Ade Ciganlije. Približio nam se podoficir koji je bio komandir milicije u zatvoru, navodno kao simpatizer IB-a. Isti nam je omogućio da dođemo u kontakt sa zatvorenima iz drugih soba. Tako smo uspostavili vezu sa Didom Demajom, Mihailom Renovčevićem, prvoborcem i budućim književnikom, i drugima. Na insistiranje Tomaša Mihajlovića i Dide Demaja formirali smo Zatvorski izvršni komitet. Kao bivšim policajcima na kraju nam je ipak sve postalo sumnjivo.“¹³⁶ Stanojlović dalje navodi da je jedan od zatvorenika koji je bio zavrbovan od policije, priznao zatvorenima da je priprema bekstva „nameštena“. Kasnije, u logoru na ostrvu Sveti Grgur, Branko Stanojlović i Tomaš Mihajlović biće mučeni prilikom isleđivanja, zbog tobožnje pripreme bekstva sa Ade Ciganlije. Verujemo da je i Dida de Majo, u logoru na Golom otoku, prolazio kroz sličnu torturu zbog „pripreme bekstva“ i organizovanja zatvoreničkog komiteta. Tomaš Mihajlović, heroj partizanskog rata, borac Prve proleterske brigade, u ratu ostao bez

¹³⁵Anonim, *Pravo lice jednog izdajnika i špijuna, Borba*, Beograd, 21.12.1948. (Ovaj nepotpisani tekst odnosi se većim delom na ličnost Slobodana Laleta Ivanovića, ibeovskog emigranta i šuraka novinara *Borbe* Bogdana Pešića. Verujemo da je jedan od nevoljnih autora teksta i Bogdan Pešić).

¹³⁶Đorđe Pilčević, *Ispovest Branka Stanojlovića, Borba*, Beograd, 23.7.1990.

jedne ruke (o njegovoj hrabrosti pisao je Jovan Popović u knjizi *Istinite legende*), ubijen je batinama u logoru na Svetom Grguru.

Dida je nakon „otkrivanja“ navodnog „pokušaja bekstva“, verujemo juna 1949, prebačen iz zajedničkih prostorija na prvom spratu zatvora na Adi Ciganliji, u samicu u prizemlju zgrade zatvora. (Ovaj događaj je vrlo verovatno povezan sa štrajkom glađu, koji su maja meseca organizovali zatvorenici i zatvorenice). O njegovom boravku u samici svedočio nam je Jovan Ševaljević (njihovo neobično poznanstvo, uspostavljeno u uslovima izolacije, prerašće kasnije u dugogodišnje prijateljstvo).

„To su bile ćelije samice, u prizemlju, tzv. 'betonjerke'. Samice su bile za 'po kazni', iako su ponekad dvojica bili u istoj ćeliji. Bio sam prebačen iz jednog drugog zatvora. Sa mnom u ćeliji bio je neki Rajko, student prava. U ćeliji pokraj naše, do Rajkovog zida, bili su zatvoreni bivši oficiri Udbe, poručnik Vojnović i major Drulović. Mi zatvorenici imali smo naše zatvoreničke 'azbuke' za komunikaciju – kucanje u zid. Svako slovo je imalo svoj broj (A-1, Š-30, itd.). Služili smo se sa dva znaka – oštar i tup zvuk. Stariji robijaši su znali 'Morzea'. To je bila prilično velika komunikacija... Ova dvojica, Vojnović i Drulović, održavali su vezu sa gornjim spratom, kucanjem metlom o plafon. Ustanovio sam da na mom zidu postoji jedna rupa, doduše, vrlo mala rupa, prečnika cigarete. Od hleba se napravi kao plastelin i zid se zatim zamaže 'deditijem', koji smo dobijali protiv vaški, ili kaladontom – ko ima, da bi se prikrla rupa. Kada sam saznao da je u ćeliju do mog zida, koja je do tada bila prazna (postojalo je nepisano pravilo između mene i Rajka da komuniciramo sa susedom isključivo do svog zida, zbog čega smo se kasnije zavadili), dakle, kada sam saznao da je u susednu ćeliju stigao neki zatvorenik, ja ga pitam kucanjem, kako se zove i on mi otkuca – Dida de Majo. Kad sam to čuo, obavestim ga da postoji rupa u zidu, 'prati kucanje i pokazaću ti'. Onda on otvori tu rupu. Tad smo mogli da razgovaramo bez kucanja. Pitam ga što su ga prebacili iz zajedničkih prostorija. 'Pa valjda da ne kvarim ostale. Ali to meni ništa ne smeta, ja volim da budem sam.' (Dida je bio sam u ćeliji). Pitam ga: 'Čime se baviš, kako skraćuješ vreme u samici?' Odgovori mi: 'Pravim neku *izložbu*, pravim neke *skulpture*' (ironično). 'Od čega praviš?', pitam. 'Od hleba, od čega bih pravio.' Potom smo od klozetske metle otpleli komad žice i proturili kroz rupu, i 'testerisali' da bi proširili rupu. Onda sam mogao da vidim: majmun svira gitaru, žirafa svira klarinet. Neke figurice su bile i obojene. Npr. jezik oboji crveno. Prosto sam se divio kako su to bile divne figure. Kaže: 'Učinili su mi uslugu, nije mi dosadno.' Noću nije gorelo svetlo. Uveče kad se smrkne, onda smo otvarali

rupu i pričali. Tada stražar nije mogao da nas proverava kroz špijunku na vratima, mada smo ponekad razgovarali i danju. Imao je jedan vrlo prijatan glas, imao je jedan diskretan humor. Imao je jako lepe plave oči, tad mu lice nisam video... Sećam se da je među nama zatvorenicama bilo priča da će Tito uskoro da propadne. Dida je samo rekao da ne misli tako.¹³⁷

Jovan Ševaljević je nakon nekoliko sedmica po uspostavljanju kontakta sa Didom de Majo prebačen sa tzv. prvom grupom zatočenika iz raznih beogradskih zatvora u logor za administrativne kažnjениke na Golom otoku. Prvi zatvorenici su na ostrvo prispeli 14. jula 1949. Dida je ostao u zatvoru na Adi Ciganliji još nekoliko meseci. O toku njegovog daljeg boravka u ovom zatvoru nemamo podataka.

12.

*„...zatekao sam ga iza barake, kako sedi na zemlji,
malaksao do krajnjih granica,
sa nekim izrazom ravnodušnosti koji izaziva jezu.“*

Pripadnici komunističke opozicije su iz oblasnih zatvora transportovani u nekoliko logora. Najpoznatiji logori nalazili su se na Golom otoku (logor za administrativne kažnjениke, specijalni logor R-101 ili „Petrova rupa“, i kasnije logor za kažnjениce). Sem logora na ovom ostrvu, 1949-1952 oformljeni su i logori u drugim delovima Jugoslavije: logor za vojne kažnjениke na susednom ostrvu Sveti Grgur, logor za žene u Ramskom ritu pokraj Velikog Gradišta, koji je potom premešten na Sveti Grgur, a zatim na Goli otok, logor za vojne kažnjениke u Staroj Gradiški, i logor u Bileći.

Najveći broj kažnjениka bio je izolovan na Golom otoku: pustom, ogoljenom, kamenitom, bezvodnom i nenastanjenom jadranskom ostrvu, dovoljno udaljenom od kopna da se svako bekstvo činilo besmislenim i nemogućim. Svim brodovima jadranske plovidbe bilo je strogo zabranjeno da se približavaju ovim ostrvima. Administrativnim kažnjениcima koji su bili zatvoreni u sabirnom zatvoru na Adi Ciganliji neposredno pred transport na Goli otok bila je saopštena vremensku kazna (napominjemo da niko od ovih kažnjениka nije odgovarao pred sudom), uz napomenu da kazna može biti produžena. Potom su kažnjениci okovani u parovima; svaki zatvorenik bio je privezan za još jednog zatvorenika kome je bio

---

¹³⁷Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 22.6.2005.

okrenut leđima. Prvi transport kažnjenika na Goli otok (tzv. „prva grupa“) prispeo je, kao što smo pomenuli, 14. jula 1949, i sastojao se pretežno od kažnjenika iz beogradskih i crnogorskih zatvora. Oni su transportovani na isti način kao i svi potonji zatvorenici (ukupno šesnaest grupa kažnjenika, u muškim logorima), železnicom u stočnim vagonima od Beograda do luke Bakar, i potom trabakulom „Punat“ do ostrva. Međutim, ono što razlikuje transport prve grupe kažnjenika od svih potonjih, jeste odsustvo strašne i nerazumljive torture.

Dida de Majo je transportovan zajedno sa kažnjenicima treće grupe iz beogradskih zatvora, 17. novembra 1949. O ovom transportu svedočio je Pavle Popović Crni, dugogodišnji Didin prijatelj, koji je takođe nevin i bez ikakve krivice uhvaćen i zatvoren od strane policije, preživio torturu u Glavnjači i potom transportovan na Goli otok: „Stotine kažnjenika, potrpanih u teretne vagone, sa topčiderske železničke stanice, krenulo je u pravcu – za nas nepoznatom.(...) Konačno, stižemo u teretnu luku Bakar. Oficiri otključavaju vrata vagona i viču da isakačemo. Vagoni su uz samu ivicu ambisa, a pri dnu brod „Punat“. Iskačemo iz vagona. Dočekuju nas milicioneri batinama i močugama i udaraju gde stignu. Zbog batina koje pljušte ne silazimo merdevinama već skačemo u utrobu broda. Bacamo se u parovima jedni iznad drugih, lomeći od težine i pada ruke, noge, ključne kosti. Prskaju i unutrašnji organi trbušne duplje. Jedan deo slomljenih i prebijenih kažnjenika milicija i oficiri, sa dna broda prebacuju na palubu. Prekrivaju nas ciradama, kako nas u svanuće posada drugih brodova ne bi videla.“¹³⁸

Navodimo reči Ljubiše Pavlovića Gavrana, jednog od kažnjenika treće grupe koji je preživio ovu torturu: „Stigosmo do palube broda. Sada treba sići niz stepenice u utrobu broda. Udbovci biju i obaraju letvama i motkama. Zastadoh samo za sekund i pogledah u unutrašnjost broda. Oboreni jadnici koji su pali prvi više se nikad nisu digli. Stotine živih pali su na njih, razvlačeći nogama njihove utrobe i creva. Letva puče po glavi. Padoh na gomilu već nepokretnog ljudskog mesa.“¹³⁹ Takođe, navodimo reči Dimitrija Radosavljevića, još jednog svedoka zločina nad kažnjenicima treće grupe prilikom transporta novembra 1949: „Iz vagona padali smo na tucanik uz prugu, vukući jedan drugog sapeti lancima i okovima.

¹³⁸Vera Muškateo, „Pavle Popović Crni. Intervju“, *Intervju*, Beograd, 11.5.1990, str. 51.

¹³⁹Ljubiša Pavlović Gavran, *Ostrvo prognanih. Svedočenje jednog golootočanina*, Beograd, 1997, str. 55.

Bol od udaraca i povreda pri padu iz vagona nismo osećali od straha i iznenađenja. Dole, pred vagonom bilo je desetak milicionera i civila, koji su nas prihvatili dok smo se iz vagona strmoglavljivali preneraženi i preplašeni. Ovi su udarajući pesnicama, ugorali nas u nekakav špalir, stroj načinjen od oficira Udbe, islednika i sprovodnika transporta. Stroj, špalir je bio postavljen od kompozicije voza do broda „Punat“. U utrobu broda ubacivali su nas strmoglavce, kao u bunar. Čim bi pali u utrobu, nekoliko grubijana razgolićenih do pojasa bi nas dočekalo i uz batine bi nas saterivali u boksove. Vikali su, derali se na nas da legnemo i ležimo potrbuške. Nismo se smeli ni pomeriti. Svi kažnjenici su ležali prestravljeni. Bili su isprebijani, iskrvavljeni udarcima. Ovi što su tukli gazlili su nemilosrdno po nama i udarali iz sve snage dok brod nije krenuo. Da se nisu umorili od batinanja, ko zna koliko bi tukli i prebijali. Paklena vrućina je bila u štivi broda. Smrdelo je na znoj ljudi, na balegu, na mokraću.“¹⁴⁰

Zatvorenici koji su prispeli na Goli otok, nakon što su isterani iz potpalublja broda, najpre su bili skinuti okovi. „Izlazimo na obalu. Na obali nam komanduju: 'Skidaj odela! Odelo veži kanapom! Ceduljicu s brojem stavi u zavežljaj!' Tog novembarskog jutra 1949. prestao sam da budem čovek i postao broj III/27. Pred nama je bila dràga u koju su se iz velikog klozeta-čučavca ulivale fekalije i mokraća. Naređeno nam je da skočimo u dràgu, zatim da zaronimo i brojimo do pedeset. Ali, kako je bilo nemoguće da svi brojimo istim ritmom, više puta smo se našli ispod fekalije i mokraće. Bilo je to naše 'krštenje u reci Jordan'. Posle ovog 'kupanja' prestali smo biti ljudi.“¹⁴¹

„Zatim su nam podelili uniforme da ih obučemo, stare crvenoarmejske letnje uniforme. Umesto cipela dali su nam da obujemo neke opanke sklepane od starih automobilskih guma, da bi se po kamenjaru mogli kretati. Podalje, na kamenjaru iznad pristaništa, stajali su i sve to posmatrali islednici Udbe i milicioneri sa mašinkama. Posle oblačenja uniformi, postrojeni smo u kolonu, jedan po jedan, pa trkom uzbrdo prema logoru, prema žici. Opet su nas desetak, dvadesetak razjarenih ljudi, obučenih kao i mi u letnju uniformu, letvama i batinama saterivali u nekakav krivudavi stroj-špalir isto tako obučenih ljudi u crvenoarmejske uniforme. Bilo ih je nekoliko stotina poređanih u dva reda. Kao zveri su se okomili na nas urlajući i bijući nas dok smo trčali kroz stroj. Mnogi od nas su padali, a ovi su ih tukli i podizali nagoneći ih da trče dalje. Krv je

¹⁴⁰Dimitrije Radosavljević, *Goli otok – treća istina*, Beograd, 1991, str. 35-36.

¹⁴¹Vera Muškateo, *n.n.*, str. 51.

lila iz nosa, usta, ušiju kažnjenika. Krv je prštala pod udarcima, tako da su i ovi što tuku, svi bili krvavi. Posle smo shvatili da su to isto komunisti kažnjenici kao i mi, samo revidirci. Revidirajući, tukli su i prebijali nas, svoje novoprispele drugove na Goli otok. Bila je to druga radna brigada, koja je 29. novembra otišla na slobodu, 'prevaspitana.'¹⁴²

„Stroj“ (kako je na Golom otoku nazivan ovaj oblik fizičkog obračuna sa logorašima) ili „šiba“ (termin iz ratničkog vokabulara), metod kažnjavanja zatvorenika preuzet iz viševekovne zapadnoevropske militarističke tradicije, usavršen je do monstruoznih razmera u logorima na Golom otoku. Postojalo je nekoliko oblika ove mašinerije za sakaćenje i ponižavanje logoraša; najkarakterističniji bio je „stroj za doček“. Takav špalir bio je dugačak nekoliko stotina metara, od pristaništa do logora. Prvi koji su bili raspoređeni u dvoredu, bili su okoreli batinaši, ostali koji su stajali u dvoredu i udarali one koji su pognute glave trčeći prolazili kroz špalir, bili su logoraši koji su to radili pod prinudom; većina njih je samo „fingirala“ udarce (u suprotnom većina kažnjenika koja je prolazila kroz špalir, bila bi smrvljena batinama). Ponekad se dešavalo da nekoliko novopristiglih logoraša izdahne, neuspevši izdržati batine.

„Taj krvavi stroj mogli su izdržati trčeći samo mlađi ljudi, ali ne svi, naročito ne stariji komunisti i oni koji su dugo bili po samicama. Ako je neko i izdržao do kraja, to su bili izuzeci, a ne pravilo. Slabiji i bolesni drugovi padali su već na početku stroja pod udarcima naročite grupe batinaša, a preko njih su gazili, gonjeni batinama, ostali kažnjenici. Koliko sam uspeo protrčati, više se ne sećam, ali dugo nisam izdržao. Onesvešćene su izbacivali iz stroja, a kad su proverili da ne simuliraju, noslili su ih pred ambulantu.“¹⁴³

Jedan od onih koji je sa onesvešćenima prenet pred logorsku ambulantu bio je i Dida de Majo. O tome nam je svedočio Jovan Ševaljević, koji je kao logoraš (dotadašnji student medicine) bio na privremenoj dužnosti bolničara u ambulanti. „Kad dolazi nova grupa kažnjenika sanitet je bio u stanju pripravnosti. Prišao mi je Dragan Raičević, sin Blaže Raičevića, i kazao da je čuo kako je na otok stigao Dida de Majo. Nisam znao kako Dida izgleda, video sam mu samo oči kroz onu rupu na zidu, u zatvoru na Adi Ciganliji. Zagledao sam među onesvešćenima ne bi li prepoznao Didu. Pitao sam jednog koji mi se učinio pri svesti, zagledavši ga u oči: 'Jesi li ti

¹⁴²Dimitrije Radosavljević, *n.d.*, str. 38.

¹⁴³Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, Beograd, 1990, str. 481-545. (Pismo Milana Kalafatića Josipu Brozu Titu, 1966).

Dida de Majo. Da li me se sećaš? Kada sam dobio potvrđan odgovor, kazao sam mu: 'Pazi se, ovde su svi revidirali stav.' Nismo imali mogućnosti da duže razgovaramo. Kasnije mi je Dida pričao da nije bio onesvešćen, već da je simulirao."¹⁴⁴

Novopristigli kažnjenici su potom raspoređeni po barakama u logoru. Ovaj logor (tzv. „Stara žica“, prema logoraškom žargonu) sastojao se od petnaestak drvenih baraka u dvoredu, i bio je okružen ogradom od dva reda bodljikave žice, osvetljen reflektorima i opkoljen bunkerima u kojima je boravila naoružana straža. Pristigli kažnjenici bili su uplašeni i zaprepašćeni krvavom inscenacijom koji im je priredila uprava logora; nakon krvavog dočeka i prebijanja, gledali su kako nekoliko hiljada logoraša disciplinovano stoje u strojevima i iz sveg glasa skandiraju Titu, Đilasu, Rankoviću i urlaju protiv fiktivnog unutrašnjeg i stranog (sovjetskog) neprijatelja. Uveče, nakon završetka radnog dana, u svakoj od baraka logora, kapoi (tzv. „sobne starešine“) prozivkom su pozivali novopristigle logoraše da „raščiste istragu“, tj. da „revidiraju stav“, odn. da otvoreno progovore o svom „neprijateljskom radu protiv države“. Oni koji su prihvatili da revidiraju stav bili su, uz gromoglasno oduševljenje „aktivista“ (odn. onih koji su ranije revidirali stav), „primljeni u kolektiv“. Kapoi su od policijskih islednika dobijali policijska dosijea novopristiglih kažnjenika. („Iznošenje stava je podrazmevalo: šta si mislio, radio i govorio po liniji Informbiroa; pred kim si i šta si rekao, kako su oni reagovali; ko su oni i njihovi podaci; sve se moralo reći o svemu i o svima; herojstvo i ćutanje nisu priznavali nikome.“¹⁴⁵) Oni koji su negirali vlastitu „krivicu“ ili prema proceni kapoa, nisu bili dovoljno iskreni u samokritici, ponevši naziv „bande“, bili su „stavljani pod bojkot“ i odmah proterani kroz „sobni stroj“ odn. kroz špalir u kome su stajali logoraši iz njihove barake. Svaki logoraš bio je obavezan da tuče i pljuje žrtvu koja je proterivana kroz špalir. Oni logoraši koji bi to odbili ili koji nisu bili dovoljno revnosni u batinanju (odn. oni koji su otkriveni da „fingiraju udarce“) bili su takođe izloženi linču. Bojkot je mogao trajati vremenski neograničeno, sve dok bojkotovani ne odluči da revidira stav i raščisti istragu. Upravo „revidiranje stava“ i „bojkot“ (uz nezabeležen intenzitet torture) predstavljaju najveću specifičnost logora za jugoslovensku prosovjetsku opoziciju. Naterati kažnjenike da se međusobno isleđuju i osmisliti da oni koji imaju zaštitu logorskih vlasti (pri tom su oni instruisani i stimulisani od tih vlasti) brutalno fizički nasrću

¹⁴⁴Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 22.6.2005.

¹⁴⁵Dimitrije Radosavljević, *n.d.*, str. 41.

na druge kažnjenike, predstavlja jednu od najmonstruoznijih inovacija u sveukupnoj „povesti besčašća“ represivnog aparata.

Novopristiglim kažnjenicima pokazani su bojkotovani kažnjenici koji su danima pre njihovog prispeća na ostrvo, bili pod režimom bojkota. Oni su, dok se odigravalo isleđivanje novoprispelih, stajali u uglu barake, sa rukama na ledima, pognute glave nad kiblom punom fekalija. Bili su strašno iscrpljeni od dugotrajnog i napornog rada, od savkodnevnog batinanja i gladi. Drhtali su u ponižavajućem položaju nad kiblom, ali nikako se nisu smeli pomerati, jer bi odmah bili podvrgnuti batinama. Dok su ostali kažnjenici spavali, bojkotovani su uz nadzor batinaša „požarčili“ nad kiblom. Bilo im je strogo zabranjeno da međusobno komuniciraju. Često bi neko od aktivista vršio nuždu po bojkotovanima, koji su stajali pognuti nad kiblom, i na taj način sticao poverenje kapoa. (Bojkotovanima je bilo dozvoljeno da samo jednom dnevno vrše nuždu nad latrinom, tako da su nuždu vršili u pantalone; „njihov trag kada su se kretali smrdeo je odvratno“. Napominjemo da su svi logoraši patili od dizenterije i da se nisu kupali mesecima. Ovo je bio samo jedan od načina da uprava logora ponizi „roblje u žici“).

Prema krnjim uspomename golootočkog logoraša Ljube Pešikana, Dida de Majo je bio jedan od onih koji su bojkotovani po prispeću u logor. „Dok je bio bojkotaš, kako sam kaže, Pešikanu je najteže padalo tzv. kiblarenje, tj. dežuranje nad kiblom (posudom za izmet), pognute glave i prekrštenih ruku. Olakšavajuću okolnost činilo je to što je počesto kaznu kiblarenja izdržavao sa ponekom poznatom ličnošću, kao što je npr. bio Dido Demajo, intelektualac i slikar. Jednom, dok su zajedno nosili kiblu, Pešikan je Demaja, svetskog čoveka, upitao: 'Da li je slično bilo u francuskim zatvorima?' Slikar se nasmejao: 'U poređenju sa ovim ovde, ono tamo je, u stvari, bio smeštaj u hotelskim sobama.' Potom je dodao: 'Koliko je meni poznato, ovakve metode je primenjivao jedino Hitler, i to jedino protiv komunista.'"¹⁴⁶

Logoraši su ustajali pre svitanja. Svi logoraši, dakle ne samo bojkotovani, već i obični članovi kolektiva (sem privilegovanih aktivista), morali su obavljati teške, najčešće besmislene fizičke radove. Ovi radovi podrazumevali su vađenje i nošenje teških komada kamena golim rukama i uz pomoć najnužnijeg alata. Postojala su osobita oruđa osmišljena za mučenje bojkotovanih metodom teškog fizičkog rada. Najstandarnije

¹⁴⁶Đorđe Pilčević, *Likvidacija sumnjivih kolonista Crnogoraca u Lovćencu, Borba*, Beograd, 8.8.1990.

takvo oruđe zvalo se „tragač“; drvena nosiljka za transport kamena, koju su nosila dva kažnjenika, najčešće aktivista i bojkotovani kažnjenik. Ručke koje je pridržavao bojkotaš bile su znatno kraće, tako da je teret tragača pritiskao bojkotovani kažnjenik koji je pridržavao rukunice leđima okrenut aktivisti (na jednog bojkotaša dolazilo je nekoliko aktivista koji su se smenjivali tokom rada). Aktivistima je od strane logorskih islednika sugerisano da ubitačnim tempom, bez milosti i do iznemoglosti gone bojkotovani, uz psovke i batine. „Na tragaču su prednje ručke kraće. Sav teret pada na bojkotovani. Šest kilometara se ide nizbrdo, a šest uzbrdo. Padaju ljudi pod teretom. Kamenje im pada preko nogu i leđa. Za one kod kojih su se prsti spljeskali od kamena, udbaši su pronašli patent. Vezana je žica za drške od tragača poput lûka. Zatim bi bedni bojkotaš žicu nabijao na vrat. Kada su ruke popuštale žica se zarivala u vrat. Svaki je imao poveću zagnojenu ranu na vratu. Kada bi neko od mučenika pokušao da poturi kapu sa glave pod žicu, bio bi tako isprebijan da je jedva sa radilišta dolazio u krug.“¹⁴⁷

Kada bi bojkotovani od iznemoglosti posustao, ili bi rezignirano odbio poslušnost, aktivisti bi ga oborili na zemlju i na leđa žrtve bi pritisli ogromnu kamenu ploču, što bi dovodilo do postepenog slamanja žrtve. Nakon nekoliko dana ovakvog rada bojkotovani je bio potpuno fizički slomljen. Mnogi su nakon ovakvog iskustva pristali da revidiraju stav, ne bi li im bio ukinut bojkot. Međutim, pošto je uprava logora preko islednika (oficira Udbe) i kapoa tražila da revidirci učestvuju u kolektivnom linču nad ostalim robljem i da učestvuju u denuncijaciji članova kolektiva (uprava logora nije, dakle, imala nimalo poverenja u one kažnjenike koji su prividno revidirali stav), mnogi bivši bojkotaši ovo nisu mogli prihvatiti i ponovo bi pali pod bojkot.

U logoru na Golom otoku vladale su užasna glad, osobito nepodnošljiva žeđ i zarazne bolesti. Sem toga, u letnjim i zimskim mesecima, logoraši su bili izloženi surovoj klimi i vremenskim nepogodama (leti su logoraši na ovom ogoljenom ostrvu bili izloženi radu pod nepodnošljivom insolacijom, dok se zimi Goli otok nalazio na pravcu udara snažne senjske bure; ne treba napominjati da su logoraši zimi bili polugoli). Glad su podjednako osećali svi logoraši, bez razlike da li su bili pod bojkotom ili su bili obični članovi kolektiva. Obični članovi kolektiva (većina kažnjenika) mogli su, za razliku od bojkotovanih logoraša, da opšte sa drugim kažnjenicima (sem sa bojkotovanim), imali su pravo na bedni dodatak

---

¹⁴⁷Ljubiša Pavlović Gavran, *n.d.*, str. 65.

u hrani (u koliko je bilo „viška“ hrane) i imali su pravo na sledovanje od po dve cigarete dnevno. Većina kažnjenika iz kategorije članova kolektiva bili su, pre ili kasnije, izloženi bojkotu i najtežim oblicima torture.

Jedna od nuspojava izglednjivanja logoraša bila je i elefantijaza nogu. Izgladnelim zatvoreniciima su od transudata, usled avitaminoze, oticale noge, tako da su edemi nogu sprečavali pokretljivost bolesnih i izgladnelih logoraša.

Navešćemo nekoliko kratkih kazivanja koja svedoče o boravku Dide de Majo u logoru na Golom otoku, prvih meseci posle prispeća na ostrvo.

Podstaknut jednim pomenom Dide de Majo u listu *Borba*, februara 1990, bivši golootočki logoraš, Srđan Petrović, napisao je pismo redakciji časopisa, koje je aprila iste godine objavljeno u dva nastavka pod nazivom „O liku golootočanina, slikara Dide Demajo“.

„Didu Demajo sam upoznao na Golom otoku sredinom 1950. Bio je često pod bojkotom, a u međuvremenu u nekoj vrsti polubojkota, kada se sa njim smelo razgovarati, i iskazivati mu vlastiti stav na liniji partije, što je on morao disciplinovano slušati i na neki način potvrđivati. O postupcima prema bojkotovanima je dosta pisano, mučno je i teško da se to u bilo kom vidu ponavlja. Postupak prema Demaju, ne znam ni danas da li je sadržao nešto što nije primenjeno i opisano. Za te prilike potpuno logično: on je stigao na Goli otok sa veoma visokom preporukom, izrečenom na Kongresu partije i od strane generalnog sekretara (Petrović pogrešno misli da je Dida nazvan špijunom na Petom kongresu KPJ; reč je, ipak, o već pominjanom tekstu iz „Borbe“, decembra 1948, *prim. aut.*). Sa takvom karakteristikom može se samo zamisliti kako je i koliko ljudi na njemu izoštravalo svoju budnost i dokazivalo svoju pravovernost i bezgraničnu odanost, kroz ponašanje na radu, baračnim konferencijama za otkrivanje bande, kulturno-prosvetnim priredbama sa istim i sličnim sadržajem, pojedinačnim i grupnim dostavama, posebnim tumačenjem svake reči. Bojkoti su mu verovatno zbog toga (odn. zbog intenziteta zlostavljanja, *prim. aut.*) i skidani. Demajo je sve to podnosio sa nekim dubokim mirom. Vreme provedeno sa njim je bilo oslobođenje od te stvarnosti. Dan kasnije, pošto mu je skinut jedan od bojkota, zatekao sam ga iza barake – mesto za polubojkotovane, nepopravljive – kako sedi na zemlji, leđima oslonjen na kameni usek, malaksao do krajnjih granica, imao sam utisak da jedva i sedi, usporenog govora, sa nekim izrazom ravnodušnosti koji izaziva jezu. Noge su mu bile otečene do krajnjih granica, takve otoke nisam video ni

kasnije u svojoj lekarskoj praksi po zabitima Srbije, Alžira i Angole; koža je bila zategnuta, sjajna, istanjena, beskrvna, čini se da će pući. U pravom smislu elefantijaza (pojava slonovskih dimenzija kod čoveka), ono što sam kasnije nalazio samo u udžbenicima iz prošlog veka kod prikazivanja gube. Javljao se lekaru i dobio – poštedu od fizičkog rada (lekar-kažnjenik nije imao pravo da bez dozvole logorskih vlasti dodeli bilo kakvu poštedu bojkotovanom kažnjeniku, *prim. aut.*). Rekli su mu da su to edemi gladi, koji su inače u raznim stepenima izraženosti, bili masovna pojava. Pita sam ga zbog čega je sada bio pod bojkotom, šta su mu bar kazali za razlog. I evo te priče koja treba da bude zabeležena zbog svojih posledica po njega. Za knjigu literarnog stvaralaštva kažnjenika naređeno mu je bilo da za prvu stranu napravi okvir od narodnih šara u kome će biti zastupljeni elementi stvaralaštva svih naših naroda. Slikarski materijal mu je bio obezbeđen (koji je morao svakog dana da predaje po spisku!). Od nekoliko skica koje mu se nisu dopale (ličile su na ornamentiku nadgrobnih spomenika; 'da ovo radim za svoj spomenik bilo bi mi bar nešto jasno', reče) napravio je jednu zadovoljavajuću verziju sa zaobljenim vrhovima uglova na četiri strane ornamenata i predao, naravno, sobnom starešini. Neko je, međutim, u tim zaobljenim vrhovima uglova prepoznao – Staljinove brkove! Tumačenje je 'pod hitno', da ne kažem panično, preneto 'tamo gde treba' sa svim prinadležnostima takve jedne otežavajuće okolnosti, čime je možda neko dotakao svoju umetničku suptilnost u političkim analizama ornamenata. *Možda je čak rekonstruisao i ceo Staljinov nadrealistički portret? (istakao M.R.)*. Te kaligrafski pisane knjige sa pričama, pesmama i drugim priložima, odabranih po posebnom antologijskom metodu, posvećivane su komandantima logora, islednicima, sa izrazima duboke zahvalnosti na samopožrtvovanju koje su iskazali na izvlačenju nas izdajnika iz blata izdaje naroda, partije, mudrog rukovodstva, itd. To je bilo nezamislivo u tim uslovima! Zar da se na primercima za drugove islednike nađu Staljinovi brkovi! Toliko je Dido saznao kao razlog bojkota. Otišao sam do bolnice da preko kolega sa fakulteta pokušam da Didu barem smestim u krevet. Bilo je nemoguće. Ali mi to nije išlo na 'tekući račun' banditiranja. Tom prilikom se postavilo i ozbiljno pitanje da li treba, ako ikad izađem sa Golog otoka, da nastavim studije medicine. Napomenuću još nešto: pelagra, koja je na Golom otoku bila samo dominantna grupna pojava uz mnoge druge znake nedostatka vitamina, nedovoljne ishrane i drugih poremećaja, karakteriše se i promenama u psihičkoj oblasti. Ne jedan takav bolesnik je kao teški bandit stigao pod bojkot. Lekari su ih spasavali – kada bi do njih stizali, i – koliko su mogli. (...) Tokom tih susreta i u

takvom ambijentu Demajo mi je pričao o svojim pariskim danima kada je u tehničkom aparatu KPJ izrađivao pasoše za naše španske dobrovoljce, kako su oni to zaista dobro radili, jer nijedan njihov pasoš nije 'provaljen', iako su nalazili među kupljenim pasošima i one označene. Pričao mi je o svojim predratnim danima u Beogradu, svojoj porodici koja je poreklom iz Španije, o ljudima koje sam znao samo iz literature ili štampe, kako su se snalazili posle rata u Beogradu. Nije tu bilo ni jedne ružne reči, ni jedne kritičke opaske na račun tih ljudi, čak na situacije kada je borba za mesto u hijerarhiji novog društva bila oštra, često i više od toga. Bio je pun divljenja za neke meni nepoznate ljude, nepoznate heroje, i izazivao uvek u meni jedno pitanje: da li bi se i oni našli, da su živi, na Golom otoku? Nije Demajo bio čovek koji je [komunističkom] pokretu prišao radi ostvarenja vlastite 'svetle budućnosti'. Verovatno tako nešto u sebi nikad nije nosio. Takav je bio doživljaj tih trenutaka sa Demajom".¹⁴⁸

Pomen imaginarnih *Staljinovih brkova*, ili kako je Srđan Petrović u gorkoj šali dobro primetio imaginarnog „Staljinovog nadrealističkog portreta“, kojeg je domislila policijska uobrazilja, budi asocijaciju na skasku o Staljinovom portretu koji je u rodnom galicijskom Drohobiču, nakon sovjetske okupacije 1939, naslikao nesrećni Bruno Šulc. (Lokalna novoustoličena enkavedeovska filijala nije bila zadovoljna ovim likovnim ostvarenjem, jer je Šulcov *Staljin* bio naslikan „naglašeno nacionalnim ukrajinskim bojama“). Međutim, zastrašujući ambijent logora na Golom otoku ne može se nikako porediti sa ambijentom galicijskog grada s kraja tridesetih – lagersku atmosferu u Drohobič unese tek nemački nacistički okupator.

U razgovoru sa književnikom i hroničarem golootočkog logora, Dragoslavom Mihailovićem, bivši logoraš Mileta Sajić spomenuo je i uspomenu na Didu de Majo: „Dido Demajo je gotovo sve vreme na Golom otoku proveo pod bojkotom. Imao je ogromnu potrebu da puši, a kao bojkotovani nisu dobijali cigare. Ja sam izmislio da pušim i neko vreme sam dobijao cigare. I onda bih mu to kradomice doturio. Ali dugo vremena nismo mogli da porazgovaramo... Ja u stvari nisam ni znao ko je taj čovek. On je išao polako – noge one ogromne, nadute – vukao se. Uvek je pogledom negde daleko bludilo. Nije bio tu, gde smo mi. Onda je neko vreme – videlo se da je slikar – radio je za zidne novine. Nešto je malo radio, nešto je slikao, ali ga je gotovo neprekidno pratio režim bojkotovanoga. I onda, pošto sam video da slika, a i ovako mi se činilo da je najverovatnije neki

¹⁴⁸Srđan Petrović, *O liku golootočanina, slikara Dide Demaja, Borba*, Beograd, 2-3.4.1990.

intelektualac, počeo bih u njegovoj blizini da zviždim. Razume se, to bi bio Šubert, to bi bio Šuman, Čajkovski, Glinka, neke lepe melodije. (Mileta Sajić je posle rata bio student na praškoj Muzičkoj akademiji, *prim. aut.*) Na to bi mi se on čuteći približavao. I sad je on mene tražio. Ne zbog onih cigareta, hoću li moći nekako da mu ih doturim, jer je bilo opasno da se u njegovim rukama vidi cigara. Za njega je cigara značila više nego hleb, ali dolazio je zbog onog zviždanja. Čutao je blaženo, negde zagledan... Mislim da mu se tada rodila devojčica; njemu i Marku Vranješeviću.¹⁴⁹ Mislim da je tako bilo... I valjda mu je to moje fućkanje nekih lepih melodija pomoglo da se u tom svom, inače spasonosnom, udaljavanju iz stvarnosti Golog otoka, u mislima, lakše vine u svet onih koje je želeo i koje je voleo.“¹⁵⁰

Prema dostupnim podacima i svedočenjima savremenika, Dida je u predahu između dva bojkota „nešto crtao i slikao“; naravno, prema zahtevu logorskih vlasti. Jovan Ševaljević se priseća da je Didi neposredno po prispeću na ostrvo, bilo naredeno da načini portrete Josipa Broza Tita i Aleksandra Rankovića. „Dida je tek bio pristigao na Goli otok. Dragan Raičević me je zamolio da dođem videti šta je Dida naslikao. Dođem, i vidim da je Dida naslikao Tita i Rankovića na zidu barake. Naslikao ih je – kao dva razbojnika! Kažem mu: 'Što si ih *tako* naslikao!? Nastradaćeš.' On mi kaže: 'Pa, ja sam im rekao da to ne mogu dobro da uradim, jer nemam boje...' Nakon nekoliko dana uklonili su te portrete.“¹⁵¹

Svaka baraka u logoru je imala zidne novine, koje su takođe bile deo instrumentarija za „prevaspitavanje“ logoraša. Kada nije bio pod bojkotom, Dida de Majo je prema sugestiji islednika i kapoa, crtao za zidne novine. Sačuvan je je jedan ovakav crtež; reč je o jednom „kaišu“ kratkog stripa *Banditski prorok*, koji je Dida nacrtao u prvoj polovini 1950, po sugestiji „aktiviste“ Dragomira Čeramilca, o čemu svedoči sam crtež („*ideja: Čeramilac Dragomir*“).

Ovaj crtež je sa Golog otoka krišom izneo logoraš Ljubiša Pavlović Gavran. Treba napomenuti da su logoraši po puštanju na slobodu bili detaljno pretresani. Sačuvani crtež predstavlja retko svedočanstvo o speci-

¹⁴⁹Biografija pesnika Marka Vranješevića (1902-1974) je najtragičnija povest u celokupnoj istoriji srpske književnosti. Međutim, on nije poneo (ne)slavni epitet „ukletog pesnika“ (aluzija na napis Radomira Kostantinovića o „jedinom ukletom pesniku srpske književnosti“, Dušanu Srezojeviću /1890-1916/). Pesnik Vranješević je u logoru zakoračio u akutnu psihozu koje se nikad nije oslobodio. Videti Vranješevićev posthumno objavljen autobiografski roman: *Senka Golog otoka* (Beograd, 2005).

¹⁵⁰Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, I-III, Beograd, 1995, str. III/236-237.

¹⁵¹Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.6.2005.

fičnom metodu mučenja i ponižavanja kažnjenika u golotočkom logoru, konkretno: svedočanstvo o davljenju u kibli logoraša Pavlovića. „Za vreme bojkota strpaše me navratke u kibli punu fekalija. Kao težak tuberkulozni bolesnik, sa smanjenim plućnim kapacitetom, morao sam da udišem, da gutam fekalije zajedno sa mokraćom. Bačen pored kible povraćam iz sebe sav smrad koji sam progutao. Krv ponovo lipti iz pluća. Prsla su ponovo od naprezanja. (...) Jednog dana Dragomir Čeramilac naređuje Didi Demajo, svakako po direktivi Udbe, da nacрта moju karikaturu za zidne novine. Taj poštenu Dido Demajo, taj stari komunista, koga sam cenio isto koliko i Milana Kalafatića, šapće mi u prolazu: 'Moram, Gavrane...' (...) Taj dokument sa zidnih novina, pisan i crtan na komadu papirnog džaka od cementa, uspeo sam da prenesem sa Golog otoka. Uzeo sam celofan iz kutije cigareta i uporno ga čuvao. Crtež sam ukrao noću za vreme bojkota i sakrio ga pod jedan kamen uz samu baraku, obloživši ga onim celofanom. (...) Kada sam obavešten o odlasku kući, brzo se priprelim, i crtež koji sam skinuo sa zidnih novina i mesecima ga brižljivo čuvao pod onom kamenom pločom, stavljam u celofan od kutije cigareta i zavlačim ga silom u guzno crevo.“¹⁵²

Dida de Majo je ostavljao specifičan utisak kao revolucionar i intelektualac, osobito na mlađe logoraše. Neki od njih su ga pamtili čitav život, iako ga nikad više nisu videli po puštanju iz logora. Tako je Dida postao jedan od junaka romana sa golotočkom tematikom, koji je napisao Rade Panić, jedan od bivših logoraša. (Rade Panić je jedan od onih golotočana

¹⁵²Ljubiša Pavlović Gavran, *n.d.*, str. 84-85, 92. Ovaj kratki strip je prvi put objavljen 22.2.1990, u listu *Borba*, uz pismo Ljubiše Pavlovića Gavrana redakciji lista. Kasnije je preštampan još dva puta; 2.4.1990. u istom listu, kao ilustracija uz pomenuto pismo Srđana Petrovića, u kome autor kazuje o ličnosti Dide de Majo, i potom u časopisu *Intervju*, 25.5.1990, kao ilustracija uz intervju sa Pavlom Popovićem Crnim. Navešćemo sećanje Ljubiše Pavlovića Gavrana o stradanju književnika Pavla Popovića Crnog, prijatelja Dide de Majo i autora najdragocenijeg napisa o životu ove ličnosti (Izjava o umetničkom stažu slikara Dide de Majo). Napominjemo da Pavle Popović Crni nije smogao snage da piše ili govori o svim mukama koje je preživeo u logoru. „Jedno jutro ustaje književnik Pavle Popović Crni i plače. Pitamo: 'Šta je, čika Pajo?' Odgovara: 'Ništa, ništa deco moja, sanjao sam noćas moju kćer Sonju. Ona od hleba i ja joj pojedoh nogu. Ah, kako je to grozno'. Neko ga od cinkaroša brzo otkuca isledniku. Islednik dojuri u žicu, kao bez duše. Traži sobnog starešinu i izdaje mu naređenje da Popovića bojkotuju zbog ove harange. Uveče bojkotovaše Pavla Popovića i narediše mu da čuva kibli.“ Ovde ćemo se zaustaviti i napomenuti da su batinaši danima vršili nuždu nad bojkotovanim Popovićem. Navešćemo samo završnu rečenicu Ljubiše Pavlovića u opisu mučenja Pavla Popovića: „Tako je na Golom otoku bilo zabranjeno i sanjati.“ (Ljubiša Pavlović Gavran, *n.d.*, str. 72)

Kratki strip „Banditski prorok“, koji je Dida de Majo bio primoran da nacrtu u logoru na Golom otoku 1950, svedoči o mučenju logoraša Ljubiše Pavlovića Gavrana. Strip je nacrtan na papiru od cementne vreće. Priloženi crtež predstavlja rekonstrukciju oštećenog originala i publikovan je u listu Borba, 22.2.1990.

koji su posle logora završili studije medicine i potom, kada im se ukazala prilika, posao lekara obavljali u afričkim, kao i Srđan Petrović, ili ređe, u zapadnoevropskim zemljama, kao Jovan Ševaljević). Navodimo pojedine delove romana koji se odnose na Didu de Majo (jednog od retkih junaka romana kome nije izmenjeno ime; napominjemo da naratorovo, odn. Panićevo ime u tekstu glasi: Vladimir).

„Demajo. Ubaciše ga u osvijetljen krug sa takvom snagom da se okrenuo i nezgrapno pao; mršav, smeđ čovjek, svetačkih očiju, iz tima razbijača kamena. 'Pogledajte ga!', uzviknu sobni, 'Želim da ga pokažem novodošlima. Upravo smo mu razbili organizaciju koju je osnovao ovdje. Ovaj bandit će ostaviti kosti na otoku.' Demajo nije južnoslovensko ime. Njegovo ponašanje ne liči na tipičan seljački teatar Južnih Slovena, mislio je Vladimir. To strpljenje odaje vjekove treninga, mora da je Jevrejin. 'Reci kolektivu kako si jugoslovensku komunističku partiju prodao francuskoj policiji!' 'Ta molim vas, družo sobni.', Demajo okrenu na šalu, 'Nisu hteli da je kupe.' 'Daj ga ovamo, daj ga meni!', urlao je Pelagrić krčeći put prema Demaju. 'Zašto vi toliko vičete, družo Pelagrić? To ne čini vaše argumente uverljivijim.', pitao je Demajo mirno čekajući pomahnitalog Pelagrića. (...)

S teškoćom je Vladimir povezivao ozbiljna upozorenja sa utučenim mršavkom, koji je gotovo netremice posmatrao svoje kaljače, sa presamićenim kaljavim obojcima. Pitao se da li precenjuju Demaja. Prisjećajući se

raznih prilika, shvatio je da Demajo oponira logorskim vlastima, na svoj smiren, neupadljiv način, učtiv, dostojanstven. (...)

Sobni uzdahnu i okrenu se ka Vladimiru: 'Sprema se veliki kulturni projekat. Radni naziv je *Opereta*. Jedan od kandidata za scenografiju je Demajo. Bandit je još uvijek pod bojkotom, ali drug isljednik misli da bi to možda bio način da mu se približimo, kroz njegovu vlastitu umjetnost. Slušaj, Vladimire, zanima nas Demajo. Mislim da si ti pravi ključ za njega. U posljednje vrijeme se zatvorio kao školjka. Nemoj previše da ga goniš – taj ne bi preživio pravi bojkot.' Sutradan, za vrijeme odmora, između dva zvuka šine, Demajo je sjedio ispred stijene i mrvio zemlju kao da pretura brojanicu. Vladimir reče tiho: 'Dogodine u Jerusalimu.' Demajo zaustavi brojanicu. Stišao je svoju malu mršavu šaku i zdrobio grumen. Upita napregnuto: 'Jesi li ti Jevrejin?' 'Ne.' 'Jeli ti otac Jevrejin?' Nije.' 'Imaš li neke rođake među Jevrejima?' 'Na žalost, nemam', reče Vladimir sa naglašenim osjećajem gubitka. Demajo počeo da se smije suzdržanim, gorkim osmjehom: 'Sada mogu mirno da umrem kao srećan čovek. Nikad nisam video da nejevrejin žali što nije Jevrejin.'"¹⁵³

Vladimir Janković se kao devetnaestogodišnjak obreo u logoru na Golom otoku. „U to vreme, u senci improvizovane logorske pozorišne bine, upoznao sam Didu de Maja. Bio je izuzetna i originalna ličnost. Radio je jedno vreme kao scenograf pozorišta i u tom trenutku skicirao na lesonitu motiv 'Lede sa labudom'. Oslovljavao me je sa 'Gospodine', i to na 'Vi'. Ja sam se užasavao od te njegove etikecije, jer sam bio robijaški dronjak, a pre toga brigadir i skojevac, sa nejasnom socijalnom i intelektualnom preokupacijom.“¹⁵⁴

Krajem leta 1950, logoraši su primetili da je nekoliko desetina logoraša, mahom sredovečnih ljudi sa dugogodišnjim revolucionarnim i partijskim stažom, negde nestalo; nije ih više bilo u „Staroj žici“. Među onima koji su nestali bio je i Dida de Majo.

Jovan Ševaljević se seća svog poslednjeg susreta sa Didom, u logoru. „Bio sam pod nekim crnim bojkotom. Bio sam strašno bolestan. Ipak, dozvolili su mi, posredstvom lekara, da dan preležim u bolnici. Bila je nedelja popodne, jedino vreme kada su logoraši slobodni od rada. Kazali su

¹⁵³Rade Panić, *Titovi Havaji*, Beograd, 1997, str. 70-121. Autor je zamislio da Dida de Majo, jedan od junaka romana, govori o svom tobožnjem boravku u Moskvi, u centrali Kominterne. To je, naravno, samo romaneskna fikcija; Dida de Majo nikad nije boravio u Sovjetskom Savezu.

¹⁵⁴Razgovor Vladimira Jankovića sa autorom, Beograd, 20.12.2006.

mi da je neko došao da me vidi. Izadem iz barake i vidim Didu. Kažem mu: 'Dido, slušaj, ne možemo da razgovaramo. Ja sam pod bojkotom.' 'Ma ajde, boga ti, i onako smo svi najebali', bio je njegov odgovor. Zatim je izvadio kutiju punu cigareta i kazao mi da sve to zadržim. Kutija cigareta je na Golom otoku bila neverovatna stvar, nešto nezamislivo; ne znam kako je to nabavio. Kažem mu da neću da uzmem, da sam bojkotovani, da ne smem, i da svejedno ne bih uzeo. Dida mi je odgovorio: 'Slušaj, nemoj ti mene da učiš komunističkom ponašanju. Ja sam stariji komunista od tebe, i nemoj da me učiš kako komunista treba da se ponaša prema svom drugu.'¹⁵⁵

Dopisujemo nastavak sećanja Srđana Petrovića. „Ne mnogo vremena posle ovog bojkota Demaja, kada sam ga jednom potražio na uobičajenom mestu – nije ga bilo. Pitao sam za njega i – odmah pozvan kod sobnog starešine, na jedan po mogućim posledicama veoma neugodan razgovor. Osetio sam tada, a uskoro se to i potvrdilo, da mi je to stiglo na 'tekući račun' za bojkot. Tada sam upozoren da se za 'moje dobro' više ne interesujem za njega. Naravno nije trebao dva puta da mi kaže. To je moglo da ima sledeće značenje: ili je umro, što je veoma verovatno prema stanju u kome se nalazio, ili je stavljen 'pod istragu' u logorskom Centru, što u krajnjoj liniji ima isto značenje, ili je prebačen na 'radilište 101', odnosno u 'Petrovu rupu'. (...) Više ga nisam video. Mnogo godina kasnije, saznao sam iz štampe (povodom pisanja oko izdanja romana *Tren 2*, Antonija Isakovića) da je Dido Demajo izašao živ sa Golog otoka. Na žalost, vremena za susret sa njim i posebnu ličnu zahvalnost, nije bilo. Tada već nije bio među živima."¹⁵⁶

13.

„Iz skupnog utiska izbijala je slika nekih nenormalno izmršavelih, bedno obučenih, okoštalih i izmučenih prikaza, upalih beživotnih očiju.“

Nekolicina logoraša iz barake br. 13, među njima i Dida de Majo, krajem leta 1950, odvedeno je u gluvo doba noći, dok su ostali logoraši spavali, ili prividno spavali, u izdvojeni logor za posebno odabrane logoraše, koji je prema visinskoj koti na kojoj se nalazio službeno nazivan „Radilište 101“ (R-101), dok su ga njegovi sužnji nazivali „Petrova rupa“, ili „Manastir“. Zatvorenike je u novom logoru, po mračnoj scenografiji, u

¹⁵⁵Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.6.2005.

¹⁵⁶Srđan Petrović, *O liku golootočanina, slikara Dide Demaja, Borba*, Beograd, 2-3.4.1990.

jednoj slabo osvetljenoj jami, dočekala nova neizvesnost; mislili su da ih vode na streljanje.

Sem Dide, iz barake br. 13, uz nekolicinu drugih logoraša, pretežno dugogodišnjih komunista, u logor „Petrova rupa“ bio je sproveden i Milan Kalafatić. U spomenutom pismu Josipu Brozu Titu, Milan Kalafatić je ostavio opis dolaska nekolicine logoraša iz „Stare žice“ u logor „Petrova rupa“. „Uskoro se pojavio i zloglasni oficir Udbe, Raštegorac, sa grupom milicionera i poveo nas u nepoznatom pravcu. Bilo je kasno u noći. Milicioneri su bili raspoređeni tako da je svaki kažnjenik u koloni bio između dva milicionera. Milicioner iza mene stalno me je udarao kundakom u krsta i gonio da produžim korak, a čim bi tako učinio, milicioner ispred mene udario bi me kundakom u prsa i naređivao da usporim korak. Tako su nekolicinu nas vodili po oštrom golotočkom kamenju. Staze nije bilo, stalno smo se spoticali i padali u maraku pod udarcima kundaka. Na kraju smo se našli pred dubokom rupom okruženom zidom, na kojem je stajao milicioner s mitraljezom. U rupi je vladala mrtva tišina, pomislio sam da će nas tu streljati, ali Raštegorac odjednom viknu: 'Dočekajte goste!' Pod udarcima sam poleteo glavačke u rupu i našao se među ovde zatočenim starim komunistima. Kako je Udbe do našeg dolaska ubacila ovde i grupu teških batinaša, aktivista iz žice, oni su nas dočekali takvom tučom da smo svi bili krvavi. Tako sam stigao u ovaj specijalni logor na Golom otoku, koji se držao u strogoj tajnosti. Tu sam našao tebi dobro poznate stare komuniste. Mesto je više ličilo na zatvor nego na logor, a zvalo se prosto objekat, ili radilište 101. Mi smo ga zvali 'Petrova rupa', jer se profesor Petar Komnenić, predsednik Narodne skupštine Crne Gore, prvi spustio u tu rupu. Bila je to duboka jama, koju su, navodno, iskopali Talijani, tražeći na Golom otoku boksit. U prečniku jama je imala više od osam metara, tako da u nju nije mogla stati standardna baraka. Zato je tu bila od dasaka sklepana nastamba bez patosa, u kojoj je bila velika vlaga. Pored daščare je bila sagrađena mala kuhinja, u kojoj su aktivisti batinaši vodili istrage. Oko cele rupe je bio visok kameni zid i drvena stražarnica za milicionera, okrenuta prema jami. (...) U ovoj rupi nije se mogao zavesti stroj dok su u njoj bili samo stari komunisti. Zato je uprava logora na Golom otoku postepeno među njih ubacivala isprobane batinaše, koji su stvorili paklene uslove.“¹⁵⁷

„Cilj osnivanja ovako izolovanog i tajanstvenog logora bio je da se 'teška banda' stavi u posebno nepovoljne uslove, te da se 'pritisne' naj-

¹⁵⁷Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, Beograd, 1990, str. 1/506-507.

težim mjerama prevaspitavanja u odnosu na one kažnjenike iz glavnog logora. Jednostavno rečeno, trebalo je 'tešku bandu' podvgnuti posebnom režimu zlostave i prinude i to na mjestu tako surove lokacije, usamljenom i tajanstvenom.¹⁵⁸ „Teška banda“ je u logorskom žargonu podrazumevala one zatvorenike koji nisu bili spremni da „raščiste istragu“ i „revidiraju stav“. Takve je trebalo izolovati od ostalih kažnjenika, jer su svojim dostojanstvenim držanjem davali primer ostalim logorašima.

Svaka ličnost od stotinjak zatočenika ovog logora predstavlja jednu neobičnu i izuzetnu biografiju. Među zatočenicima u „Petrovoj rupi“ bilo je nekoliko učesnika Oktobarske revolucije, zatim znatan broj dobrovoljaca interbrigadista u španskoj republikanskoj vojsci, kao i velik broj pojedinaca sa dugogodišnjim revolucionarnim stažom od kojih su mnogi bili dugogodišnji zatvorenici u robijašnicama Kraljevine Jugoslavije, ili su tokom rata preživeli fašističke logore, kao i velik broj učesnika partizanske borbe.

Prvih nekoliko sedmica u jami nije bilo težih oblika torture, tj. brutalnog prebijanja, jer uprava logora još nije izvršila selekciju batinaša i ubica iz žice, koji su tek kasnije sišli u jamu gde su boravili sa zadatkom da nadziru i tuku ostale kažnjenike. Sem toga, prvi sobni starešina u rupi nije bio nalik sobnim starešinama iz „Velike žice“. On bi se zadovoljavao „političkim“ prevaspitavanjem prvih zatočenika „Petrove rupe“ (dakako, uveče, nakon napornog radnog dana). Potonji sobni starešina uveo je, po nalogu uprave logora, torturu koja je prema nekim zatvorenicima bila brutalnija od one u žici. Batinaši su bili stimulisani zasebnim kazanom i obećanjima o skorašnjem puštanju iz logora. Logoraši su svaki dan izlazili iz rupe i obavljali rad u kamenoj pustinji, daleko od očiju logoraša iz žice. Njih su, sem batinaša iz redova logoraša dodatno nadzirali i naoružani milicioneri. Upravo je prisustvo milicionera sprečavalo logoraše iz rupe da pruže otpor malobrojnim batinašima (naravno, pored iscrpljenosti od batina i gladi, iznemoglosti od bolesti i teškog rada, i psihoze straha koja je paralisala zatočenike). Za razliku od milicionera koji su nadzirali kažnjenike u žici, naoružani milicioneri koji su nadzirali kažnjenike iz rupe, učestvovali su u batinanju kažnjenika.

Tortura u rupi naročito je primenjivana nad mlađim, odvažnim i fizički manje oronulim kažnjenicima, pretežno nekadašnjim visokom oficirima jugoslovenske armije, zapravo herojima nedavnog partizanskog rata. O dolasku grupe oficira iz logora u Staroj Gradiški u logor „Petrova

---

¹⁵⁸Milinko Stojanović, *Po Golom otoku i čitavom svijetu*, Beograd, 2005, str. 204-205.

rupa“ na Golom otoku, ostavio je svedočanstvo Milivoje Stevanović. Nakon prebijanja u potpalublju broda koji ih je transportovao na otok, logoraši iz Stare Gradiške su noću, uz batine, sprovedeni od pristaništa do logora u jami. „Unutar logora, kad smo se smandrljali niz strmo uzano stepenište, usled intenzivnog batinanja, pretećih povika, podmuklih udaraca i povreda, većina nas je bila ošamućena i manje svesna. Ispred i unutar barake, bilo je isto teskobno i slabije vidljivo, tako da smo te pozne večeri jedva mogli razaznati gde smo se obreli i kakvo je to naše neobično novo boravište. Zbog ošamućenosti i nedovoljne osvetljenosti slabo su se razaznavali likovi pre nas nastanjenih sapatnika. Ipak je iz skupnog utiska izbijala slika nekih nenormalno izmršavelih, bedno obučenih, okoštalih i izmučenih prikaza, upalih beživotnih očiju, koje su apatično registrovale nove životne pojave. (...) Po kratkom postupku doglavnici sobnog kazali bi – ‘ti ovde, ti do onog gore i zbijte se što više, da bi bilo mesta za novajlije’ – prokrčili smo sebi mesto na ležajima od dasaka, dugim s kraja na kraj barake. Bilo je prohladno, svi smo mi novodošavši bili bez ikakvih pokrivača, a kraj mene je blizak i saosetljiv čovek nastojao da mi napravi mesta, ustupi deo svog pokrivača i prijateljstva, i istovremeno mi iskaže svoju drugarsku podršku i ohrabrenje. Čovek je bio ispaćen, neprirodno izmršaveo i tvrdih kostiju pri dodiru, jedva sposoban da i samog sebe zagreje na neugodnom ležaju od dasaka, ali se od srca brinuo da se stisne i sa mnom podeli ono čime je raspolagao. U znak saosećanja čak me je i zagrlio.“¹⁵⁹ Ovaj primer ljudskosti koji je prema Stevanoviću iskazao logoraš Ante Činoti (biolog i nekadašnji upravnik splitskog Oceanografskog instituta) pokazuje da uprava logora nije bila u stanju da u ovoj izolovanoj jami, uništi ljudsku i komunističku solidarnost među zatočenicima.

Sve vreme boravka u rupi, ovi bivši oficiri, kao i drugi logoraši, bili su konstantno zlostavljani; bojkot im je sporadično ublažavan „tek toliko da ne bi umrli“. Nakon dnevne torture na tzv. radilištu, u kamenjaru, kašnjenici koji su bili pod bojkotom, uveče su u rupi „proterivani kroz stroj“. Postojale su dve vrste takvih strojeva: „redovni večernji stroj“ pred spavanje i „noćni stroj“, organizovan iznenadno, nakon buđenja kažnjenika, u gluvo doba noći. „Noćni stroj je sobni starješina organizovao iznenada, u dubokoj noći s povikom: ‘Ustajte svi! Provlačenje bande kroz stroj’, obično jednog kažnjenika, a ponekad i više njih. (...) To su bili strašni prizori koje su pamtili svi nekadašnji zatočnici ‘Petrove rupe’. Ovi noćni strojevi izazivali su posebno uzbuđenje, i ne samo onima koji su progonjeni kroz

¹⁵⁹Milivoje Stevanović, *U Titovim fabrikama „izdajnika“*, Beograd, 1991, str. 134-135.

te strojeve, već i ostalima nije više san dolazio i tako su budni ostajali do zore.“¹⁶⁰

Sačuvano je nekoliko kratkih svedočanstava o boravku Dide de Majo u „Petrovoj rupi“. Najpre navodimo sećanje Radivoja Vukićevića: „Slikar Dido Demajo hrabro podnosi torturu, ali otekle mu ruke i noge. Otok na nogama se preлива preko članaka, do stopala. Dođe mu ideja da naslika portret Josipa Broza Tita. Nađe sliku iz novina, a boje napravi od cigle i trave. Naslika portret. Po ocjeni aktivista to je bila podvala. Banda ne smije ni da pogleda Titov portret, a kamoli da ga skrnavi.“¹⁶¹

Ovaj dragoceni podatak („dođe mu ideja da naslika portret Josipa Broza Tita“), mnogo je jeziviji kuriozum od pominjane skaske o Staljinovom portretu koji je naslikao Bruno Šulc. (Navodimo reči Radivoja Vukićevića: „Ova jama briše sva sjećanja, čovjeku se čini da izvan nje i kamenoloma više ništa ne postoji, niti je ikada postojalo.“)

Prema svedočenju Vlade Dapčevića, jednog od zatočenika „Petrove rupe“, Didu u rupi „nisu gonili, crtao je uglavnom“. Ovo svakako znači da u vreme kada je oštrica torture nakon 1951 bila usmerena na pridošle vojne kažnjenike, odn. mlade oficire, stariji kažnjenici (među njima i Dida) usled iscrpljenosti i bolesti, bili su donekle pošteđeni teških oblika zlostavljanja. „Nije glad kad gladuješ pet ili deset dana. Glad je kad gladuješ mjesecima, kad organizam počne sam sebe da jede. Mi ni o čemu drugom nismo pričali nego o jelu. Dvjesto grama hljeba smo dnevno dobijali. Nekoliko puta mi je hljeb dao Dido Demajo. Da preživim. I ne samo meni. Njega nisu gonili. Crtao je, uglavnom. Prije rata je bio poznat slikar. Sjećam se, jednom mi priđe i reče: 'Nemoj se, Vlado, na mene naljutiti. Naterali su me da nacrtam tvoju karikaturu.' Nacrtao je Napoleona sa mojim likom – u ritama!“¹⁶² (Davanje bojkotovanima svog dela sledovanja hrane, bilo strogo zabranjeno; ovakva vrsta solidarnosti, ukoliko bi bila otkrivena, kažnjavana je nemilosrdnim batinanjem onoga ko je ustupio hranu drugom kažnjeniku).

Milan Kalafatić u pismu Josipu Brozu Titu o logorima na Golom otoku, na dva mesta pominje Didu de Majo, kao osobu koja je poznata Titu. „Batinaši su primali i delili ono malo hrane koju smo dobijali. Najrevniji su dobijali i specijalni dodatak hrane i udebljali se. Zato smo mi, bojkotovani, izgledali kao aveti, od sistematskog gladovanja. Batinaši su, već prema za-

---

¹⁶⁰Milinko Stojanović, *n.d.*, str. 129-130.

¹⁶¹*Politikin Svet*, Beograd, 21.3.1990.

¹⁶²Slavko Ćuruvija, *Ibeovac. Ja, Vlado Dapčević*, Beograd, 1990, str. 163.

slugama, dobijali i nekoliko cigareta nedeljno, a nama ostalima je pušenje bilo zabranjeno. Jednom je jedna cigareta pala u ruke Didi Demaju, a on ju je dao meni, jer je znao da sam strastven pušač. Čim sam povukao prvi dim, bio sam uhvaćen i počela je istraga odakle mi cigareta. Uveče sam u prisustvu svih kažnjenika golim kolenima morao kleknuti na oštri kameni tucanik, a na glavu su mi stavili veliki drveni panj i rekli da ću tako ostati dok ne kažem ko mi je dao cigaretu. Znao sam da me žele kompromitovati i zato sam rešio da izdržim i ovo mučenje. To ih je razbesnelo do te mere da su me počeli žestoko šamarati. Šamaranje je bila svakodnevna pojava. (...) Aktivisti batinaši su u ovoj rupi uveli novu vrstu mučenja, koje se zvalo 'krug'. U malo dvorište u rupi u kome se bilo teško okrenuti, pozvali su sve kažnjenike i počeli pevati neku od golootočkih pesama u tvoju slavu i u slavu ostalih članova CK KPJ, pri čemu su žrtvu bacili u krug i tukli je sa svih strana. Ove strašne prizore dolazila je da posmatra sa vrha zida grupa oficira Udbe, na čelu sa generalom Jovom Kapičićem, Vojom Biljanovićem i Brankom Damjanovićem, koji je bio pomoćnik upravnika sva tri logora na Golom otoku. Tada je u krug bačen Dido Demajo, a oficiri sa zida su pažljivo posmatrali mučenje. Izgleda da su bili zadovoljni, jer su se smejali što su od nekih ljudi uspeali da naprave dželate."¹⁶³

O ovom batinanju Dide de Majo posvedočio je i Vlado Dapčević. „Jednom prilikom, tukli su me u stroju sve dok nisam izgubio svijest. A neki i poslije toga. Onako onesviješćenog bacili su me na đubrište. Te sam se ujutro osvijestio. Pored Andrije Bubnja, brata Viktora Bubnja. (I njega su to veče izmrcvarili i tu bacili. E, kakav je to majstor bio, mašinista). Prvi mi je to jutro prišao Demajo. Reče: 'Ne žalim ja tebe toliko, Vlado. Više žalim ove koji te tako divljački tuku.' Stvarno su bili za žaljenje. Ovi [oficiri Udbe] iz uprave logora su često sve to gledali i u tome uživali. Kada su Demaja jednom propuštali kroz stroj (pravili smo neke samice pod zemljom, on nije mogao da odoli pa je rekao: 'Gledaj kakvi se zatvori prave u socijalističkoj Jugoslaviji, pod zemljom, u kamenu!', i neko ga je prijavio); cio prizor su, odozgo, bez ikakve griže savjesti, posmatrali novi upravnik, Vladimir Rolović i Vojo Biljanović. Umalo tada nisu ubili Demaja."¹⁶⁴

¹⁶³Dragoslav Mihailović, *n.d.*, str. 1/509-510.

¹⁶⁴Slavko Ćuruvija, *n.d.*, str. 165. Razgovori koje je novinar Slavko Ćuruvija vodio sa Vladom Dapčevićem najpre su objavljeni februara 1990, u listu *Borba*, potom, nekoliko meseci kasnije, objavljeni su u formi knjige. U pismu redakciji lista *Borba*, Vlado Dapčević je jednom rečenicom dopunio opis scene mučenja Dide de Majo: „Dok su tako tukli Didu Demaja, gore iznad nas, stajali su: upravnik logora B. Damjanović, V. Biljanović i V. Rolović. Smijali su se! Biju čovjeka, a oni se smiju.“ (*Borba*, Beograd, 16.3.1990)

Posetu logorima na ostrvu, u pratnji oficira Udbe, upriličio je Aleksandar Ranković, 15. avgusta 1951. Nekoliko dana pred dolazak Rankovića, logoraši iz „Petrove rupe“ bili su premešteni u tzv. „Malu žicu“, logor koji takođe službeno nazivan „Radilište 101“ kao i napušteni logor u sada već zatrpanoj rupi. Ranković i njegovi pratioci obišli su sva tri logora, uvek uz inscenirano „oduševljenje“ logoraša (ova bedna inscenacija najmanje je uspela u „Maloj žici“; preseljenici iz „Petrove rupe“ uglavnom su ćuteći posmatrali goste). „U pratnji Svetislava Stefanovića Ćeće, na Goli otok stigao je Aleksandar Ranković, avgusta 1951. Svi kažnjenici bili su postrojeni ispred svojih baraka. Ispred jedne stajao je i Dida Demajo, slikar, predratni robijaš u Sremskoj Mitrovici, u vreme kada je i Svetislav Stefanović Ćeća bio mitrovački robijaš. Dida je imao karakteristične brkove po kojima ga je Ćeća u trenutku prepoznao. 'Jesi li to ti, Dido?' 'Ja sam, Ćeća', odgovorio je Dida. 'Kako si?', upitao ga je Stefanović. Dida nije ništa odgovorio, već je samo rukom pokazao na svoje otečene noge.“¹⁶⁵ Svetislav Stefanović i Dida de Majo, proveli su dve godine zajedničkog robijaškog života u istoj sobi mitrovačke kaznionice (1935-1937). Avgusta 1951, jedan od njih dvojice bio je zamenik državnog ministra unutrašnjih poslova, dok je drugi bio bolesni i izgladneli logoraš.

Režim u „Maloj žici“ prema preseljenim logorašima iz „Petrove rupe“, bio je privremeno nešto podošljiviji. Mladi logoraši, naročito bivši oficiri, i dalje su mučeni neizdrživim fizičkim radom. Zanimljivo je svedočenje Dragoljuba Jovanovića o nešto izmenjenim prilikama u „Maloj žici“: „Mogli smo malo češće sedeti i pričati udvoje, utroje. Ali i dalje niko nije rado širio poznanstva. Tako je meni većina ljudi iz rupe ostala potpuno nepoznata.“¹⁶⁶ Bojkotovani logoraši, dakle, i dalje nisu imali pravo na običan međuljudski kontakt sa ostalim kažnjenicima. Sem toga, kažnjenici su se odnosili suzdržano jedni prema drugima, strahujući od „cinkarenja“. Sve ovo je bio rezultat dijaboličnog režima koji je nametnula uprava logora.

Marta 1953, grupa od tridesetak mladih kažnjenika iz rupe, premeštena je u logor Bileća. U logoru „Mala žica“ ostalo je još nekoliko desetina starijih logoraša. Većina ih je puštena novembra 1953. Do marta 1954, u logoru „Mala žica“ ostalo je još osam kažnjenika, koji su potom premešteni u logor na ostrvu Sveti Grgur, odakle su pušteni na slobodu, krajem godine. Dida je pušten na slobodu aprila 1953. Ovo puštanje je

---

¹⁶⁵Vera Muškateo, *Pavle Popović Crni. Intervju, Intervju*, Beograd, 25.5.1990, str. 44.

¹⁶⁶Dragoljub Jovanović, *Muzej živih ljudi*, I-II, Beograd, 1990, str. I/450.

bilo inokosno, i nisu nam poznati razlozi zašto je on pušten sam. Prema kazivanju Jovana Ševaljevića, Dida de Majo je pretpostavljao da je neko iz državnog vrha, (verovatno Moša Pijade) intervenisao da se on pusti na slobodu. Prema svedočenju Pavla Popovića Crnog, u Didinu korist intervenisao je neko od njegovih francuskih saboraca, verovatno Malro.

Logoraši koji su su puštani na slobodu, bili su upozoreni od oficira Udbe da „na kopnu“ nikome ne smeju kazivati o svom logorskom iskustvu, u suprotnom, usledilo bi ponovno hapšenje.

14.

„Bio sam u stvari na jednom velikom putovanju“

Vesna Demajo se seća pričanja roditelja kako je njen otac, kada se vratio iz logora, upitao kćerku: „Jel' znaš ko sam ja?“. Vesna, šestogodišnja devojčica koja nije upamtila oca u momentu hapšenja, bez dvoumljenja je odgovorila: „Znam, ti si čika Moni Adanja.“ Solomon Adanja, Didin prijatelj, nije zaboravio njegovu porodicu, dok je Dida bio u logoru. U sobi Mire de Majo u Ulici vojvode Radomira, pojavio se nasmejani sredovečni muškarac „koji je izgubio kosu, pa je izgledao kao Solomon Adanja.“¹⁶⁷

Dida je ubrzo po dolasku u Beograd posetio Oskara Daviča. Njih dvojica delili su mnogo zajedničkih uspomena na mladost. Dida je Daviča, kao studenta romanistike, uveo u zanimljivo kosmopolitsko društvo boemskog Monparnasa, zatim, obojica su jednovremeno robijali kao politički kažnjenici u Kaznenom zavodu Sremska Mitrovica (obojica, a naročito Davičo, bili su ponosni na dane provedene u mitrovačkoj kaznionici), sem toga, obojica potiču iz istog beogradskog sefardskog okruženja, koje je uništeno u nepovrat.

Slučajan svedok ovog susreta bio je Davičov prijatelj, mladi književnik Antonije Isaković, koji je zahvaljujući ovom susretu načinio jedan odličan literarni portret Dide de Majo, svedočeći o „dva sveta“, o provaliji između onih koji se vraćaju iz logora i onih koji su ostali na slobodi. „Ljudi koji su bili na Golom otoku nisu hteli ništa da pričaju. Bili su vrlo ćutljivi, a ja među njima nisam imao intimnijih poznanika. Prvi takav susret – to sam u knjizi na jedan način opisao – imao sam jedne večeri kod Oskara Daviča. Bili smo intimni prijatelji. Oskar je stanovao u Doktora Kestera ulici... Pili smo kafu, bilo je neko letnje vreme, oko pet-šest sati posle podne. I u Oskarovu kuću ušao je jedan čovek, sa devojčicom. Pitao je da li sme da

---

¹⁶⁷Razgovor Vesne Demajo sa autorom, Beograd, 2.11.2004.

uđe. Oskar mu kaže: 'Što da ne, gde si Dido?' To je bio Dido Demajo. Ja tog čoveka prvi put vidim. Ali odmah shvatim da se oni znaju odavno i da su otprilike vršnjaci. On je sa devojčicom svojom, malom, tršavom... Kada ga Oskar pita: 'Gde si ovoliko vreme?' On samo kaže: 'Bio sam tamo...' Ne kaže ni on da je bio na Golom otoku. Oskar ga opet pita: 'Kako je bilo, jeste li diskutovali, jesu li bile debate?' To sam na neki način opisao u knjizi. Dido se nasmeja: 'To je sve iskustvo, dosta je to trajalo... Bio sam u stvari na jednom velikom putovanju.' Neće pred kćerkom. Ona je devojčica, poveća, šest godina. I ništa u suštini Dido nama ne govori. Vidimo: čovek je ispošćen, osunčan, bronzan, sav je u nekim borama, spečen, puši neprekidno, jedva sede, popismo kafu. Vodimo neki razgovor, mutan, ja računam zbog deteta... A njemu je dete kao neki alibi. Na kraju kaže: 'Oskare, došao sam da mi pomogneš, da nadem neki posao oko knjiga.' Posle se zaposlio u 'BIGZ-u', opremio je i moju *Paprat i vatru*... Kad je otišao, pitam Oskara: 'Ko je taj čovek?' Oskar odgovori: 'Stari komunista... Bio je u Parizu, pa u pokretu otpora, Malro njega prima u svako doba.' Dido Demajo nikad nije hteo ništa da kaže o Golom otoku. Ali svejedno, susret s njim bio je jedan ubod u mojoj svesti. Zakoprcalo se u meni."¹⁶⁸

U prethodnom citatu, Antonije Isaković pominje izvesnu „knjigu“. Reč je o Isakovićevom romanu, *Tren 2*. Isakovićeva knjiga je u momentu razgovora sa novinarom Krivokapićem (oktobar 1981), tri godine čekala na pozitivnu recenziju u izdavačkoj kući „Prosveta“. Razlog zakasnelog izlaska knjige (roman je štampan naredne godine) bila je osetljivost teme (iako je Isaković „stilizovao“, odn. ublažio golootočku stvarnost). U jugoslovenskoj književnosti do tada nije obrađivana tema logora za „ibeovce“. Dida de Majo je romanopiscu poslužio kao prototip „starog komunista“, bivšeg logoraša, zapravo prototip srpskog revolucionarnog komunista koji je „zaglavio na otoku“. Ličnost Dide de Majo egzistira u romanu pod imenom „Toma“ (Davičo se pominje pod imenom „Avram Mitrinović“). Iako je junak Isakovićevog romana, takođe slikar, on nema mnogo zajedničkog sa stvarnim Didom. U romanu je ponovo najautentičniji Isakovićev opis prvog susreta sa Didom, koji je kazan sa nešto više detalja u odnosu na kazivanje iz razgovora sa Krivokapićem, i koji upotpunjuje autorov portret Dide de Majo.

„Neki Toma, na njega prvo naiđem kod svog ratnog druga Avrama Mitrinovića. Onda je Avram bio odgovoran za glavnu novinu beogradsku. Sedeli smo u prizemnoj kući, Birčaninova ulica, ne znam koja je godina

¹⁶⁸Antonije Isaković, *Govori i razgovori*, Gornji Milanovac, 1990, str. 104-105.

bila, lipu smo osećali, nikakvo kucanje nismo čuli, odjednom u sobu kao da je skliznuo čovek sa detetom, ne starijim od pet godina. Nema šta, odmah se videlo: otac i kćerka. Iste kudrave kose, i crne oči, kupinice. Muškarac neobično preplanuo od sunca, usnica mu više modra, kao izujedana, prekrivena skvrćenim grumuljicama, širokim pegama, a pantalone se pri svakom pogledu vrte oko kukova. Podsećao je na radnika dignutog s puta gde se do malopre lomio šoder. I on i dete bili su u platnenoj obući.

'Tomo!', viknu moj drug Avram Mitrinović. Čovek se ukopao na sred sobe, čvrsto je držao detinju ruku, osmehivao se stisnutih usana, onda je lagano upitao: 'Smem li da sednem?' 'Kako da ne, zašto da ne...' 'Ti znaš odakle dolazim?' Nije odmah pogodio moj ratni drug Avram Mitrinović. Lice mu se u trenu iskrivilo, prolazio napad stomachne kiseline, i rekao je: 'Da, dobro, to se desilo.' 'Juče sam stigao', rekao je Toma. I moj ratni drug se setio, znoj mu izbio po vratu i čelu. 'A, juče. Čitao sam u novinama vaše izjave. Dobre su. Kolektivne.' Toma se više uspravi. (...)

'Smem li da sednem?', ponovi Toma. 'Hoćeš li nešto da popiješ?' 'Mogu kafu', zverao je uokolo i, ne znam kada je zapalio, već je stiskao pikavac u uglu usana. 'Mogu li da sednem?' Moj drug Avram se ljutnu: 'Sedi, i ne pitaj više takve stvari.' 'Naučio sam.' 'Oduči se.' 'Mogu li?' 'Sve se može. Reci, kako je tamo bilo?' 'Pada kiša, a trava ne raste', gledao je u svoju kćer. Mirovali smo trenutak-dva, kao drvene figure na ploči pripremljena za igru. I Toma reče: 'Bio sam na naknadno darovanom odsustvu. Trajalo je nešto duže, nego što sam mislio. I moja mala porasla, s njom mogu sada da razgovaram.'

Posmatrao sam njegove ruke, nokti mali – crni dugmići usekli se u meso. Zubi se ne vide, usta su stalno stegnuta, ulegla. U kutu usana brzo dogoreva cigara; ne puši je, isisava je, pa mi se čini da mu je na nepcima crno glavče pijavice. Neupitan, kaže: 'Moraću da namestim vilicu.' Moj drug Avram Mitrinović počeo da trlja ruke; vrteo se, škripala je njegova koža, pun plod, samo što ne prsne, kliktao je: 'Vodili ste debate. Sigurno su bile duge. Mogu da zamislim: žestoke, i zanimljive. Vaša ubeđenja čvrsta, konzervativna. Boljševizujete do kraja. A mi nismo Andre Žid. Oblik smo svoje revolucije, započinje samouprava. Ne znam da li su Rusi to ikad pokušali. Ostali su na tome da radnička klasa uči školu komunizma.' 'Čim je škola, izvršen je raspored: ko u đake, ko u učitelje', rekao sam. 'A kod nas je započelo. Polako, sve znam, može i da se obnevidi. Ali ne treba sad crno gledati. Ne zaboravite: mi smo u trenu kada opet govorimo celom svetu. Slažem se, opreznost, da se balkanski ne pogubimo.' (...)

Moj ratni drug Avram opet je trljao ruke, zapalio lulu i upitao: 'Pa, Tomo, ispričaj, kako je bilo?' 'Sve je ljudsko iskustvo. I potrebno.' Ispio je gutljaj kafe, u kutu usana žižak: milovao je kćerku po glavi. 'Nije te poznala.' 'Imala je samo dve godine.' 'Svuda s njom?' 'Svuda.' Opušak je do-gorevao, objasnio je razlog svoje posete: želi da se zaposli, razume se u opremu knjige, moli da ga Avram Mitrinović preporuči nekoj izdavačkoj kući; kod nas su knjige kao cigle. 'U pravu si, učiniću sve da te prime', brzo reče moj drug Avram. 'Hvala', odgovori Toma. 'Mogli bismo da popijemo nešto žestoko. To je povratak, iznova se počinje.' I moj ratni drug izvuče iz ormana bocu kosovske lozovače i tri čašice. U sobi je počelo da tamni, sunce je zalazilo. 'Zađe.', reče Toma. I reč 'zađe' izgovorio je s bolom kao da zauvek zalazi. (...)

Toma naglo ode od nas. Prosto je skliznuo. Bućnuo nekud iz kuće. A moj drug Avram Mitrinović zabacio je ruke na leđa, prišao prozoru i zagledao se u mrak. Pitao sam ga o Tomi, nije se odmicao od prozora. Najzad je procedio: 'Drugi put.'¹⁶⁹

Davičo je zaista pomogao Didi da dobije stalno zaposlenje. Napominjemo da ogroman broj golootočana mesecima, ili češće, godinama nakon povratka iz logora, nije mogao dobiti zaposlenje; naprosto poslodavci su ih odbijali iz straha od tajne policije. Kako navodi Davičo u pomenutoj memoarskoj knjizi, u zamišljenom razgovoru sa svojim starim pariskim prijateljem i učesnikom francuskog pokreta otpora, Alenom le Rajom, on i Dida de Majo otišli su „našem prijatelju sa robije, predsedniku vlade moje republike“. Ovo je očigledna aluzija na Mošu Pijade. Davičo je u romanesknom razgovoru upitao sagovornika, bivšeg oficira FTPF-a, da li mu je „došlo do uha ime Dide de Majo“. Sagovornik je odgovorio potvrdno. Davičo je potom kazao: „Bili smo na istoj robiji. A 1948. izgleda da je rekao ili uradio nešto u prilog Staljinu.“ Kada ga je sagovornik upitao da li još veruje u tako nešto, Davičo je odgovorio: „Ne više. Dida sad ima dobar posao, vidamo se povremeno.“¹⁷⁰

Davičo je nakon 1953, kao književnik modernista, povodom poeme *Čovekov čovek*, imao negativna iskustva sa domaćim književnim bi-

¹⁶⁹Antonije Isaković, *Tren 2*, Beograd, 1982, str. 8-13. Podsećamo da je Isakoviće-va knjiga bila svojedobno jedna od najčitanijih knjiga na srpskohrvatskom govornom području. Još dok je čekao na dozvolu za štampu, roman je u nekoliko prekucanih primeraka pročitao velik broj čitalaca. Knjigu zbog toga i nije bilo jednostavno zabraniti.

¹⁷⁰Oskar Davičo, *Po zanimanju samoubica. Romansirana autobiografija*, Sarajevo, 1988, str. 368.

rokratama, pobornicima podrealističkog žanra, što je verovatno ublažilo njegov stav prema onima koji su „nadzirani i kažnjavani“. „Istina 1954. i 1955. niko nije hteo da mi objavi ni stranice, ni retka. Još se dešavalo da mi časopisi i zatraže priloge, pa mi ih onda posle nekoliko meseci vrate ili ni to: učute. Bio sam prinuđen da prodajem stvari: pisaću mašinu, blaupunkt radio. Pred kraj te epitimije i košulje. Dobio sam i danonoćnu pratnju 'organa gonjenja'“¹⁷¹ Ističemo da Davičovu potonju snishodljivost prema ličnostima iz vrha vlasti, kao i literarnu apoteozu policiji (poema napisana 1964: *Za borbe 13. maja*) donekle objašnjavaju ova negativna iskustva iz sredine pedesetih. (Ponešto o Davičovom prijateljstvu prema Didi, biće kazano krajem ovog teksta).

Ovim započinje civilni život Dide de Majo; poslednjih desetak godina njegovog života. Njegova porodica preselila se ubrzo po njegovom dolasku u Dojransku 14, gde su živeli nekoliko godina u iznajmljenom stanu. Dida je radio najpre kao tehnički urednik časopisa *Journal* (luk-suzno opremljen časopis za jugoslovensku ekonomsku propagandu u inostranstvu; treba napomenuti da je Dida pre hapšenja sarađivao u tehničkoj opremi mesečnika *Jugoslavija*, koji je izlazio na srpskohrvatskom i nekoliko evropskih jezika, i koji je kao najluksuzniji posleratni jugoslovenski časopis služio za ekonomsku i političku propagandu FNRJ u inostranstvu). Nakon osnivanja „Beogradskog grafičkog zavoda“ obavljao je dužnost tehničkog urednika u štampariji Beogradskog grafičkog zavoda. (Zavod je osnovan 1955, na inicijativu Moše Pijade, predsednika jugoslovenske skupštine).

Dida je, ipak, nastavio živeti u zemlji i gradu gde je rođen, iako je nakon dva posleratna hapšenja mogao očekivati i treće. On i njegova supruga nisu imali nikakvu imovinu koja bi ih opredelila za ostanak, njihova rodbina bila je pobijena tokom rata, ali nije bilo grobova pobijenih koji bi ih vezivali za ostanak. Međutim, on je ipak ostao u Beogradu. Mnogi jugoslovenski Jevreji koji su preživeli holokaust, posle rata su odelili u Izrael. Dida je pripadao onoj generaciji beogradskih Jevreja koja je prihvatila komunizam i proleterski internacionalizam (većina od stotinjak mladih beogradskih komunista jevrejskog porekla, izginula je tokom rata u borbi protiv fašizma) i kao komunist bio je indiferentan prema vlastitom nacionalnom i konfesionalnom identitetu (istrajan primer jugoslovenskog Jevrejina anticioniste i komuniste, bio je Oskar Davičo).

¹⁷¹Milko Valent, *Intervju sa Oskarom Davičom, Oko*, Zagreb, 2-16.8.1984.

Dida je petnaest godina života proveo u Francuskoj. U toj zemlji je imao brojna poznanstva, još iz mladosti. Verujemo da se naročito mogao osloniti na saborce iz pokreta otpora. Prema podacima Pavla Popovića Crnog, Andre Malro je želeo da omogući Didi da se sa porodicom preseli u Francusku. Međutim, on je to odbio. „To je period kada je De Gol postao predsednik Francuske Republike (1. januara 1959), a Andre Malro njegov ministar za kulturu. U to vreme francuska javnost od svog dopisnika iz Jugoslavije (a ovaj iz 'dobro obaveštenih krugova') saznaje o logoru na Svetom Grguru, u kojem se kažnjenici više ne batinaju niti zlostavljaju (reč je o zatvoru za nekoliko stotina bivših 'ibeovaca', koji je postojao od 1958. do 1962, *prim. aut.*). Malro ohrabren tim saznanjem, po poverljivoj osobi iz Pariza, šalje pismo Didi. Dida je pismo dobio na ruke i odmah me je pozvao: 'Pavle, dođi, trebaš mi za neku lektiru.' U pismu Malro ga poziva da se sa porodicom preseli u Pariz i da ni za šta ne brine, jer će mu on sve srediti pošto je njegov veliki dužnik. Čuvši sadržinu pisma, upitao sam: 'Dido, šta ćeš da uradiš?' Odgovorio mi je: 'Napisaću mu da ne mogu da napustim zemlju, jer ne želim da o meni govore kao o emigrantu. Da ne mogu da ostavim svoje patnike i da im moram pomagati.' Zatim je pocepao pismo uz komentar: 'Neću da kompromitujem Malroa, ako bi mi Udba našla pismo.' U pismu koje je usledilo nakon pola godine, Andre Malro izražava svoje žaljenje zbog takve Didine odluke i obaveštava ga da su De Gol i on odlučili da do kraja života neće stupiti na tlo prijateljske i bratske Jugoslavije zbog zverstava koja su činjena na Golom otoku. I ovo pismo je Dida pocepao, ali se ovoga puta zaplakao.“¹⁷²

Dida je, dakle, pariskim iluzionistima, svojim francuskim prijateljima, stvaraocima iz sveta filma, slikarstva i književnosti, onima koji su ga cenili i bili spremni da mu izađu u susret, pretpostavljao jugoslovenske (golotočke) revolucionarne iluzioniste, „svoje patnike“, ljude uništenih života, uništenih ideala. Želeo je da ostatak života provede uz ljude sa kojima je delio najtragičnije životno iskustvo. „Dida nikad nije imao ideju da bi ponovo otišao da živi u inostranstvu. Imao je, dakako, kritičan stav prema našoj stvarnosti, ali naš ekonomski standard nije mu smetao. Bez obzira što je cenio zapadnu kulturu, nikad nije govorio sa simpatijama o Zapadu.“¹⁷³

Boža Rafajlović, krajem pedesetih dopisnik TANJUG-a iz Pariza, svedočio nam je da je nakon inauguracije vlade Četvrte Republike, kao

¹⁷² Vera Muškateo, „Pavle Popović Crni. *Intervju*“, *Intervju*, Beograd, 25.5.1990, str. 42.

¹⁷³ Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.7.2005.

jugoslovenski novinar, zbog Malroovog blagonaklonog stava prema Jugoslovenima, imao svojevrsnu privilegiju da intervjuiše poznatog francuskog književnika i o nedavno ministra kulture. Boža Rafajlović ga je „odmah i najpre pitao kada General misli posetiti Jugoslaviju“, aludirajući na eventualnu posetu predsednika De Gola. „Malro mi je kategorički odgovorio da General nikada neće posetiti Jugoslaviju, jer je jugoslovenski režim hapsio ljude poput Dide de Majo. Zatim me je pitao da li znam ko je Dida de Majo. Odgovorio sam mu da mi je poznato. Nakon intervjuja, nekoliko dana sam razmišljao da li da tekst razgovora sa Malroom pošaljem u sedište agencije u Beograd. Odlučio sam da ipak ne pošaljem.“¹⁷⁴ (Boža Rafajlović misli na poverljive agencijske „Crvene strane“, izveštaje iz inostranih dopisništava koji su bili namenjeni pojedincima iz jugoslovenskog političkog vrha). Boža Rafajlović nam je kazivao da je njega i njegovu suprugu u Parizu, sredinom pedesetih, posetila Vojka de Majo. Boža, koji je od 1947. živeo u inostranstvu, kao dopisnik jugoslovenske državne novinske agencije, i saradnik pri jugoslovenskim diplomatskim misijama, doznao je nešto o hapšenju Dide de Majo, ali u momentu posete Didine sestre nije znao da li je njen brat pušten na slobodu. „Nisam Vojku pitao za Didu; bilo mi je neprijatno. Ona bi to mogla shvatiti kao provokaciju, jer je znala da sam bio Titov pratilac u nekim diplomatskim misijama. Ona mi takođe nije spominjala Didu. Kazala je samo na rastanku: 'Bato (tako je glasio moj porodični nadimak; naime, Vojka je pre rata bila prijateljica moje majke), čuvaj se, malo nas je iz porodice ostalo.' Ni danas ne znam tačno šta je tad mislila.“ (Boža Rafajlović je jedini član svoje jevrejske porodice koji je preživeo rat).

Andre Malro nikad nije posetio Jugoslaviju, mada je nekoliko puta pozivan od strane jugoslovenskih državnih zvaničnika i brojnih neoficijelnih pojedinaca, i iako je njegova neostvarena želja bila da vidi ovdašnje „likovne prostore“ (srednjevekovno freskoslikarstvo). „Njegova putovanja predstavljala su problem. Izgledalo mu je nemoguće da ide u Jugoslaviju isključivo u svojstvu književnika i da u njoj bude gost svog zagrebačkog ili beogradskog izdavača. 'Ako tamo idem samo radi onoga što me zanima, postoji opasnost da se loše shvati moje izbegavanje susreta. A suviše sam vremena izgubio u protokolarnim posetama.' Kada sam primetio da

---

¹⁷⁴Razgovor Bože Rafajlovića sa autorom, Beograd, 8.1.2005. Boža Rafajlović je u razgovoru sa autorom demantovao mistifikacije o primarnom razlogu De Golovog odbijanja da poseti Jugoslaviju, navodno rezultiranom srdžbom zbog smrtne presude nad generalom Mihailovićem.

Lamartin, prolazeći kroz Srbiju prilikom svog povratka sa Istoka, nije prihvatio poziv kneza Miloša, mada je posle napisao nadahnute stranice o Srbiji i njenoj borbi za oslobođenje, Malro je, sa iznenađujućom brzinom, odgovorio: 'Lamartin je prošao kroz Srbiju kao pesnik, ministar je postao mnogo kasnije. A ja sam bio ministar deset godina.' Podsetio me je da neke obaveze vezane za ministarsku funkciju ne prestaju sa njom..."¹⁷⁵

U sačuvanom konceptu Didinog pisma Malrou, s kraja 1957, čitamo Didino pitanje francuskom prijatelju: „Zašto nikad ne posetiš Jugoslaviju? Jako bih voleo da te sretnem. Ova zemlja je lepa i zanimljiva.“

Dida nakon izlaska iz logora nije napuštao Jugoslaviju. Alen le Raj, Davičov pariski prijatelj i aktivista udruženja veterana francuskog pokreta otpora, posvedočio je Daviču da mu je Malro sugerisao „da povedemo specijalno računa o Didi de Majo (...) i zamolio da ga zvanično pozovemo na neki godišnji sastanak verkorskih boraca. Učinio sam to, poslao sam mu poziv i dobio njegov odgovor: 'Želim vam uspeha u radu i hvala na pozivu.'“¹⁷⁶

Dida je na slobodi nastavio da održava kontakt sa bivšim golotočkim logorašima. U Beogradu je tada živelo nekoliko hiljada bivših logoraša (mnogi od njih, koji su živeli van glavnog grada, po dolasku na slobodu napuštali su ranija mesta prebivanja i doseljavali u Beograd, gde su bili manje izolovani i gde je policijski nadzor nad bivšim „ibeovcima“ bio nešto manje intenzivan). Sem sa Pavlom Popovićem Crnim i Jovanom Ševaljevićem, Dida je održavao kontakt i sa drugim bivšim logorašima. Vesna Demajo se seća da su u dom njenih roditelja dolazili Milan Kalafatić, Dimitrije Stanišavljević Krka (oboju je upoznao kao učesnike francuskog pokreta otpora), Mileta Sajić, kao i zagrebački pesnik Ante Zemljarić. Navešćemo nekoliko rečenica Milete Sajića, bivšeg logoraša, koje govore o prvom susretu sa Didom, nakon puštanja iz logora: „Dido Demajo je, onoliko koliko znam, bio jedan izuzetno fin čovek. Kad sam posle Golog otoka došao kući, on je, čini mi se, s obzirom na svoj retki talenat, slikao minijature, odnosno crtao nešto što je pretpostavljalo krajnju pedantnost, preciznost linije. I razume se, ja sam sa radošću otišao da vidim tog čoveka. Da se ta usta najzad otvore više nego kad smo, postavši prijatelji, mogli ograničeno da pričamo. Ono

¹⁷⁵Ovaj izvod iz sećanja Živorada Stojkovića na susrete sa Malroom tokom sedamdesetih, objavljen je u knjizi Mihaila Pavlovića, *Dva viđenja francuske književnosti XX veka*, Sremski Karlovci, 1994, str. 158. (tekst pod naslovom *Andre Malro i Jugosloveni*). Na žalost, autor teksta o „Malrou i Jugoslovenima“ nije imao saznanja o Malroovom odnosu sa Didom de Majo.

¹⁷⁶Oskar Davičo, *n.d.*, str. 367-368.

što je bilo, to je: 'Kako si, kako živiš?' I odmah mi je ponudio za ono vreme dosta veliku sumu novca, prema nekom ljudskom osećanju i savesti da mi, mnogi od nas, ne radimo, da nemamo nikakvog novca. Bez obzira koliko je taj novac bio potreban i njemu, dao je neku veću sumu. I pozvao me je da češće dolazim da mi da novaca. Ja sam to drugi put izbegao. Družili smo se, ali novac sam pokušao da izbegnem govoreći da nešto malo novca mogu da zaradim, i na tome sam mu se zahvalio."¹⁷⁷

Milan Kalafatić je 1958, zajedno sa petnaestak bivših logoraša, mahom nekadašnjih oficira, ilegalno emigrirao u Albaniju, i potom u Sovjetski Savez. Dimitrije Stanisavljević Krka, nekadašnji profesionalni revolucionar (kazano bez ironije), imao je tešku starost. Teško zlostavljan i ponižavan u logoru, na slobodi je nastavio život pun poniženja. „Meni se dogodilo ono najteže što može jednog revolucionara da zadese. Kada je ostvareno ono za šta sam se ceo život borio, čemu sam ceo svoj život posvetio, prema meni se odnosilo, pa i sada se još u mnogome odnosi, kao prema zakletom neprijatelju i kontrarevolucionaru. Tek sam nedavno dobio odgovarajući stan, dok sam godinama bio izigran, jer kako nisam ponovo vraćen u partiju, nemam nikakvih prava u boračkoj organizaciji. Penziju imam takođe mizernu, tek toliko da mogu nekako da života- rim, zbog čega ne mogu da podmirim najosnovnije, naročito kulturne potrebe.“¹⁷⁸ (Navodimo primer Dimitrija Stanisavljevića kao ilustraciju tipične sudbine bivšeg „ibeovca“, nakon logora. Slučaj Dide de Majo je, odmah napominjemo, donekle atipičan).

Vesna Demajo pamti da u domu njenih roditelja nikad nije bilo govora o Golom otoku. Nikad od oca nije čula nijedan detalj o životu u logoru. Takođe, on o tome nije govorio ni svojoj supruzi. (Isto tako, Vesna se seća da otac nikad nije pominjao svoje roditelje, niti braću). Jovan Ševaljević pominje da sa Didom nije imao običaj da razgovara o logoru. „Nismo se vraćali na tu temu, bio je to deo golootočkog bon-tona, ali ne zato što nismo želeli... Svako od nas bivših logoraša bio je kontrolisan od strane policije, većina bivših logoraša su sporadično pozivani na informativne razgovore u polici- ju, i bilo je zato poželjno da jedni o drugima što manje znamo.“

Didina porodica, nakon njegovog povratka iz logora, nije oskude- vala. On je kao tehnički i umetnički urednik u nekoliko izdavačkih kuća, iako skromno zarađujući, uspevao da materijalno obezbedi porodicu.

¹⁷⁷Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, II-III, Beograd, 1995, str. III/237-238.

¹⁷⁸AJ, MG-2254/9, Milka Petrović, *Razgovor sa Dimitrijem Stanisavljevićem*, Beograd, 5.8.1966, str. 392.

(Porodica se krajem pedesetih preselila u Požešku ulicu, u stan u novosagrađenoj zgradi). Dida je oktobra 1955. učestvovao na prvoj izložbi Udruženja primenjenih umetnika Srbuje, sa jednom ili nekoliko ilustracija¹⁷⁹. Nakon zapošljavanja u BGZ-u, bavio se tehničkom i umetničkom opremom knjiga (celokupni tehnički i umetnički dizajn izdanja, ponekad umetnička oprema korica ili naslovne strane), najpre u štampariji BGZ-a, a potom, kao cenjen stručnjak, odn. jedan od pionira grafičkog dizajna u Beogradu, obavljao je isti posao u nekoliko beogradskih izdavačkih ustanova i muzeja. Navešćemo neke knjige, od nekoliko desetina nama poznatih izdanja (mada ih je bilo na stotine), koje je tehnički i umetnički opremio Dida de Majo, u periodu od 1955. do 1964, i na taj način doprineo uzdizanju kvaliteta tehničke i umetničke opremljenosti ovdašnje knjige: *Umetnička obrada metala* (izdanje Muzeja primenjenih umetnosti u Beogradu, 1956); Dobrica Ćosić, *Sedam dana u Budimpešti* (1957); *Tito u Indiji* (1957); Karl Marks, *Kapital* (1958); *Yugoslav Ballet* (1959); Edvard Kardelj, *Socijalizam i rat* (1960), Radoš Novaković, *Istorija filma* (1962); Dušan Nedeljković, *Etika Sutjeske* (1962); *Prva Proleterska* (1963); *Album Crne Gore u NOB-u* (1964); Oskar Davičo, *Za borce 13. maja* (1964). Posebno treba izdvojiti likovnu opremu monografije *NOB u delima likovnih umetnika Jugoslavije* (1958), koja predstavlja vrhunski domet likovnog dizajna u jugoslovenskom izdavaštvu, ne samo tog doba. Kurioziteta radi, Dida de Majo se pominje i kao autor logotipa izdavačkog preduzeća „Nolit“.

Koliko nam je poznato, Dida u posleratnom periodu gotovo da nije slikao. Iako znamo da je intenzivno crtao, sačuvan je vrlo mali broj njegovih crteža. Iz tog vremena znamo samo za nekoliko likovnih radova. Slika na dasci *Republika*, jedna multikolorna alegorija, rađena početkom šezdesetih za Beogradski grafički zavod, koja kao da apostrofira istiomeni mozaik Mila Milunovića u foajeu Jugoslovenskog dramskog pozorišta (napominjemo da je ova Didina slika nestala, odn. otuđena, iz ustanove u kojoj je radio)¹⁸⁰.

U sačuvanom konceptu Didinog pisma Malrou, s kraja 1957, Dida kazuje ponešto o nemogućnosti da se posveti slikanju. „Nemam više vre-

¹⁷⁹Pavle Vasić, *Povodom prve izložbe Udruženja primenjenih umetnika Srbije, Politika*, Beograd, 30.10.1955.

¹⁸⁰Ova nestala slika, reprodukovana je prvi put u časopisu Beogradskog grafičkog zavoda (*Jedinstvo*, Beograd, 25.11.1962.) i potom, u istom časopisu, nakon smrti Dide de Majo (*Jedinstvo*, Beograd, 1.9.1964). U časopisu se pogrešno navodi da je ovaj rad - „freska“.

mena za slikanje pošto mnogo radim kao umetnički direktor u jednoj od naših najvećih štamparija, u kojoj radi 1400 radnika.“ Potom kazuje da ga nije napustila potreba i želja sa slikarstvom. „Slikaću kada me bace u penziju. Slikanje me još kopka.“¹⁸¹

Jovan Ševaljević nam je kazivao o ličnosti Dide de Majo, kao i o specifičnom utisku koji je ostavljala njegova pojava. „Dida je imao nešto specifično u pojavi, u habitusu. Bio je vrlo skladan, skladno građen. On fizički nije bio jak, međutim, nikako nije ostavljao utisak astenije. U izrazu lica imao je nešto izuzetno prijatno. Oči su dominirale. U ponašanju je preovlađivao jedan mir. Jedna stalnost u psihičkom statusu. Njegovi otmeni pokreti bili su izraz njegovog psihičkog stanja. Uvek je govorio jednim mirnim glasom. To nije bio mrtav glas. Čitav njegov afektivitet bio je pretvoren u osećanje. Plemenitost koja dominira, kao najviši oblik duhovne otmenosti. Jedna autentična finoća duha i vrlo visok stepen intelektualnog afektiviteta... Njegovo osnovno raspoloženje bilo je duhovito. Umeo je izuzetno duhovito da se izrazi. Jedan diskretan humor. Inteligencija koja vrca, koja iskri... Bio je uvek vrlo skladno obučen, iako jednostavno. Svaka stvar kod njega je bila minuciozno usklađena. Dida se oblačio na izgled vrlo nonšalantno, nikad nije nosio šešir, uvek je nosio kačket. Imao je, dakle, svoj poseban stil u oblačenju, skroman, neupadljiv, ali pritom garderoba mu je uvek bila vrlo pažljivo odabrana. Uopšte, bio je izrazito skroman u ponašanju, nikad o sebi nije govorio kao o nekoj veličini... Samo sam ga jednom video izuzetno elegantno odevenog. Tada je u ime bivše 'Jugoštampe', odnosno 'Beogradskog grafičkog zavoda', kao dobar znalac nemačkog jezika, pregovarao sa nekim Nemcima o otkupu nekih štamparskih mašina. Ova epizoda ilustruje njegov smisao za crni humor i ironiju. U toku razgovora Nemci su mu kazali: 'Gospodine, vi ste nas dobro preznojili.' Znojiti se na nemačkom kaže *schwitzen*. On im je odgovorio: 'Nije to ništa, gospodo. Vi ste nas *auschwitzen*.' Nemci su se upadljivo nelagodno pogledali.“¹⁸²

Navešćemo kazivanje Ljiljane Ševaljević, koja je kao sestra Didinog druga iz logora, uživala Didinu naklonost. „Dida je imao običaj da u razgovoru napravi obrt koji je bio šokantan. Naročito ako primeti da je osoba sa kojom razgovara, normirana, butimirano učtiva. Kao da skida neku zavesu sa biste. Imao je potrebu da skloni taj pokrov da bi se videlo pravo lice sagovornika. S druge strane, ako bi naišao na autentičnu ličnost – to je cenio. Bio

¹⁸¹Koncept pisma Dide de Majo Andreu Malrou, Beograd, 1957. (Dokument u posedu Vesne Demajo).

¹⁸²Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 2.7.2005.

je užasno radoznao za ljude. Čak i za najobičnije ljude, one koje mi socijalno izdresirani ne primećujemo, koje stavljamo u kategoriju nevidljivih. Imao je interes za takve ljude. U stanju je bio da opservira i da razgovara. Voleo je da razgovara, ali pošto je bio vrlo selektivan – mogao je da bude doživljen na razne načine... Dida nije video sebe na margini, iako nije bio konformist. U suštini tako se i ponašao. Tim svojim držanjem poništavao je ciljne efekte Golog otoka. Cilj političke vlasti bio je da se ti ljudi oseće suvišni – bačeni na sprud, i da tu imputiranu bezvrednost prisvoje kao svoje drugo ja.¹⁸³

Dida de Majo je bio svojevrsni *cigarette-dandy*. Vesna Demajo pamti oca kao duvandžiju: „Tata je mnogo pušio, uvek je imao cigaretu u kraju usana, umeo je da premešta cigaretu iz jednog u drugi ugao usana“. Jovan Ševaljević kazuje kako je Dida voleo da puši „Dravu“, najgoru vrstu jugoslovenskog duvana (koji je deljen na Golom otoku, kao jedina vrsta duvana), jer ga je taj duvan podsećao na „crni“ francuski duvan (*caporal*), na „Gauloises“. Zatvorenik puši na način na koji drugi piju, da bi zaboravio. Puši da bi nadomestio ljubav, slobodu. Cigareteta je u logoru bila spasonosna droga, anestetik; pušenje duvana je bila spasonosna narkoza, nešto što je predstavljalo simulakrum života na slobodi. Logorske vlasti su smišljeno umilostivile da logoraši dobijaju samo nekoliko cigareta nedeljno, što je još više pojačavalo potrebu za duvanom.

Dida je uživao naklonost prijatelja i poznanika, ne samo iz sveta golootočke koterije. Prema sećanju Vesne Demajo, njenog oca su, između ostalih, posećivali: Eduard Stepančić, slikar i jedan od pionira slovenačke avangarde, koji je tada živeo u Beogradu i koga je Dida upoznao u Parizu krajem dvadesetih, gde su jednovremeno boravili; zatim scenograf i slikar Dušan Ristić; Zuko Džumhur, takode scenograf i slikar; potom profesor Hemijskog fakulteta i nekadašnji nadrealistički epigon Petar Popović; sem njih, lekar i saradnik Jevrejskog istorijskog muzeja, Zdenko Levntal, kao i lekar i profesor VMA Solomon Adanja.

Na žalost, nemamo gotovo nikakvih podataka o prijateljstvu Dide de Majo sa Dušanom Ristićem (1913-1995). Njih dvojica delili su brojne umetničke sklonosti (pozorišna scenografija, likovna oprema knjiga, primenjeni dizajn). Ristiću je, svakako, imponovao sugrađanin koji je još sredinom dvadesetih dizajnirao kostime za pariske pozornice. Iako generacijski i vokacijski bliski, imali su potpuno različite životne puteve. Ristić nije bio komunista, niti je imao zlosrećnu sudbinu; rat je proveo u okupiranom Beogradu, gde je bio saradnik Narodnog pozorišta, dok u vreme Didinog

¹⁸³Razgovor Ljiljane Ševaljević sa autorom, Beograd, 10.3.2006.

robijanja na Golom otoku, Ristić boravi na studijskim putovanjima u Zapadnoj Evropi. Sem toga, Dida je umetnički zenit dosegao u ranoj mladosti, za razliku od ambicioznijeg i vrednijeg Dušana Ristića, koji je umetnički vrhunac beležio u zrelim godinama. Smatramo da je Ristić, kao večiti usamljenik, u Didi de Majo prepoznao intelektualno i estetski blisku osobu; Dida je poznavao brojne protagoniste pariske avangarde dvadesetih koji su imponovali Ristiću, avangardna estetika (osobito estetika nadrealizma) bila je vrlo inspirativna ovom Didinom prijatelju. Ristić i Stepančić bavili su se, poput Dide de Majo, likovnim dizajnom knjiga.

Navešćemo jedno kazivanje Jovana Ševaljevića. „Nas dvojica smo se jednom sreli slučajno u gradu. Kaže mi: 'Hajde, ideš sa mnom na jedno mesto.' Došli smo do jedne zgrade na Varoš kapiji, kod hotela 'Palas'. Uveo me je u zgradu, potom u jedan stan. Stan je bio velik, salonskog tipa, izuzetno namešten. U njemu je bilo nekoliko ljudi, od meni poznatih samo Solomon Adanja. U stanu su prisutni govorili isključivo francuski, jer je domaćica salona, koja je okupila sve te ljude, bila Francuskinja. Očigledno da se Dida dobro poznavao sa tim ljudima, još od ranije. Naravna stvar, nisam mu postavljao pitanja ko su ti ljudi, tako da to nikad nisam saznao. (Dida je imao simpatije prema Adanji, ali nisu bili intimni). Imao sam utisak da je to produžetak nekih druženja iz prve mladosti. Ostali smo u tom društvu negde do ponoći.“¹⁸⁴

Oskar Davičo je 1964. napisao poemu *Za borbe 13. maja*, povodom jubileja dvadesetogodišnjice osnivanja Uprave državne bezbednosti, jugoslovenske tajne policije. Ova poema, jedina u srpskoj književnosti napisana u slavu policije, izvedena je početkom maja kao recital u beogradskom Narodnom pozorištu, pred šefovima te ustanove.

Zanimljivo je da je ovu knjižicu stihova tehnički i umetnički opremio Dida de Majo. Ljiljana Ševaljević se seća kako joj je Dida pokazao Davičovu knjižicu, napomenuvši kako je on uradio opremu izdanja. „Pitala sam ga: 'Zašto si to prihvatio?', aludirajući na Davičovu kameleonsku prirodu. Dida se smeje. Nije ništa rekao... Možda mu je bio potreban novac. Ono što je zarađivao, nije bilo dovoljno. Činjenica je da se nije naročito potrudio u opremanju Davičovih stihova, koji su takođe bili loši. Prema svecu i tropar.“¹⁸⁵

Davičo se dve decenije trudio da zadobije naklonost šefa tajne policije, što mu je, kako se čini, polazilo za rukom. Teško je jedan ovakav bi-

¹⁸⁴Razgovor Jovana Ševaljevića sa autorom, Beograd, 20.8.2005.

¹⁸⁵Razgovor Ljiljane Ševaljević sa autorom, Beograd, 10.3.2006.

zarni afinitet opravdati samo kukavičlukom (odričemo navodnu Davičovu „amoralnost“, kako to navode njegovi mrzitelji, kao uzrok ovakvom afinitetu). Radovan Popović, istoričar književnosti, sabrao je nekoliko Davičovih posveta Aleksandru Rankoviću, ispisanih na knjigama koje je pesnik poklonio šefu policije. Posvete su uvek bolećivo snishodljive. Navešćemo deo jedne posvete od 28.11.1959, ispisane na stranici Davičove pesničke zbirke *Višnja za zidom* (u kojoj čitamo i one divne stihove o mitrovačkoj robiji, koja je bila zajednička Daviču, Rankoviću i Didi de Majo). „Leki, koji je toliko ogromno učinio da zidovi u koje su zazidivani ljudi Revolucije, napretka i slobode, prestanu to da budu.“¹⁸⁶ Davičo nije imao nameru da ova posveta zvuči ironično.

Dida de Majo je saradujući sa Dušanom Ristićem učestvovao u izradi scenografije ovog Davičovog recitala, u Narodnom pozorištu. O ovom događaju svedočio nam je reditelj predstave, Boda Marković. „Na moj tavan, gde sam tada stanovao, jednog dana nagnuli su svi tadašnji šefovi Udbe (sem Rankovića) i pitali me da li pristajem da režiram tu predstavu. Odgovorio sam da hoću, ali isključivo pod uslovom da se niko ne meša koga ću uzeti za saradnike. Pristali su. (...) Za saradnike sam namerno odabrao tada prokažene: Dušana Ristića, genijalnog scenografa, koji je svaki dan od policije ili od raznih lokalnih siledžija dobijao batine zato što je bio peder; zatim kao autora muzike, Vokija Kostića, koji je krajem četrdesetih odležao par godina na robiji kao član neke ilegalne rojalističke omladinske organizacije; i Didu de Majo, nekadašnjeg logoraša na Golom otoku, koji je zajedno sa Ristićem radio na osmišljavanju scenografije za predstavu. (...) Dida je bio presrećan. Doživeo je ovo učešće kao svojevrsnu rehabilitaciju. Nakon ove predstave, i ostala dvojica su mirnije živeli; Ristića više niko nije tukao, a Kostić je postao šarža u saveznom udruženju kompozitora, gde je bila lova. (...) Davičo je obožavao Didu (*obožavao*, kazano izuzetno naglašeno, *prim. aut.*). Dušan Matić ga je isto mnogo voleo. Dida je Daviču poklonio gomilu nekakvih crteža. Dida je, takođe, meni poklonio tri nekakve sveske, ručne umetničke izrade, jedno konceptualno delo, koje je on, dakle, sam načinio, i koje sam ja negde zagubio. Po mojoj oceni, Dida je bio naš prvi konceptualist.“¹⁸⁷

¹⁸⁶Radovan Popović, *Posvete srpskih pisaca*, Beograd, 2004, str. 55. Ili npr. ova Davičova posveta Rankoviću, od 17.10.1956, ispisana u knjizi *Beton i svici*, potpisana Davičovim mitrovačkim nadimkom („Moške“): „Druže Leko, ovo pišem nakon našeg lanjskog susreta na Brionima kada sam, zahvaljujući Tebi, razgovarao sa drugom Titom. Nemaš pojma koliko mi je to značilo.“ (*Isto*, str. 54).

¹⁸⁷Razgovor Bode Markovića sa autorom, Beograd, 12.8.2005.

Dida de Majo je živeo svega dva meseca po okončanju saradnje na pomenutoj predstavi. Umro je 24. jula 1964, u Beogradu. O ovoj smrti nije izvestila jugoslovenska štampa (ako izuzmemo čitulju Udruženja primenjenih umetnika Srbije, štampanu u „Politici“, i jedan kratki i površni primenjeno-nekrološki tekst štampan u časopisu „Jedinstvo“, koji je bio glasnik radnika BGZ-a; nije, dakle, bilo niti jednog ozbiljnog nekrološkog teksta u beogradskim novinama koji bi podsetio na život ovog Beograđanina – Levntalov tekst štampan u „Jevrejskom almanahu“, časopisu koji je izlazio jednom u dve godine, objavljen je naredne godine). Smrt je nastupila usled izliva krvi u mozak, što je bila posledica visokog krvnog pritiska. „Iako je znao da je težak bolesnik, nije se čuvao i nije smanjivao intenzitet rada.“¹⁸⁸

„Umro je skroman i nenametljiv, uvek nesposoban da eksploatiše svoje umetničke vrline i političke zasluge, materijalno ne ozbeđivši sebe i svoju porodicu. Sahranjen je i suviše tiho.“¹⁸⁹ Sahranjen je u grobnici strica Šemaje de Majo (u istoj grobnici biće 1988. sahranjena i njegova supruga Mira).

Godinu dana nakon Didine smrti, na adresu njegove porodice u Beogradu stiglo je pismo Monija de Bulija, iz Pariza. Potresen zakasnelom vešću o iznenadnoj smrti voljenog prijatelja, on je napisao: „Draga Mira i draga Vesna. Nikad neće biti prekasno da vam iskažem tugu i prazninu koje Dida ostavlja u meni. Do mog poslednjeg daha, dok se i moja premorena mašina ne sroza. Istine radi, treba da znate: nikakva pismena vest iz Beograda, niti nekrološki članak u novinama, niko i ništa me nije obavestio u normalnom roku!!! Nekoliko nedelja docnije, sasvim slučajno, sretnem Danila Jejčića (Danilo Jejčić, Didin drug sa mitrovačke robije, *prim. aut.*), na ulici, pri izlazu Polete iz klinike gde je bila operisana. (Polete je tad bila teško bolesna, sad je potpuno izlečena.) Odemo u kafanu. Danilo (kome smo ispričali naše muke) odjednom bez uvoda, izusti jezivu vest. Dida je umro. Kada? Kako? 23. jula. Od kaplje u srcu. Kao varoš u zemljotresu, cela naša zajednička prošlost srušila mi se na glavu. Zaplakao sam kao izgubljeno dete. Uplašen, utučen, ostao sam tako nedeljama, lutajući među ruševinama. Niko nije mogao da nasluti moju unutrašnju razorenost. Sad sam više-manje u stanju da se orjentiram. Godinama smo se gubili iz vida. Korespodencija retka. Dozlaboga zaposleni, i Dida i ja. Ipak nas je bratstvo u mladosti nekako tajno, nerazdvojno vezivalo u sve daljem i podsvesnijem sećanju. Daleko u prostoru, udaljen u vremenu, Dida

¹⁸⁸Zdenko Levntal, *n.d.*, *Jevrejski almanah* za 1963-1964, Beograd, 1965, str. 166.

¹⁸⁹*Isto*

je bio i ostaće stalno prisustvo, jedan od intimnih likova moje sopstvene sudbine. Draga Mira i draga Vesna, od sveg srca sam uz vas, i Polete zajedno sa mnom."¹⁹⁰

Ovo pismo kao da podrazumeva moto preuzet iz pesme Žaka Prevera (Jacques Prévert): *Svi naši prijatelji su mrtvi* (Preverova istoimena pesma, nastala koncem kratkog pesnikovog života, krajem devetsto četrdesetih, posvećena uspomeni na Rože Žilber Lekonta, Rene Domala i Henrika Kramera, nekadašnjim Preverovim prijateljima, ali i prijateljima Monija de Bulija i Dide de Majo, koji nisu preživeli Drugi svetski rat). Podsetili smo da je Moni de Buli na jedan divan način evocirao uspomenu na Didu de Majo u memoarskom tekstu *Zlatne bube* (Beograd 1968). Osećajni Moni de Buli odsustvovao je decenijama iz Beograda zbog užasne sudbine koja je zadesila njegovu porodicu za vreme nacističke okupacije i genocida nad našim Jevrejima. U Beogradu više nije živeo niko ko je nosio njegovo prezime. Ipak, objavljivanje knjige *Zlatne bube* u njegovom rodnom gradu (sabrani pesnički tekstovi i jedan memoarski pasaż), bila je iznenadna prilika (koja se nije mogla odbiti) da setni svaštar poseti Beograd. Međutim, Moni je umro u jednom pariskom taksiju, „od kaplje u srcu“, od iste boljke od koje je bolovao i njegov prijatelj, par nedelja pre no što je knjiga štampana.

Ličnost Dide de Majo je nakon smrti gotovo potpuno prećutana. Sem „nekrološke biografije“ Zdenka Levntala; krnje, ali predragocene reminiscencije Monija de Bulija o „neuporedivoj ličnosti“ Dide de Majo; jednog kratkog, ali divnog prisećanja Vladimira Živančevića („Ne mogu, a da opet ne spomenem skromnog, uzdržanog i gospodstvenog Didu de Majo, koji je u sebi nosio snagu otpora i hrabru postojanost revolucionara.“); i romanesknog prisustva Dide de Majo u „suicidnoj autobiografiji“ Oskara Daviča, kao i kratkog pomena u knjizi Jaše Romana, niko više nije pisao o njemu. Najviše začuđuje prećutkivanje njegovog umetničkog rada. Pomen o Didi de Majo nedostajao je na izložbama „Andre Lot i njegovi jugoslovenski učenici“ (Beograd 1974), „Jugoslovenska grafika 1900-1950“ (Beograd 1978), i osobito na izložbi „Umetnici Jevreji u Beogradu“ (Beograd 1990). Takođe, on se ne spominje ni u radovima istoričara moderne jugoslovenske umetnosti (npr. nije uvršten u *Likovnu enciklopediju Jugoslavije*, Zagreb 1987).

Grupa Didinih prijatelja i poznanika iz Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti Srbije i Udruženja likovnih umetnika Srbi-

¹⁹⁰Moni de Buli, pismo Miri i Vesni de Majo, Pariz, 5.10.1965. (Dokument u posedu Vesne Demajo)

je (Dobriilo Nikolić, Mihajlo Petrov, Peđa Milosavljević, Ivan Tabaković, Ivan Petković, Miodrag Protić) je 1972. pokrenula inicijativu o osnivanju fonda „Dida Demajo“. Od sredstava ovog zamišljenog i nikad osnovanog fonda, podnosioci zahteva zamislili su da se dodeljuje godišnja nagrada autorima iz oblasti primenjenih umetnosti. Navešćemo nekoliko rečenica obrazloženja predloga: „Između nas i njega je grafika sunca vere u čoveka i ljudsko u njemu. Dida Demajo je toj veri dao svoju arhitekturu. Iz boje tkiva njegovog obraza zračile su kurzivom sve one decenije koje će zakucati na vrata istorije. Vazduh njegove prisutnosti kroz punih 40 godina umetničke aktivnosti imao je snagu novog sveta koji se rađa. Licem u lice bio je okrenut Lenjinovim idejama. Građen je bio od praskozorja za sve tanane niti primenjenih umetnosti. Umetnost je bila za njega oblik dostojanstva postojanja, svet svitaca, nakovanj slobode i staze razvigoara. Njegove maštovite oči ostavile su za sobom veličanstvene parkove briljantno opremljenih knjiga najnaprednijih pisaca i revolucionara, koje je dovodio na randevu sa evropskom kulturom i davao joj raskoš snage pionira naše savremene grafičke umetnosti. Bio je srastao za progresivnu i revolucionarnu misao neprekidno 40 godina, u našoj zemlji i Francuskoj, kao monumentum najtananijeg duha. Kroz svoju grafiku i grafička rešenja u primenjenoj umetnosti uvek je budio vreme, doziva ga. Širokogrud, krvno je bio vezan za sve patnje i bolove sveta. (...) U nesagledivom nizu aktivnosti Dida Demajo je nesebično rasipao sebe u slapovima nemealjive ljubavi za svet bez straha, za čoveka i slobodu. Neraskidivo je bio vezan u njemu umetnik, borac i drug. Svoju zemlju zadužio je velikim dugom. Umro je u pedeset i osmoj godini života, u punoj stvaralačkoj snazi.“¹⁹¹

Izuzetna biografija Dide de Majo ostaje zauvek zamagljena – zatireni životopis koji asocira na Brehtove stihove iz *Čitanke za stanovnike gradova*:

*Ma šta rekao, nemoj to dvaput reći
Nadeš li kod drugog svoju misao, odreci je se
Ko nije stavio svoj potpis, ko nije ostavio fotografiju
Ko nije prisutan, ko ništa nije izustio
Kako da ga uhvate!
Zaturi trag!*

¹⁹¹Dokument u posedu Vesne Demajo. Pretpostavljamo da je autor ovog teksta Pavle Popović Crni, tim pre jer neke od ovih rečenica korespondiraju sa epitafom na Didinom grobu, koji je načinio Pavle Popović: *za svet bez straha sebe dao / grafiku svoju suncem spleo / pokret otpora zaorao / vrtovi knjiga vek mu ceo.*

Podsećamo da Dida o svom životu gotovo da nije ostavio nikakvog traga.

Bibliografija

Arhivski izvori

Arhiv Jugoslavije, Beograd:

fond Memoarska građa

fond Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije

fond Sud za zaštitu države

fond CK SKJ

fond Moša Pijade

Istorijski arhiv Beograda, Novi Beograd:

fond Memoarska građa

fond Koča Popović

Arhiv Srbije, Železnik:

fond CK SKS

Jevrejski istorijski muzej, Beograd

Porodična arhiva Vesne Demajo, Beograd

Porodična arhiva Vojkana Maslača, Beograd

Arhiv TV Studio B, Beograd

Literatura

Aleksić Branko, *Beogradski nadrealisti u Parizu*, (feljton), *Politika*, Beograd, jul 1984.

Alkalaj Aron, *Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali, Jevrejski almanah za 1961-62*, Beograd, 1963.

Almuli Jaša, *Život i stradanje naših Jevreja*, (feljton), *Politika*, Beograd, april-maj 1989.

Almuli Jaša, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima*, Beograd, 2002.

Anonim, *Pravo lice jednog izdajnika i špijuna, Borba*, Beograd, 21.12.1948,

Čolaković Rodoljub, *Kazivanja o jednom pokoljenju*, III, Sarajevo, 1972.

Ćuruvija Slavko, *Ibeovac. Ja, Vlado Dapčević*, Beograd, 1990.

Davičo Oskar, *Ćorci 'levorukih' revolucionara. Pismo povodom jednog pisma, Svijet*, Sarajevo, 3.3.1981.

Davičo Oskar, *Pismo Titu i objašnjenje, Dalje*, II, 5-6/1983, Sarajevo, 1983.

- Davičo Oskar, *Po zanimanju samoubica. Romansirana autobiografija*, Sarajevo, 1987.
- Davičo Oskar, *Za borbe 13. maja*, Beograd, 1964.
- De Buli Moni, *Zlatne hube*, Beograd, 1968.
- De Majo Jelena, *Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji, Jevrejsko žensko društvo u Beogradu, 1874-1924, na dan pedesetogodišnjice od osnivanja*, Beograd, 1924.
- De Majo Samuilo, *Sećanja na Jaliju, Jevrejski narodni kalendar za 1938-39*, Beograd, 1938.
- Dedijer Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Beograd, 1984.
- Dedijer Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991.
- Đurić-Zamolo Divna, *Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu, Jevrejski almanah za 1965-67*, Beograd, 1968.
- Gavrilović Slobodan, *Živojin Pavlović. Između dogme i kritike. Biografija*, Beograd, 2001.
- Isaković Antonije, *Tren 2*, Beograd, 1982.
- Isaković Antonije, *Govori i razgovori*, Gornji Milanovac, 1990.
- Jovanović Dragoljub, *Muzej živih ljudi*, I, Beograd, 1990.
- Kapor Čedo, *Jedan partijski zadatak, Jugosloveni u Španiji* (ur. Čedo Kapor), Sarajevo, 1959.
- Kljakić Slobodan, *Kako je likvidiran Mustafa Golubić*, (feljton), *Politika*, Beograd, februar-mart 1993.
- Kolendić Anton, *Ko je bio Petko Miletić*, (feljton), *Duga*, Beograd, avgust-oktobar 1989.
- Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992.
- Kržavac Sava, Ristović Ljubiša, *Robija*, I-II, Beograd, 1968.
- Kušić Rade, *Beogradska omladina i borba u Španiji, Španija 1936-1939*, V, Beograd, 1971.
- Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd, 2001.
- Levntal Zdenko, *Dida Demajo (1906-1964), Jevrejski almanah za 1963-64*, Beograd, 1965.
- Marković E. Vida, *Festina lente*, Beograd, 1991.
- Marković E. Vida, *Između dva sveta*, Beograd, 1994.
- Matić Dušan, *Prošlost dugo traje*, Kragujevac, 1977.
- Mi smo preživeli. Jevreji o holokaustu*, I, (ur. Aleksandar Gaon), Beograd, 2001.

- Mihailović Dragoslav, *Goli otok*, Beograd, 1990.
- Mihailović Dragoslav, *Goli otok*, II-III, Beograd, 1995.
- Mišić Aleksandar, *Pismo redakciji 'Politike'*, *Politika*, Beograd, 15.3.1993.
- Muškatelo Vesna, „Intervju sa Pavlom Popovićem Crnim“, (feljton), *Intervju*, Beograd, maj-avgust 1990.
- Nešović Slobodan, *Moša Pijade i njegovo vreme*, Beograd, 1968.
- Panić Rade, *Titovi Havaji*, Beograd, 1997.
- Pavlović Ljubiša Gavran, *Ostrvo prognanih. Svedočenje jednog golotočanina*, Beograd, 1996.
- Pavlović Ljubiša Gavran, *Pismo redakciji 'Borbe'*, *Borba*, Beograd, 22.2.1990.
- Mihajlo Pavlović, *Dva viđenja francuske književnosti XX veka*, Sremski Karlovci, 1994.
- Petrović Srđan, *Pismo redakciji 'Borbe'*, *Borba*, Beograd, 2-3.4.1990.
- Pijade Bukić, *Šemaja Demajo, Godišnjak Beneveloncije i Potpore*, Sarajevo-Beograd, 1933.
- Pilčević Đorđe, *Ispovest Branka Stanojlovića*, *Borba*, Beograd, 22-27.5.1990.
- Radosavljević Dimitrije, *Goli otok – treća istina*, Beograd, 1991.
- Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodno-oslobodilačkog rata*, Beograd, 1980.
- Savić Pavle, *Nauka i društvo*, (ur. Milice Mužijević i Vladimir Dedijer), Beograd, 1978.
- Stevanović Miliwoje, *U Titovim fabrikama „izdajnika“*, Beograd, 1991.
- Stevanović Milutin, *Potpun adresar javnih ustanova, trgovačkih radnji i preduzeća u Beogradu*, Beograd, 1932.
- Stojanović Milinko, *Po Golom otoku i čitavom svijetu*, Beograd, 2005.
- Suvorin Aleksej, *Ceo Beograd. Adresno informaciona knjiga*, Beograd, 1922.
- Udovički Lazar, *Španija moje mladosti*, Beograd, 1997.
- Valent Milko, *Intervju sa Oskarom Davičom, Oko*, Zagreb, 2-16.8.1984.
- V.P. [Vasić Pavle], *Povodom prve izložbe Udruženja primenjenih umetnika Srbije*, *Politika*, Beograd, 30.10.1955.
- Veselinović Jovanka, *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini*, *Jevrejski istorijski muzej-Zbornik*, 6, Beograd, 1992.
- Vujasinović Todor, *Mučne godine*, Sarajevo, 1965.
- Žene Srbije u NOB*, (ur. R. Vujačić, S. Đaković, V. Janković-Radović, S. Kovačević, D. Milosavljević, M. Perišić, O. Timotijević, B. Cvetić), Beograd, 1975.
- Židovi na tlu Jugoslavije*, Katalog izložbe, Zagreb, 1988.

Živančević Vladimir, *Od vidinskog poljančeta do Helikona u 'Moskvi', Beograd u sećanjima 1930-1941*, (ur. Andrej Mitrović), Beograd, 1982.

Živančević Vladimir, *Jedan čudan život u zemlji Srbiji*, (feljton), *Politika*, Beograd, januar-februar 1997.

Milan Radanović

DIDA DE MAJO (1906-1964) BIOGRAPHY

SUMMARY

David-Dida de Majo was born in Belgrade in a family of Sephardic Jews. His childhood was marked by being for several years away from his family, after the outbreak of the WWI, which happened while Dida and his sister were in Vienna. The two of them spent the period from July 1914 to January 1917 in Vienna and in several Austria-Hungary internation camps for Serbian inmates.

After his education in the city of his birth, in 1925 Dida is in Vienna again, acquiring drawing and graphical skills in the atelier of professor Požedajev. In the *Josefstadt Theatar* in Vienna he worked on the costumes and scenography for the performance of the „Midsummer's Night Dream“, by the director Max Reinchart. At the end of 1925, he left for Paris, where he stayed until 1932. Upon arrival to Paris, in this cosmopolitan environment, Dida worked with many artists in the area of applied arts, theatre and film. First, he was an associate in the theatre *Moulin Rouge*, and then he received further education at the private academy of a famous painter and teacher Andre Lhote. He also cooperated with young and still unknown directors Alberto Cavalcanti, Luis Bunjuel, and Jean Renoir, as associate developing scenographies for their films. He designed posters for two films by Cavalcanti in 1927 („Yvette“ and „Le Petite Lillie“). In cooperation with the founders of surrealism Moni de Balie, Jean Cariva, Claude Serne and Artur Adamov he initiated the ephemeral art magazine „Discontinuité“. At the end of the 1920s, together with Moni de Balie, he joined the group of avant-gard artists gathered around the magazine „Le Grand Jeu“, edited by poets Roge Gilbert Lecont and Rene Domal.

Upon his return to Belgrade in 1932, Dida developed a friendship with the members of the Belgrade circle of surrealism. In 1934, he became a member of the illegal Communist Party of Yugoslavia and earlier art ideals became forever secondary to his revolutionary ideals. He was arrested the following year. After ten days of tortures in the Special Police hospital, he attempted suicide. He was sentenced to two years imprisonment, which he served in the prison in Sremska Mitrovica. After having served his prison sentence, in 1937 he cooperated as a graphic associate in making 150 forged travel documents for Yugoslav volunteers going to Spain. After this activity was discovered by the police in mid 1938, he was forced to immigrate illegally to France.

After his arrival to Paris, Dida for a while had the duty of secretary of the Yugoslav section of the Committee for Republican Spain. After Paris was occupied, he left for the southern, unoccupied part of France and it was in Briv, in the region of Coresa, that he spent the greatest part of the war, with no news of his numerous family in Belgrade, who did not survive the Holocaust. In Briv, in early 1940s, he exhibited at several collective exhibitions. He became friends with Louis Aragon, Elza Triole and Henri Matisse. After the Nazi occupation of southern France, he was among the organizers of the Resistance movement (FTP-F-MOI) in the region of Coresa. In August 1944, Captain Dida de Majo, was among the organizers in the operation to save the writer Andre Malraux from the Gestapo prison in Toulouse. In mid 1945, Dida returned to the liberated Yugoslavia.

Due to his pre-war conflicts with individuals from the party hierarchy, Dida was marginalized after his return to Belgrade. At the beginning of 1946 he married Mira Šoten from Belgrade. He was arrested in September 1948, allegedly for supporting the „Informbiro Resolution“. After a year spent in Belgrade prisons, he was transferred to the camp intended for the members of the communist opposition in the Adriatic island Goli otok, where he was tortured and humiliated. Dida spent four years in the camp on Goli otok, first in the camp „Stara žica“, and then in a special camp „Petrova rupa“. The memories of Goli otok inmates speak of Dida de Majo as an example of great humanity.

After his return from the camp, he was employed in the newly established publishing house, the Belgrade Graphical Institute. Over a period of some ten years, Dida de Majo was a graphic designer of over one hundred books and a great number of technical and scientific magazines. At the end of the 1950s, he refused the offer by the then French Minister of Culture, Andre Malraux, to move with his family to France. He died in Belgrade in 1964. After his death, he was completely forgotten.

Most of the paintings by Dida de Majo have been lost or destroyed with time, and it is therefore very difficult to get an insight into his painting work.